

~~35140~~/1901, тира.

06

ЛЕВАДА.

190

Галицько-руський альманах.

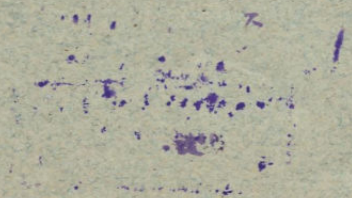
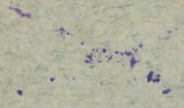
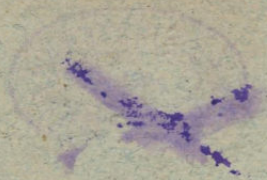
↔ VIII. ↔

У ЛЬВОВІ 1901.

Накладом Наук. Товариства ім. Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

6692/1901-8a

НАШ АЛЬБОМ.

Дума.

Памяти Т. Г. Шевченка.

~~3040~~

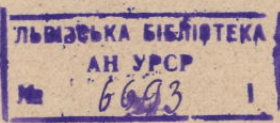
Простором срібно-синім, вільним
 Розлігсь Дніпро; там хвилі йдуть...
 Одна на другу набігають,
 Одна другую обіймають,
 Одна до другої линуть...
 І коливаючись і йдучи,
 Дрімотну мову хлюпотять;
 А інші — котють ся, біжать,
 На берег тихий набігають,
 Музику-слово промовляють.

Стоять, мовчать зелені кручі;
 На той бік дивлять ся вони,
 Де степ, могили та лани...
 І в очереті тихі сні
 Турбує вітерець пахучий.

Під очеретом сплять русалки
 Поки мине денна пора;
 Поки в ночі той срібногорий
 Обілле чарами діброви
 І позолотить пів Дніпра...

По вільній волі чайка скрізь
 Літає, крильцями махає...
 Синіє неба тиха вись...
 За хмару хмара йде кудись
 І Україну розглядає...

Журба негіркая в душі
 Й задума тиха з поля віють...
 Зузুলі в лісі десь кують...
 Недвижні кручі зеленіють,
 А хвилі блискають, ідуть...

Над тими кручами високо
Могила мріє на горі;
Стоїть німа у час півночі
І не говорить на зорі...

Там у могилі серце спить,
Заквітчане у слави сянні,
В музику мови, в чари-сни
І у великеє страждання...

Великий, дай посидь тут
Бджо твоєї домовини;
Хай трохи серце відпочине
Від днів завічених скрут!...

Тут гарно й тихо. Хмари білі
Нечутно у горі пливуть...
В низу Вкраїна зеленіє...
В Дніпрі далекім хвилі йдуть...

Проміж билинок з квіточками,
На сонці гріючись, стиха
Вітрець отут понад горою,
Кобзарю дивний, над тобою
Пахучий нищечком зітха...

* * *

Як умер ти — поховали
Тебе у могилі
На горі крутій, зеленій,
На Вкраїні милій.
І лани шпрокополі,
І Дніпро, і кручі
Тобі видно, тобі чути,
Як реве ревучий.
А у нас в нехитрім серці
Скрізь в твоєму краю
Твоя слава соловейком
Голосно лунає;
Вона ходить по Вкраїні
В красі, нерушима,
Як дівчина завітчана
З карими очима.
Ой, нам люба тії слави
Голосная мова!
Не надивимось на неї...
Хай ходить здорова!...
Батьку, жива твоя слава!
В ранці з сонцем сходить,
У день граєть ся між хмарок,
В ріднім лузі ходить.

Привіта її скрізь любо
Дівоче серденько,
«Не 'дна сльоза з очей карих»
Й зітханне легеньке.
Тій дівчині сиві вуси
Відають поклону;
Козаки шапки здійсмають,
Сьмієть ся дитина.
Усьміхаючись єхидно
Кривди вид лукавий
Пече рака й задню пасе,
Де йде твоя слава...
Вона сонце у вечері
Проведе за море
Й між зорями в ночі стане...
Зоре!... ясна зоре!...
Не погаснеш ти, не зайдеш,
Поки є Вкраїна,
А у неї поки буде
Хоч одна дитина!
Ти-ж се знаєш... Все ти бачиш
Віделя з могилі,
Й усе тобі розкаже
Дніпро шпрохвилій...

Розкаже пньшим часом
Бурний та сердитий...
А бува — говорить стиха,
Золотом политий...
І ти знаєш... усе знаєш...
* * * * *

Ой зіходьте-ж, зорі-вогоньочки
У дрімотну вечірнюю пору,
Доглядайте яними очима
Сю зелену, заповітну гору!

В день — тихенькі вітреці пахучі,
Склавши крильця, тут ви поможайте
Й тихесенько — радісно-привітно
Серце хоре й дивно присипайте...

Спочивай, співаче! твоя слава
В світі жива, в красі нерушима!
Мов дівчина-чарівниця ходить
У барвінку з зорями-очима...

Т. Є. Сурманенко.

Літні ночі.

I.

Я жду тебе, літняя, ясна ночі,
З роєм твоїх крилатих, сонних мар;
Як ти над світом широко розточив
Опони чарівних котар...

Люблю твої тихесенькі, таємні
Шептання між отінених вершків;
І розговори ті немов надземний
Заклятий духів спів...

Вколиканий тим чародійним шумом
Я рад заснуть... та звідкись відгомон
Летить до мене та шепоче з глумом:
»Ні! не для тебе сон!«

II.

Тихо. Ніч крила свої розстеляє,
В лісі дружина крилата мовчить,
Ниви, левади вже мла залягає,
Втомлений нарід у сні спочиває, —
Лиш моє серце не спить.

Місяць тихенько скотив ся за хмари
І лиш де-де виглядає з гори,
А в долі вітер бурливий подує,
Серцю моему лихе щось віщує...
Ох, засни-ж, серце, засни!

Стефан Чарнецький.

Туга.

І сумно, і важко, і нудно,   Бажало ся-б палко кохати
Як нікому й слова промовить: Без краю, без ліку, без міри!
І жити самотному трудно,   За ласку дівочу віддати
Як серце застогне, заклопшть...   Всю снагу, без клятьби й без віри...

Бажало ся-б серце спинити   Бажало ся-б зовсім сконати,
І сум геть далеко прогнати,   На грудях тремтячих забутись,
Всю душу другому відкрити   І душу з душею скувати,
І що в ній таїть ся сказати.   До серця на вік пригорнутись...

Але само серце віщує:
Не можна на вік відаватись,
Бо певних сердець не істнує, —
На хвилю-ж — шкода й турбуватись...

Олекса Новаленко.

Вечірня зоря.

Deux amants qui regardent
la même étoile, ne se
sentent-ils plus près l'un
de l'autre? *Duran.*

Люблю вечірньою добою
Душею й серцем відпочить,
За гір яснію чередою
Байдужим поглядом стежити.

Чарівним сяєвом зір тішу,
На промінь іскрявий дивлюсь
І чарам ночі серед тиші
Цілком тоді я віддаюсь.

Як пішно вісить над землею
Блискучий в збрях небосхил!...
Слідкую оком за ідною
Зорією, повний любих снів.

Вечірньою вона зоветь ся,
Вона найкраща над усі, —
До неї думка лине-веть ся,
І серце рветь ся у тузі.

Я знаю, десь на півдні дальнім
В сю-ж мить дівчина чарівна,
Ставна, думна, в убранні гарнім
Глядить на зорі самотна.

Стоїть бліда вона в задумі,
Йй вабить очі зоря ся, —
В очах у неї світять думи,
Затоплена у мріях вся.

Тоді здаєть ся, наче бачу
Натомісь зорі, чарівну
Дівчину, що за нею плачу,
Байдужу, гарну та сумну.

І леть ся пісня лéгко, жваво
З коханням повної душі, —
А зорі світять ясно, мляво, —
Поснуло все в нічній тиші.

Сергій Волоха

Пізно! (За Фрайліґратом).

(Присвячую другому В. А. Радичу).

O, lieb', so lang Du lieben kannst,
O, lieb', so lang Du lieben magst:
Die Stunde kommt, die Stunde kommt,
Wo Du an Graebem stehst und klagst!

Ferdinand Freiligrath.

Люби, аж доки любить ся,
Аж доки стане сил:
Пробе година, — прийдець ся
Журитись край могил!
Навколїшках, крізь слїзоньки
Лиш бачити-меш ти
Травицю пишну цминтарню
Й над мертвими хрести!
Не вгледити тїні милої
Нї на єдину мить,
З труни до себе кличучи —
Гріхи твої простить!
Та скільки-б ти не кавав ся, —
На сумний голос твій

Не відозветь ся, лежучи
На вік в землі сирій.
Знов пощлунка широго
Тобі не принесе,
Хоч вільне та невольне
Давно простила все!
Хай через тебе плакала
Й томилась тут вона,
А там — у домовиноньці
Обиди більш не зна!...
Люби-ж ти, поки любить ся,
І поки стане сил:
Пробе година, — прийдець ся
Журитись край могил!

Сергій Бергаєв.

ІЗ ПОЕЗИЙ В. ЗАЛІЗНЯКА.

Моя вітчизна.

Де степ широкий, наче море,	Де доля кристь ся в руїнах,
Де дише пахощами гай,	Де звичай, мова йдуть на гній,
Де небо зоряне, прозоре —	Де воля стогне в мурах-стінах —
То мій сьвятий, чудовий край.	То край се безталанний мій.
Де житом ниви зеленіють,	Де люд, забувши власність, скаче
Де пісня жалібно луна,	Під лад чужий; де вся земля
Де хати в вишниках біліють —	Синів на зраду не настанить —
То мила, рідна сторона.	Вітчизна то гірка моя...

Ліхтарь.

На вулиці тихо ліхтарь миготить,
На мимоїдучих похмуро глядить:
Дош з темного неба хлюпоче по склу,
Косими струмками прорізує млу.

Що творить ся вколо — огідло, не в міч
Дивити ся: все те бува кожду ніч!

Он дощник, спіткнувшись, сердито сказав:

»Ну, й світло! Хоч би його дідько забрав!«

Сіряк же промовив: »Та й гарно-б було,
Коли-б хоч таке світло в наше село...«

Он бучно грюкоче кімната-берлин;

Он стогне торбина, ідучи під тин.

Он точить ся пляшка і генає в грязь,
А пес, полизавши її, геть подавсь...

Хустину червону он бриль наганя

І дивлючись в вічі їй любо, спиня...

В кишені жупана чужа он рука,

Он сторожа біло гуде хропака...

Те бачить що ночі ліхтарь — і пітьма

Його все міцнійш і міцнійш обніма...

Дивний край.

»Куди ти й на віщо, прояво, несеш
Мене? Я жахаюсь!... зо мною впадеш
І потім із мене й кісток не збереш!...

»Ух!... прірва он чорна... не видно і дна...
Могила неначе велика, страшна!
Он річка, он море — вода скрізь одна...«

»Не бій ся. В обіймах міцних моїх, знай,
Безпечна ти. Хочу тобі дивний край
Один показати... Дивись, примічай:

»Як сарана люде он поле оруть,
Йде пара од тіла, працюють, сопуть,
А виросте зерно — другі одберуть.

»А он од пожежі лиш печі одні —
А люде лаштують ізнов куріні...
А онде оселя втопає в багні.

»А он крізь покрівлі хатні, придивись,
До неба в молитві персти простяглись —
Прохання, прохання до Господа в вись...

»А он, душе, бачиш...«

»Та геть!... не кажи...

Назад неси, в рідний край і положи...«

»Та се-ж він і є твій!...

»Та ну?... Не бреш!...«

На чужині.

На стерні голій
 Сокіл у полі
 Крилля розправля —
 З вітром розмовля :
 »Вітре-бурлаче,
 Вільний козаче!
 З півночі звертай
 На південній край.
 Поможи, брате,
 З краю тікати,
 З рідного свого,
 Знівченого...
 Понесу горе,
 Сльози за море,
 Де просвіт сня,
 З волею гуля!

Кину руїну,
 Рідну країну,
 Кину ворогів,
 Зрадників-братів.
 Кину я поле,
 Висхлес, голе ;
 Кину бідолах,
 Змучених в сльозах...
 Кину могили,
 Що серцю милі,
 Кину батоги,
 Кайдани туги...
 Кину щоденну
 Скруту пекельну,
 Як міцну тюрму,
 Чорну ю пітьму !...«

ІЗ ПОЕЗИЙ ОСИПА МАКОВЕЯ.**Елегія.**

Коли помрем і заростем квітками,
 у споминах ще оживем нераз,
 аж поби поруч з нашими кістками
 заснуть усі, що пам'ятали нас.

І буде се вже наша смерть остання,
 наш порох вітер сьвітом розжене ;
 прийде весна, прийде пора кохання,
 а нас ніхто й ніколи не спімне.

Аж вийде раз колись дівча самотне
 в полудне ясне в тихий сонний ліс :
 неждано серце защемить скорботне
 і ясний сьвіт померкне їй від сліз.

Се на с вона побачить і почує,
 мов сон і казку із старих часів ;
 закриє очі й тяжко засумує,
 заслухавшись у тихий сон лісів...

Веснянки.

I.

Садочку мій рожево-білий,
зацвив же ти мені на втіху!
Давно не чув я свого сьміху,
до ловлі радости несьмілий.

Бажало ся колись немало,
аж поки сон бажань минув ся,
із мрій солодких дух проснув ся,
зневіре крила поломало.

Цвітуть сади... вертають мрії,
у серці втіха неспокійна:
чи давня буйність се надійна,
чи намогильні се лелії?..

10 мая 1900.

II.

Сиплють ся квітки із вишні,
мов сніжок у день весни, —
прилітають сні колишні,
вже давно забуті сні.

Боз на сонці стрепенув ся,
засніли дерева,
чар весни ще не минув ся,
пахне ще краса жива.

Тож було квіток немало —
і в ночи звялив мороз,
білі квіти позривало,
лиш остав ся синій боз.

Гей, чого-ж ти, брате, тужив?
Ще твоя весна цвите;
що утратив, надолужив;
що пропало, то पुсте..

16 мая 1900.

О. Г.

Відвідав я твою оплакану могилу,
моя весела, люба щебетушко;
мов знову там почув твою розмову милу:
»Ходіть, я шепну вам щось, вуйцю, в ушко!«

Нема уже тебе! Шумить листом торічним
весняний вітер, що жите приносить;
на сїм кладовици, де сном лягла ти вічним,
поникла травка сьвітла сонця просить.

І оживе усе крім тебе, люба доню!
Як запах фіялок ти пролетіла..
А я сиджу тепер, схилившись на долоню,
немов душа пішла сьвітами з тіла..

1900.

Думка.

Мені здасть ся: я не жив,
а тільки все збрив ся жити,
чогось шугав, за чимсь тужив,

бажав комусь весь вік служити:
аж ось і молодість минула,
не живши, втомлена заснула.

І день прийде, як та слота;
я довгу панахиду правлю:
»Прощайте, молоді літа,
не гуджу вас я і не славлю;
з могили вже вас не добуду,
уже я молодим не буду...«

1900.

І в с'їм жалю мов бачу я:
не мертва молодість, лиш сонна;
не в пору ще журба моя,
не в пору пісня похоронна, —
ще поживем! давайте жити,
наново глядати, тужити!...

*

*

Я рад би все забути,
що трапилось мені,
і знову хлопцем бути
у рідній стороні.

А так я загубив ся
і плакати дарма:
від роду вже відбив ся
і вороття нема...

1900.

Питанє.

Любов уже я перебув,
сяк-так приборкав вже природу;
достатків досі не здобув —
на щож мені ще свого роду?

Остав ся голод — от біда!
Мороз бере, як забурмоче!
Сьвіт покидати ще шкода,
а годувать ніхто не хоче!

Бажанне слави перемиг, —
нехай їй хрін! — гірка забава!
Душі журба, а людям сьміх —
на що мені сей дим, ся слава?

І філософія уся
пішла непишна у жолудок...
Від того, панночко моя,
тепер я став такий відлюдок.

Ох, ні! чого ганьблю себе?
Я не пристав у еґоїсти!
Люблю я всіх, люблю й тебе —
лиш чом до того треба їсти?...

1900.

Візита.

От, моє серденько, славно зробила ти,
що у гостину прийшла!
Тільки з'явила ся, зараз розбила ти
тугу, що ум налягла.

Так мені, дівчино, нині ніяково,
мов би умерти я мав;
жити, чи вмерти вже — стало однаково,
хоч я життя не зазнав.

Сядь собі, серденько, та поговоримо.
хвилі забуду сумні:
не про великі діла поговоримо,
тільки про наші дрібні.

Ось тобі, дівчино, меду солодкого!

Пий, моя любко, до дна!

Радощі нашого тривку короткого
ти розумієш одна.

Я-ж мушу впити ся, поки забуду ся,
стану дитина, як ти;
смутку неясного разом позбуду ся,
чорних думок самоти.

Якже я тїшу ся, ставши дитиною
хоч на хвилинку, на час!

Пропасть заповнюю сею хвилиною
може останній вже раз...

1900.

Камяна епоха.

Прочитавши вчену книжку
про епоху камяну,
бачу: суне мій прабатько
крізь гушавину лісну.

Оленя несе до дому,
піт із нього аж тече, —
сонце вже у прадіс тоне
та скажено ще пече.

Скинув добич при печері,
вличе жінку із нори:
»Дай же їсти що печене,
а звірюку забори!«

А прамати тихо каже:
»Я сьогодні не пекла.
Є сиреньке мясо добре,
подивись, я принесла...«

А прабатько як не крикне:
»Чом же стерва не спечеш?
Геть мені з печери, бабо,
бо убю, як не втечеш!

»Я волочу ся лісами,
змарнував жите своє,
а вона сирого мяса
на вечеру подає!«

Налякала ся прамати,
каже: »Та огонь погас!
Що я патиків натерлась,
не затїлиєш ані раз!«

Вхопив муж ножа з кременя:
»Геть з очий мені, стара!«
Витяв з оленя пів шинки,
їсть сердега, хоч сира.

Затулила жінка очи,
сльози кануть зпід долонь:
»Все що-дня печи печеню,
а так тяжко про огонь!...«

Ох, не плач так, праматусю!
Се ще не біда тобі!
Научись огонь робити
і конець усій журбі!

Гірше буде твоім дітям
тим у електричний вік:
буде в них огню доволі,
а печеня раз на рік...

1900.

МИХАЙЛО ЯЦКІВ.

ДНІ і НОЧІ.

НАРИСИ.

I. Бузьок.

На ялиці чистила піре. Витягала дзьобом зубреці в крилі, укладала і пригладжувала пух на груди. Оглянула себе і сиділа тихо. Чиста і біленька, як се лиш птиця може бути.

Перехилила голову і дивила ся на небо. Хмари баваніють, зближаєть ся осінь. Ген полинув гамірливо ключ журавлів у вирій. Там буде теплійше. Вона чекає на самця, вони прилучать ся до гурту і також полетять.

Загримів вистріл — птиця злетіла коміть головою. Розщипаєть ся на гияках і паде на землю. Розбиваєть ся. Страшна поява ловить її, скручує шию, вона боронить ся дзьобом — і минаєть ся.

Діти увиділи, що тато несе великого птаха і вибігли на зустріч. Розбійник дав їм птицю, вони бавлять ся нею і дивують ся. Жінка шолопає пальцями під піре.

— Але яка вона худа, лиш жили та кістки, нема й крихти мяса. Не знати, що з того за хосен; лиш гріх — село може згоріти.

— Се лиш дурні хлопи так кажуть — замітив розбійник. — Ходжу вже цілий місяць по лісі і ніде нічого не видко. Не мав що иньшого робити тай стрілив.

Птиця лежала на землі. Ноги витягнені, покровавлене піре злипало ся, грудки глини прилипали до него. Так скоро...

Діти бавили ся нею аж їм навкучило ся. Взяли і закопали її...

Над зрубом летів бузюк і розглядав ся пильно довкола. Облетів зруб, облетів цілий ліс, знов вернув ся, облетів колесом зо дві милі і сів утомлений на ялицю. Підняв голову в гору і клекотав. Кругом западає тишина, смуток і сутінь. Відпочив трохи і знов підняв ся шукати св'єї подруги. Прилетів у село на свою стріху і застав пуста, холодне гніздо. Сів і заклекотав зо всеї сили. Пусто...

Коло присни щось зашумотіло — то вітер шелеснув кукурудзинем.

Забіліло щось перед хатою — то сьвітло мигнуло крізь вікно.

Коло яблінки щось замаячіло — ні, то полотно на жердці.

Вложив дзюб під крило. Холодний вітер куйовдить піре. Нога стерпла. Витягнув другу, а ту зігнув під себе. Виняв дзюб і знов роззирав ся. Темно і пусто, лиш вітер шелестить. Сховав голову в піре, посуятив верхами крил і знов умовк. Лиш піре на грудях піднімаєть ся і опадає скорше, ніж звичайно.

— Пі-гі! Пі-гі!

Прокинув ся і став розмахувати крильми і розглядати ся. Темно, темно, темно, лиш крила шумлять.

Чайка пігікала вже далеко.

Ще більше скулив ся. Так холодно йому, як ще ніколи. Не міг знайти загітку в собі... Став порохити дощ...

Суютять він і літає і шукає своєї подруги вже девять днів. Ночує на тій ялиці в лісі, де її смерть постигла, ночує на стирті і на оборозі серед гаю. Ночі студені з бурями й дощами.

— Вже наших бузюків не видко — говорив мужик вечером у хаті.

— А-я, бідні птахи вже полетіли. Так здаєть ся, осінь. От, усе веселійше було, поки вони були.

А бузюк прилетів і сів на стріху. Зіслаб. Їсти не міг і не мав часу. Клонить головою і присідає, бо ноги ослабли.

Рано почув шум над собою, отворив очі — громадка бузьків колує. Хотів розняти крила і покотився долі стріхою на обійсте.

— Ади, що воно є! Певно хтось самицю вбив! Бідна птаха, аж серце дреться. Мало ще всякого смутку...

— О, вже той чоловік не варт жити, що на таку невинну птаху важить! Бог би його скарав!

II. З монастиря.

I.

До пізнього вечера молився я як звичайно горячо в церкві, а на другий день вигнали мене несподівано з гімназії за атеїзм. Закинули мені, що я знався з тайним „безбожним“ кружком старших гімназистів і казали мені зібрати книжки і виносити їх як найскорше. Було мені тоді чотирнацять літ. Вийшов я заголомшений на пустий коридор і не знав, що почати з собою. З кляси долітав легенький шум як із затканих улив, а в рядигоди переривав його голос професора або ученика. Ніхто не знав, що зі мною діється, ніхто не спочував. Я підійшов до вікна і хотів кинути їх з поверха.

— Але що ж — думаю — поломлю собі ноги і буду мати два нещастя. Ліпше одно. А потовчуся, відратують. Люде злобні, ратують жите, а забирають усі способи до него... Я згадав свого катехета, що головно причинився до мого нещастя, згадав байдужність професорів-Русинів, і тоді у-перве ломився мій хлопячий патріотизм. Зійшов я на долину. На станції не згадував нічого про новину, лише кинув книжки і висунувся з хати...

В неділю рано стояв я на горі і задивився в тиху вуличку. Сонце сплеле світлом, аж мерехтить; мені видить ся, що йде до мене мати. Мене вальить жаль, вона усміхається, витає, питає, чого стою коло штахет як сирота, далі бере мене за руку, веде в хату і тут я прокинувся.

— Віддай не даєш йому їсти, чи щось, що він такий бідний?

Господиня оправдувала ся.

Я стояв такий, що мало не впав із ніг. Поклали мене на ліжку, а на другий день забрала мене мати до дому.

Банував я довго, а потім утихомирив ся. Дома було мені гірко, місця для себе не міг знайти, я попав у нехіть і німу розпуку. Перед тим перейшов я богато, а останнє нещастє зломило мене до решти. Я забажав спочити.

Таким робом забрив я аж у монастирь і станув перед ігуменом. Зачинаю оповідати своє лихоліте, а він перебиває мені.

— Сьвідоцтво! — каже.

Подав я йому сьвідоцтво.

Перебіг його очима вдовж, а потім завернув око в попереk і відчитував „маловажну“ клявзулю: „Видалений із сеї гімназії за антирелігійні тайні сходи́ни соціалістичні“. Ігумен опу́стив сьвідоцтво на землю, гли́пнув на мене як темний ворог, обтер пальці о клуби і прошипів до двох братчиків, що стояли коло него.

— Виведіть його геть аж за браму!

Вхопили мене як чорти душу і витягли.

Я оглянув ся, перехрестив ся, плюнув і пішов.

— Отто — подумав я — нема мені де спочити!

Хотя-не-хотя зайшов я в чужий монастирь. Тепер узяв ся я на штуку. Приладив сьвідоцтво з першого курсу, пішов сповідати ся до старого патра і розповів йому свої наміри. Він вислухав мене і завів до віцепріора. Віцепріор привитав мене солоденькою усмішкою, перечитав уважно сьвідоцтво і на моє зачудуване став говорити по нашому.

— Господинцю, чоловіче, пане директор, нам таких не треба!

Тим „не треба“ він так любував ся, що повторив його кілька разів.

— Нам таких не треба, а-я, нам таких не треба! Раз, що ти Русин — небезпечна штука, ану-ж замотиличиш мені мої овечки схизмою... А по друге, чи сьмію спитати вашеї, де то ваше високоблагородие низького росту на курячих лапках попасали від першого курсу

четвертої класи до тепер? Ану-ж, як ви, батьку, в тій темній епоєї, про яку історія ні слівцем не згадує — беззаконіє як воду пили? Ге-ге?

Я оправдував ся, чим міг.

По довгих коровадах приймили мене; але остерегли всіх новиків передо мною і наказали давати на мене позір.

В такій неволі лякало мене кождісіньке моє слово. Я сидував ся говорити так, щоб і тіни чогось двозначного не дати хитрим товаришам. Помалу я закопував себе живцем, товариші забули за мене, я умовк цілком, як би й не було мене на сьвітї. Рухаю ся машинально; клячуть другі, то і я клячу, бовваніють над книгами — і я бовванію. Лише часом в годинах контемплаций перелетить який спомин або сьвітова думка, як пташка серед понурої ночі, лишить кроваву нитку в моїм мізку, чотки зувають ся на колїна, я забуду ся та імпровізую молитву. А в тій молитві нема ніяких слів, лише сінтези і образи. З шаленим розмахом будую для Бога сьвятиню сьвятинь, увесь сьвіт займає вона, зі всіх костей людськості підвалини, з усеї крові стїни, зі всіх сліз склепїне таке ясне та прозоре, як ціле небо. Всї людські стогнаня і зітханя ревуть як океан у тій сьвятині, а я лежу хрестом у поросї.

Та як від мого жалю мала трїснути груди і цілий монастирь, тоді я будив ся.

— Щож — думаю — гіпохондрія. За чим жалувати? Ні сьвіт мене не потребує, ні я його! Що менї сьвіт дав? Отруту, біль, ненависть — нічого більше. От, коби дочекати тої торжественної хвилї, коли ляжу хрестом на плитах. Накриють мене чорним простиралом, черці ходитимуть поважно довкола, заспївають похоронних псалмїв, я відречу ся всіх і вся і буде менї лекше. А потім? потім? Ну, потім забуду говорити і думати, з'їдіотїю до крихти і дасть Бог, що збожеволїю. Лихоманка Мопасана перед божевілем сьмішна. Божевіле має свої добрі сторони, чоловік жне, а не відчуває житя. З демонською жадобою бажав я сього для себе і тїшив ся, що вмїю так знущати ся над собою. За що і за яке? Ні за що, але так собі. Бо иньшого виходу своєї сьвідомости, свого нужденного істнованя я ніяк не міг уявити собі.

Я потяг рукою по своїм марнім лиці і глянув по собі.

— Ой, не затию, скорше одурію. А від того клячана такі нагніти на колінах, як у верхоблюда...

Одної неділі висунув ся я на город і сів на лавку. Сижу, дивлю ся на розлогі поля за частоколом, дивлю ся без думки, без ніяких почувань. Шпобнула мені гадка про божевіле, я зареготав ся і в тій хвилі почув чужу руку на своїм плечи і зірвав ся на рівні ноги. Передо мною стояв віцепріор.

— Ге-ге-ге-е-е! Кого то я виджу, кого? Хто то мені так гарненько-тихенько з богослуженя висунув ся, хто-о? Хто то мені так солоденько до дівчини усьміхаєть ся, хто?

Я оглянув ся. Дійсно — недалеко на полі пасла якась дівчина корову.

— Але-ж, прошу, я її цілк...

— Цест, ані мур-мур! Хто „вам“ дозволив говорити!? Ну-ну, не гнівайте ся, що перервав „вам“ таке ідеальне *vis-à-vis*. Простіть, дуже мені прикро, але прошу зі мною, прошу на перед. Так. Гм, гм, гм, що́ то не дієть ся! Лицезрініє, плоть диявольська... О tempora, o mores!

Завів мене до кухні.

В рефектарі були вже всі новики і ладили ся до обіду. Віцепріор стояв напротив мене, похитав головою, усьміхав ся і жвав зассаною губою.

— Як то ми мало коли видимо ся, але як уже видимо ся, то маєм, що балакати з собою. Так.. А прошу ласкаво зняти з себе сорочку... Та-ак, гарно.

Подавав мені „дисципліну“.

— Отсе дівчинка, съватила би ся! Гладить як аксаміт! А прошу взяти її, поцілувати, обняти за гнучкий стан і спробувати. Прощу... А „вашим“ обідом не журіть ся, я вже призначу його для когось. А прошу гладити себе нею так, щоб її в рефектарі було більше чути, ніж ложок і тарілок. Та-ак. Нам буде приємнійше обідати.

Вийшов. Автоматично, рівномірно бив я себе по плечех. Мало ще мене доля побила.

Я глянув на розп'яте, що висіло на стіні і жаль мене стис. Як почув, що з плечей тече кров, притулив ся до

коминка і тріпав його, а як учув чужі кроки, то відступав ся. Стілько ошуки і полекші моєї. Духово упав я вже низько.

Причапав віцепріор, станув на порозі і глядів на мене взявшись за підбоки.

— Ну, satis, іди в мирі і не согрішай...

II.

Вже з півроку було все готове на похорон. Патер Валентий умів нагробну мову як отчечаш, патер Валеріян переробив і переписав четвертий раз свій патетичний некрольоґ, в яким виносив під небеса заслуги пріора та звивав magna voce вірних і цілу вітчизну до плачу по страті одинокого батька-пріора, а пріор лежить собі, охас, заливаєть ся на силу ліками і ані суди Боже вмерти.

Що ночі міняють сторожу і один із старших братчиків та один новий пильнують старика.

По гоміліях, по чищеню ліхтарів та кухонної посуду прийшла черга на мене і братчика Вінкентія. Ми ввійшли до просторої келії, де ковирів патер пріор. Сухий, чорний як головня старух, зі страшними ямами очей, відвернув голову і глянув на нас. Несьвідомо перебігла по мині дрож, я глянув на братчика і запримітив його скритий погляд, що перелетів з мене на хорого. Я стояв безрадно. Старик дивив ся пильно на мене і кивнув пальцем. Я підійшов.

— Ти но-о-вик?

— Так, прошу.

— Ти-и но-но-вик? Ог, ог...

— Так, патре пріор. Я вже тут від довшого часу.

Чим маю служити?

Я схилив ся до кісток його руки.

Він здригнув, немов пробудив ся.

— Гм, гм, ог, мене ніхто не допильнує, завзяли ся на ме-не... Не-не-хай їм Бог...

Взяв мене за руку, глядів пильно на неї та на мене.

— Ге, яка ручка... Кілько тобі літ?

— Шіснацять.

Дрожав чим раз більше і стискав мою руку як ледом. Мені підступив мороз під серце, я дрожав до такту з пріором, очи заступила тьма, я мав уже впасти, але старик пустив мене і відвернув ся.

— Во-ди — промимрив дряхло.

Я стамив ся і метнув ся за водою, але ні збанка, ні склянки. Приступаю до братчика, а той ззуваєть ся найспокійнійше в сьвіті.

— Frater Vincentius, де вода?

Він блиснув на мене зпід лоба.

— Від кого маєш рекреацию!? Хто тобі дозволив говорити!?

Сіпав далі ногу з чобота.

Пріор заснув.

Тихцем сів я на стільчик і склав голову в долоні. В вухах шуміло як у повинь, я не міг знайти ладу думкам і здрігав нервою. Братчик отворив дверці старосьвітської кухні і кинув кілька полін. Дрова стали тріскотіти, по келії розходило ся тепло. По часі спостеріг я, що пріор встав з ліжка в білу і пустив ся страшним, хитким кроком на келію. Мало що не гепнув ся. Я спустив очи на землю, він обійшов тихцем довкола мене — я почув на собі страшний огонь його очей — потім справив ся він на своє місце, але коло ліжка похитнув ся легко в зад, так що руками опер ся до помоста. Тер крижами до краю ліжка і сунув ся помалу на матраци. Його вискалені зуби прошибли мене до кости...

Збудило мене торкане братчика.

— Ти — шептав він гробовим голосом і показав на старика — він нині — тут братчик махнув рукою — у тебе нові черевики; позич мені їх завтра на похорон. За те вимащу тобі їх, а ти візьмеш мої чоботи.

Мовчки ззував я свої черевики.

— Ага, ти, у тебе біла сорочка; позич ще й її мені.

Я розгорнув із себе чернечу рясу, скинув сорочку і подав братчикови. Потім натяг я рясу на голі плечі і сів знов на стільчик.

Братчик Вінкентий продавав тайком біле, одержу і все, що лише міг зарвати, а ті гроші обертав на такі ціли,

що лекше їх догадати ся, ніж вимовити. Посоловілий, зморений дивив ся я на огонь у печи. Мені привиділо ся сумовите лице мами і причули ся її останні слова.

— Оттак, дитино, покидаєш сьвіт. Гонили тебе з тих панських шкіл за безбожність, колотили тобою, а то видко, вони самі безбожні були. Але у тебе є віра, то може хоч там, у монастирі, знайдеш спокій, може хоч там Бог вислухає тебе та дасть тобі ліпшу долю.

Я припав до її ніг і шептав:

— Та гадав я, мамо, що поможу вам на старі літа, а то так як би й не було мене ніколи на сьвіті.

— Ба, сину, божа воля.

— Тай то свої так мені прислужили ся...

А мати усміхнула ся гірко.

— Ге, свої? Пусте-е, бігме, пусте! Свій пес укусить гірше, ніж чужий. А котрий же християнин вірив би їм? То вже, синку, таке: хто натягне на себе панське лахміте, той своїх уже не знає, а держить з панами.

Потім прощала мене.

— А тут маєш черевики та сорочку, стільки й усього маєтку від мене принесеш там...

Я глянув перед себе на страшні чоботиска братчика.

Він вимастив черевики, виняв кілька кругів з кухонної бляхи і наставив черевики над полум'я, аби масть ліпше увійшла. Та в ту саму хвилю зсунули ся вони з пальця в горло огню. Ми кинули ся, але вже було по всім.

Я почав жалувати ся, але братчик слухав байдужно. Утрата черевиків витягала пасма чорних думок, кувала їх у нескінчений ланцюх і він окручував мою грудь і дусив за горло.

Босий, без сорочки, зморений, без просьвітку, в пониженю, старший патер строгий, другий тягнув мене до своєї келії, хотів запити вином, а потім пік мене за те, що я втік від него.

— І сей — думав я — також не аби який грішник, коли так довго ковиріє.

Нараз проняло мене остре хропіне пріора. Я прибіг до него і відскочив.

— Frater Vincentius! Пріор умирає!

Той знов блиснув на мене і мастив далі свої чоботи. Я попав у шаленість.

— Скоти, без іскри! — крикнув я. — І гріх треба пошанувати в такій годині, як тепер! І ви самі не ліпші, ви всі тут, ви!...

Братчик скочив до мене і замахнувся чоботом на мою голову, але мені перелляло ся вже через верх, я кинув ся на него всею силою, вхопив за горло і жбурнув до землі...

При дверях я оглянув ся. На ліжку лежав мертвий пріор, на землі простертий братчик. Я висунув ся на коридор, отворив вікно, зеунув ся по ринві в долину, потім переліз через мур і опинив ся на волі серед осінньої, темної ночі. Босий тікав я болотяним полем і впав. Став плакати такими гіркими сльозами, якими ще ніколи не плакав. Я тряс ся від студені як трепета, шукав довго сьвітла і знайшов. Мужики переночували мене, дали деяку одежу та обув, а рясу лишив я у них і просив, аби передали в монастирь.

По кількох днях пішої і голодної дороги приволік ся я до мів і впав на дорозі. В горячці я дуже мучив ся, та мати пильнувала мене і потішала. Бідна мати, одиноке серце дя мене на сім великім, широкім сьвіті...

III. Юрчикъ.

I.

Сьвято. Мати колише малого Юрчика і шепотить з дівчатами, що навідали ся до неї.

— Яка се гарна і люба дитина! Ясне личко, темні оченята, волосе як лен і кучеряве.

А мати усьміхаєть ся.

— Буджу ся сеї ночі, дивлю ся, а його нема коло мене. Я зледеніла. Шукаю, шукаю і вже шибнула мені гадка, чи не вкрав хто його, аж сьгнула і налапала. Скотив ся на землю і так спав.

Плетена колиска хитаєть ся поволи і лебедить тихенько, жалібно до шепоту; на дворі бліде, смутне полудне,

вітер хлипає в позовклім листю. Юрчик вдивив ся в темну, смерекову стелю, чорні сукі і задирки маячіють і перетворюють ся.

Зітхнув і зложив оченята і уста до сну.

II.

Збудив ся скоро, тай не до втіхи, не до пустоти будив ся він.

Мав чотири роки, коли видів, як умирала молодша сестричка Марійка.

Мати стояла коло неї в безрадній розпуці, бідне дитя мучило ся, а Юрчик був здивований тою сценою і не розумів її. Відтак шпигнуло його, що Марійка лежить непорушно мов у сні, зі зложеними ручками. Баба Матііха мняла хрестики з воску. Найбільший вложила покійній в ручки, менший поклала їй на чоло, а другий на коліна. Потім завивала її ніжки в ясні платки і казала: „Треба рівно обв'язувати, аби біднятко не шпотало ся, як буде йти до Бога“. Мати хлипала і ломила руки, а Матііха зітхнула і успокоювала її.

— Не плачте, адіть, яке воно, як ангелятко! Воно щасливійше від нас. Ми повинні завидувати їй. Вона буде там молити ся за нас, а тут що була би почала між нами грішними?

А мати мовила крізь плач:

— Не жаль мені далі, що вмерла — певно, що буде там щасливійша від нас, але жаль мені, що так довго мучила ся.

— Га, ми всі тут ще гірше мучимо ся, та що маємо робити...

На дворі був вечірній, осінній спокій.

На другий день прийшли люде з хрестом і хоругвами. Юрчика заняв дуже розпятий Христос. З острахом і здивованем вдивляв ся він в ту незвичайну появу з бодісним, мертвим обличчям. До хати зійшли ся люде. Сьвященник читав молитви, хмарки кадила стелили ся по сьві-

глиці, свічки меркотіли, меркотіли сльози серед хлипаня і шептів і задрожала сумовита пісня. Сльози матери збудили плач у хлопяти. Прощане з покійною. Якийсь мужик звернув тихцем увагу матери, щоби сльоза не впала на покійну, бо не добре буде їй ставати перед Богом з жалем матери. Цілували її по черзі. Юрчика підняла мати до помершої, його уста вразило личко студене як лід.

Забрили її в домовинку і понесли, куди? він не знав.

Хмарне, вогке пополудне, а в світлиці знов пусто і сумно. Він лишився зі служницею, але вони не промовили до себе ні слова. Вечером крім батька була вся челядь у хаті. На комині блимав каганець, мати поралася коло вечері. Від часу до часу зітхала і отирала сльози. Юрчик сидів на своїй улюбленій лавочці коло припічка. Підобгав ніжки і поглядав то на грань, то на маму, то на служницю, що мила миски. Двері до світлиці були відхилені, світло вкрадалося до неї і гралося на бічній стіні з тінями. Мати пішла туди за посудом. Нараз дався чути її голос:

— Параню, то ти!?

— Ні, що? де? — озвалася служниця і піднялася від мисок.

Мати вийшла бліда. Дивна мовчанка тривала до вечері. Аж при вечері розповіла мати, що за дверми в світлиці щось біде заступало їй уперто дорогу. Далі оповідала шепотом, що в ніч перед смертю Марійки снилася їй керниця повна крові. Мати зачерала з неї коновкою, пересажувала білу квітку в якимсь негарнім рові та підливала їй тою кровю. В церкві під час молитов піднялося з легким скрипом вічко домовинки, а дим згашеної свічки стояв довго в виді якогось знаку, якого мати не хотіла, чи не могла означити, лише вістила з него щось страшне. Хлопчина слухав уважно, по ній перейшов мороз, але він не говорив нічого. Мати повела його до світлиці спати і вийшла. Постіль, на якій спав він з батьком, була напротив півосвітленої стіни. Накрився по шию, дрожав, ловив слова з першої кімнати і дивувався, що вітця нема так довго. Йому було скучно і лячно без него. При ній міг він сміливіше вдвляти ся в глуху

пiтьму ночі. Бувало вечерами нудить його всякими питаннями, а відтак велухуєть ся в гробову тишину і роззираєть ся. Тоді причували ся йому дивні гомони, сьміхи, зойки і стогони, ціла хата роїла ся марами в широченних, пестрих уборах. А нераз здавало ся йому, що ніч буде вічно трівати і тоді плакав тихцем.

Прокинув ся, як батько лягав коло него. Тепер чув ся безпечнійшим.

— Тату!

— Га?

— Ви де були?

— В лісі.

— І ви не боїте ся в ночі у лісі?

— Чого бояти ся? То лише дурний гадає, що в пiтьмі плодить ся всяка страшна біда, але мені у лісі безпечнійше навіть, ніж у хаті.

Довга мовчанка. Хлопчина порухав ся і обiзвав ся тихо й несьміливо:

— Тату!

— Що?

— Марійка де?

— Нема, пішла до Бога.

— Де до Бога?

— Там високо в небі.

— Чому пішла?

— Ба, ти був би її може бив, а вона бояла ся, а Пан-Біг сказав: „Не бій ся, ходи до мене, буде тобі лiпше!“

— Я би її був ніколи не бив.

— Ба-а...

Хлопчина сховав лице в подушці. Як батько захропів, а його обняло горячо, почув він тасмний стук до вікна, що морочив його що ночі. Почав дрожати, накрив ся з годовою, аж піт виступив на него, а міряний, упертий стук як би чиколонком, не давав йому супокою. І повторила ся та сама історія що кожної ночі: одебелілий хлопчина піднімав ся поводи з острахом, глипнув на вікно і в тій самій хвилі вдарила його тасмна рука по лиці. Він упав без тямки на подушку і так заснув.

III.

— Мамо!

— Що?

— Мені снила ся сеї ночі Марійка, але так якось —

— Як?

— Була убрана так як тоді, коли лежала. Вона не лежала, лише ходила і дивила ся, але не сьміяла ся і не говорила і тримала чічку... Ма — , чи вона прийде коли до нас?

— Ой, не прийде вже ніколи!

— Чому?

— Бо умерла!

— Ага, умерла... умерла...

— А Параня умре також?

— А, певно, що колись умре!

— А Матїїха?

— Тай Матїїха!

— Ну, а тато? Надїяв ся, що тато такий дужий ніколи не умре!

— І тато!

— О-о-о, і тато, і тато...

— А піп?

— Тай піп і ми всі колись мусимо вмерти...

Хлопчина задумав ся.

— Ну, а я?

— Тай ти!

Продрог як невинний, коли почув засуд смерти.

— То ціле село умре?

— Певно, що так! Одні люде родять ся, а другі вмирають.

Силоміць здержував ся від плачу. Запитав би ще, чи і мама вмере, але боїть ся почути правду і силуєть ся не вірити в те все. Побіг до сьвітлиці і запер двері. Тут стало йому все живо перед очима.

— Всі умруть, всі умруть і тато і мама і я і ціле село.

Пересували ся знайомі лица. Йому вияснювало ся, щó то значить умерти. Чоловік не рухаєть ся, не видить, не чує, з ним можна робити, що хто схоче: і різати і на сьмітю поставити, він не буде боронити ся, він як дерево

і ніколи не встане. Кудлатий Бурко дивився йому в очі і махав хвостом. Хлопчині дуже жаль стало пса. Він присів, обняв його за шийку і глядів на вікно.

— І ти умреш, Бурку!

Вдивився заплаканими очима в небо і хотів, аби Марійка показала ся.

IV.

На комині блимає каганець. Хлопчина сидить скулений на лаві. Мати вийшла до коров. Тишина. Він повів очима на вікно. На дворі глуха пітьма. В кутах трясуться тіни. Він не радо лишається сам у хаті, але онимається сказати. Його мучить страх і цікавість. З прівола роззирається він по тінях. Напротив него отворені двері до сьвітлиці. Там темно. З темряви виринає чудернацька мара і перетворюється що хвилі під впливом його віддиху і зору. Росте, то маліє, ширіє, видовжається як дим перед вітром. Ось нависла серед сьвітлиці з видовженою пикою і сьміється хрипливо. В руці тримає галузку з сьвіжим, зеленим листем. Чути мягке, весняне деліне листя. Та мара справила галузку перед своєю пику, а листе корчить ся з шелестом за кожним дихом і звивається в трубочки. Мара зірвала одну трубочку, хухнула в неї — хлопчину обілляв студений піт. Кинула трубочку до него, але не долетіла, лише впала на підлогу і відбила ся з шелестом. Хлопчина отворив рот і очі та дрожав. Мара зривала далі сухі листки, а за кожним ставало йому слабше і він чув чим раз більше, що якась страшна сила тягне його наперед. Трубочок на віти вже тільки чотири... три... дві... він ухопив ся дрожачими руками за лаву і полетів...

— Юрчику, а ти чого лежиш на землі?

Мати підняла його і занесла на постіль.

V.

Цілу зиму дуже суятив. Поволи настала весна. Сніг згиб, земля ще не висохла, сонце сьвітло трохи. Одної неділі по полудни Юрчик був сам дома. Його мучила нуда. Вийшов з хати, але вогкий, студений вітер поразив його

так, що вернув ся. Знеохочений ляг на постіль. Йому здавало ся, що болото і вогкість плинуть з надвору до хати, аж на постіль. Родичі поїхали до свояків, служниця пішла до церкви. Крізь вікно впадає холодний усміх, вітер лопотить сухим повоєм. Хлопчина встав. Не знав, що має робити? Йому забагало ся чогось, але чого, віт сам не знав. На підлозі сьмітьє... Він любив нераз позамітати чистенько, а потому сісти в кутику і думати, але епер не міг забрати ся до тої роботи. Глянув на крісло і пригадало ся йому, що служниця на ніч кладе крісло коло постелі. — Юрчик зриваєть ся зі сну і може впасти — казала вона. Підняв крісло, але зараз опустив його і присів, бо заковлоло під грудьми.

— О, я слабій, — замітив він з повагою старшого чоловіка.

Йому стало дивно, як то може щось так колоти. Встав і знов узяв крісло. Піднимав поводи і слідив свій біль. Потім пригадав собі смерть і ходив по хаті та заводив за Марійкою і за собою. Як виплакав ся, то прийшла йому на гадку його звичайна забава. Почав бігати в колесо по сьвітлиці і філював рукавцями. Нараз глипнув поза себе на стіну і уздрів, як за ним гнала страшна, пелехата тїнь. Мигом стрибнув він на постіль і накрив ся з головою. Як прочунав і отворив очи, по кутах трясли ся вже діди і западав вечір. Заснув хлппаючи.

Збудив ся, коли родичі приїхали веселі з гостини і закликали його до вечері. Батько затирав змерзлі руки, дубонїв, прибагав Юрчикови і дав йому кілька гарних яблук та книжку з образками. Хлопчина дуже любив такі книжки і випитував ся батька. Образки впливали на його нічні фантазії.

VI.

Їх хата на лагіднім пригорі, подаль села, під самим лісом. Ліс смерековий, усе зелений. Як настала весна, як зелень і цвітї розвиди ся, то хата виглядала як у вінку. Тоді для хлопчини рай. Бігав по лісі, рвав чічки, закосичував капелюшок, то прислухував ся щибетам пташок, то бавив ся в саді між корчами порічок і ставляв хатку

з гонт. Що ночі обдумував новий плян і що день розбирав і клав инакше. Лише дашка не міг звести. Уставить стінки, вбє в землю гонту по-при гонту, затисне кожду в ровець, положить стелю, але завершити ніяк не міг. Одного вечера впав був уже на здогад, вишукав кілька цвяхів і збивав прямокутно гонту до гонти, але цвяхи були за грубі, гонти кололи ся або не приставали рівно. Намучив ся аж мозолі понабігали, а дашок був нерівний, одна пара гонт стояла више другої, а боки не задранені. Пізним смерком покинув роботу і пішов знеохочений спати. З жури забув навіть про вечерю. На другий день устав пізно і вийшов до города. Його хатку розметав хтось до тла. Посоловілий вдивляв ся довго в руїну. Потім сховав ся в порічках і глядїв в небо.

— Там до неба пішла Марійка і я не маю з ким бавити ся. Вона би помогла мені поставити хатку...

— Як то можна таку велику хату зробити?

Крізь отвори даху влітали то видітали ластівки і сїдали на вершку. Хлопчина спостеріг, як старі вивели на сьвіт молоденькі. Вслухав ся в їх дзьоботанє і дивив ся, як старі надлітали з поживою. Ластівята отвирали дзьюбки, а старі ні разу не ошибали ся і годували кожде. Одно погодованє ластівля висунуло ся з середини рядку на край, а стара таки не помилила ся і вткнула поживу середньому.

— Чому ластівка так любить свої маленькі? — питав він себе.

Від того часу вставав усе найранше, виходив на обійсте і вдивляв ся в ластівки. Ранки були холодні, він у сорочині підгортав ніжки під себе і забував холод. Сумні оченята навівала сонна задумчивість, з-поза сліз розпестрювали ся наповидні круги, а ластівка злітала до його розчінканої груди, простирала крильця і гріла своїм пухом.

VIII.

Сьвято. Зібрала ся громадка свояків і знайомих. Пили горілку, балакали голосно і курили люльки. Юрчик дивив ся з кутка, прислухував ся розмовам і дивував ся, що нічого не розуміє. В кінці скучило ся йому сидіти самому

і забутому. Він приступив до одного з гостей і спитав щось. Гість глянув на него, погладив і відвернув ся до своїх. Хлопчина до другого, сей так само, він до третього, третій тож так. Роззирав ся довкола, почув загальну байдужність усіх до себе і його зняв страх. Почав плакати, але й на се не звертав ніхто уваги. Тоді видало ся йому, що він має пропасти тут між людьми і ніхто сего не замітить, не виратує його — і підняв нервовий, шалений крик. Надбіг парубок, взяв його на руки і поніс на двір. Носив по обійстю, забавляв, показував діє, потім станув з ним коло стаєнної стіни і показував крізь щілину корову.

— О, диви, нані, видиш?

Хлопчина відхлипував і заглядав, але тої „нані“ не міг достережи. Видів лише латку на стіні, де глина відпала.

— О, нані, видиш, як румеєє!

Дітвак зітхнув і склонив голову на плече парубка. В його уяві мелькає латка, немов румеєє. Він припадає чим раз більше до парубка, здригає і квилить ся тихенько.

Зеленим облогом іде до него Марійка і усміхаєть ся, а він не плаче, ні! І хилить ся до неї, цілує і дивуєть ся, що її личко вже не студене. Сам собі не вірить, дотикає її і тїшить ся. Вона показує йому хатки, але всі з дашками і такі писані, яких він ще не видів. І беруть ся обоє за ручки, лепечуть, танцюють і летять понад зелені ниви геть-геть далеко від людей...

ОСИП ШПИТКО.

В И Р І Д.

ОПОВІДАНЬ.

VIII.*)

Зникла Естера — зникло й моє щастє і веселість, а те щастє трівало так коротко, мов той сон. Не було кому мене потішити, не було кому розрадити, заохотити — не було кому заспівати та приголубити бідного, опущеного сироту. Не стало моєї любої Естери, мого ангела хранителя... Жаль мені було її дуже. Я сторонив від людей, ховав ся по самітних кутках, тужив і плакав навіть часто. Не сходила вона мені з думки, всюди я бачив її перед очима і чим довше думав про неї, тим гірша розпука брала ся мойого серця; я гадав, що не переживу сего удару. Остогидло мені все і втратило давнійшу вартість, блиск і красу. Сьвіт виглядав тепер зовсім иньший, як був перед тим, зробило ся якомсь темно, сумно, якомсь так прикро, що я иноді лякав ся самого себе. Особливо Білківці посумніли; тоді я повірив, що в таким смутку-горю справді і сонечко не так сьвітить і зірки не так сяють. А мені на серцю і душі стало не лиш страшно сумно, але якомсь і глупо разамом. Робив би щось, та не знав що; йшов би кудись, та сам не знав куди. Замкну ся бувало в хатині, положу ся, хотів би заснути — та не можу, нудьга хапала ся серця.

---

*) Див. кн. VII, стор. 11—44.

Раз бачучи мене таким сумним, позичила мені Муся „Мушкетерів“ Дюма.

— Се чудовий роман — говорила вона — лише читайте, а будете бачити, що не пожалуєте.

Спершу я читав, от, аби читати, аби чимось зайняти ся, але згодом роман справді інтересував мене щораз більше, я читав доти, поки не перечитав усіх трицяти і кількох томів.

Я немов віродив ся. Пригоди героїв дуже мені подобали ся і імпонували. Я пізнав щось, чого досі не знав, про що й не чув ніколи. Значить ся, можна йти у сьвіт, можна чогось навчити ся, щось побачити, можна шукати ріжних пригод, бавити ся при тім і теж імпонувати людям. Що мені лишило ся? Ніхто і ніщо. Ніщо мене тепер не вяже, ніхто не розказує, не потурає, не бе... Нема й тої, для котрої варто було лишитись не лиш у Білківцях, але і в тюрмі цілі роки просидіти — я самотний на сьвіті... а тут в серцю так тяжко, мучить тоска, жаль...

У тім часі заїхав до нашого місточка якийсь провінціональний польський театр. Ішли пани, йшли підпанки — пішов і я, просто, аби розірвати ся, побачити, що там за комедії будуть показувати. Досі я ще не мав понятя про театр та його високо культурні задачі, не знав і не розумів штуки та її значія, чув лиш, що їздять якісь театри, одні з людьми, другі з восковими фігурами, иньші з львами, тиграмм, малпами і т. и., та все те називалось у мене: „комедиями“.

Театр дав 12 представлень і я не опустив ані одного. Всі відіграні штуки припали мені до смаку, промовляли до мойого серця, так, що я залюбив ся в театрі і в штуці.

Відїхали актори, а я раптом почув ся ще нещасливішим, ще більша розпука обгорнула мене. В душі втворили ся якісь дивовижні і незрозумілі мені бажаня, я почував, що з тим театром, із штукаю маю щось спільного, вони мені не чужі, бо в противнім разі я й не тужив би за ними. Не було ані одної поміж відіграними драмами, в котрій би я не бачив бодай частини себе самого і котра-б не гармонїювала з настроєм моєї душі. Все мені подобалось, усе мене поривало, все приманювало до себе,

навіть те родинне, кочове, артистичне жите акторів мало в собі якийсь чар. Театр просто немов кликав мене: „Ходи сюди! ось тут для тебе місце! тут забудеш своє важке горенько, тут вилічиш ся, виздоровієш — тут будеш жити так, як сего бажає твоє серце!“

Від'їхали актори, та побут їх не лишив ся без наслідків для мене. Так само і „Мушкетери“ зробили своє. Я став читати романи, пристрасно взяв ся до них, а кожда любовна сцена нагадувала мені Естеру. І чим більше читав я, тим горячіше бажав покинути Білківці, а йти геть, сьвіт за очи, на мандрівку, тим більше, що побут тут ставав ся чим раз гірше нестерпний. Я рвав ся в сьвіт, не можна було довше дивитись на сю монотонію. Одні і ті самі люде, одні і ті самі доми — все нудило мене, обридло, навкучилось; навіть церковні книги і образи, перед котрими треба було заєдно хреститись та бити поклони. Так і мусіло бути Я-ж довідав ся про иньший сьвіт, про иньше жите, почув иньшу музику, пізнав иньших людей, а вони видались мені далеко приємнішими, далеко ліпшими і далеко розумнішими від усіх звичайних; перед ними я разом із моїми „ірмолоями“, „тропарами“, „кондаками“ і тим подібними „музичними утворами“ ховав ся в кут, спадав до „зера“. Оті наші церковні церемонії видались мені сьмішними, я став їх соромити ся, як чогось дуже старосьвітського і дуже — сказати-б — несмачного, так само, як церемоній ворожок. Тут мимоволі нагадував ся мені Бендера і його науки.

Кілька тижнів по зникненю Естери напала на мене в однім шинку шайка зложена із 14 осіб підохочених, а від давна вже замовлених на мене противників і тут хотіла викопати мені гріб. Зі мною бавилось ще пять моїх товаришів. Один із них справляв іменини. Ми вийшли перемождцями; побили всіх, декотрих покалічили так, що мусіли по кілька тижнів лежати в ліжку. В додатку мене обікрали, що теж не причинило ся до успокоєня розбурханих нервів. В кінці бачучи, що нема иньшого виходу, я рішив ся плонутти на все і йти, куди очи понесуть.

— Що ви робите? — напучувала мене попада. —
Адже тепер як раз зближаєть ся час ваших жнив, надхо-

дить великодня сповідь, „роківщина“, — се одинока дяківська пенсія, ліпше сказати-б „ординарія“, котра звичайно не перевищає цифри 20—50 зр. річно — а вже-ж шкода лишати!

— Поет, мамцю, поет! — додала покиваючи головою Муся. — Пан Роман такий непосидючий дух, як Шевченко. Напишіть мені на спомин яку думку, прошу вас!... Але ápropos! Забули вже Естеру?...

— Ей, пане дірітенсе! — немов плачучи говорив Ринковський, подибавши мене на вулиці. — Нічого від вас не хочу, нічого не бажаю, лиш даруйте мені страшну вину, даруйте, що я був би вас в таку страшну біду ввалив... та не лиш вас, але і себе і мою дитину і цілу родину... Даруйте мені, прошу вас, бо буду гризти ся і плакати до смерти. Вас Бог відвів від злочину. Ой, коби ви знали, як я терпів того памятного вечера!... Їв кутю, а вона пахла кровю; їв рибу, а її чути було трупом Каїфки; пив вино, пиво, а вони схожі були на кров... Боже! я гадав, що сконаю, повішу ся!... Прошу вас, позвольте на скляночку меду...

І глупі вони всі і сьмішні і жаль їх стало. Розумієть ся, я не вволив нічийому бажаню, нічого навіть не відповідав; чому — абсолютно не знаю; в тій хвилі я не розумів себе самого, не знав стану своєї душі, а мав лиш одно одиноке бажане: іти в сьвіт за очі.

І я пішов. Вибрав ся з Білківців нічу, з ніким не бачившись і з ніким не поздоровкавшись. Відрік ся всего, навіть „роківщини“. В однім убраню, з двома гудьденами в кишені, з малесеньким клуночком, в котрім забрав із собою по парі всякого біля, в одній руці, а з ліскою в другій, при сьвітлі ледво видного із-за хмар місяця — прощав ся я з Білківцями. Останній мій погляд звернений був у сторону старої вишнями умасної корчми. Я шукав очима знаного віконця, ждав хвильку, чи не освітить мене ясний сніп сьвітла — та дарма, не було тої, що його кидала... не вийшла, не показала ся...

— Естеро! Естеро! жите ти моє солодке!... — кликав я в розпуці, а з очей пустились раптом сльози цілими струями і лились так довго, похи їх стало.

Вставши на ноги, я почув себе легеньким, мов те піречко; здавалось, що з тими сльозами вилилось усе моє горе, весь смуток, усі терпіня, муки й удари, які я досі перейшов; що я немов на ново на світ народився. Лиш голова тяжіла, а то був би з вітром полетів.

ІХ.

Метою моєї подорожі була столиця краю. Там я сподівався знайти собі якусь занятість; яке воно мало бути — про се я й не думав і зовсім тим не гризся. Я вірив у свої сили, вірив і в те, що там, у столиці краю, котра — як я думав — достарчає таких акторів до театру, знайду інших людей, ліпших, котрі теж як і Бендера не будуть мене питати про службову книжочку, а приймуть радо здорового, молодого хлопця, навчуть чогось, допоможуть і якимсь я буду в світі жити. Актори говорили мені ще в Білківцях, що там є такі школи, в котрих учать ся здібні хлопці на акторів. Ей, Боже милий! — гадав я собі. — Коби мені до сеї школи дістати ся... тож то я колись відгравав би, тож то тішив би ся!... Люде будуть подивляти мене, так як отих акторів, що були в Білківцях, а може ще більше!... А я навмисно приїхав би колись до Білківців — нехай би мене послухали, нехай би на мене подивились...

Побачивши у-перше столицю я онімів із подиву. Які-ж тут багатства, скарби! Які тут пани великі і яка їх тут страшна маса! А людей — Боже, що трави зіля, що піску в морі!... А все те вигладжене, вистроєне на останній гузик!... Мене дивувало, звідки вони всі беруть стільки грошей і як властиво живуть?... Видко, тут лекше о гріш, тут уміють оцінювати людську працю і відповідно нагороджують. А в Білківцях що? Я був лиш один у моїм фаху і що мав із того? Тут послідній шевчина убираєть ся як у нас судовий ад'юнкт, а я в своїм убранку соромив ся самого себе.

Всі оті чудові палати, безчисленна многота величезних виставових купецьких шиб, за якими я бачив стільки

золота, срібла; багаті строї панства і все-все казало мені вірити, що тут я не загину. Адже се теж люде — не Татари! не дозволять мені чей-же згинути з голоду, не дадуть терпіти...

В мене вступив дух віри, я був твердо переконаний, що все станеть ся так, як я собі буду бажати. Сеж неможливо, аби я, один чоловік, не помістив ся між такою масою великих та багатих панів.

— Романе, лиш до діла! Сьміло вперед, а незабавки будеш і ти паном!

І з тим окликом у душі я кинув ся в вир виперфумуваних та вигальянтованих тисячок щасливих вибранців фортуни, став і собі дечого шукати.

Ой, шукав же я, шукав!... Від рана до ночі, кого здивав на вулиці, просив, обіцяючи бути добрим, послужним — дарма.

— *Jakie masz szkoły?* — питали мене.

— Ніякі! — кажу.

— *Czem się trudnisz?*

— Я був дїрїтенсом церковного співу.

— *No to idź do stu dyablów dalej spiewać, nie zagrasaj głowę!* — Так відповідали мені. Просто на плач збирало ся. Щож тут почати мені бідному в такім великім, чужім місті? де обертати ся, що їсти, де проспати ся? Страшно...

Цілий день і цілу ніч переходив я так о голоді і холоді. Чінав уже менших панків, радив ся їм, що почати з собою — та всі лише плечима здвигали, ніякої ради не давали. На другий день знов те саме. Ходжу і ходжу, цілий день... ба, вже й вечір. А я змерз, аж трясу ся. Де вїйду, чи до якого шинку, чи до склепику — всюди мене проганяють, виштуркують, грозячи поліцією, не дозволяють чоловікови навіть заґріти ся..

— Що се таке? — міркував я собі. — Люде живуть поміж собою як люде, помагають собі, частують ся взаїмно, запрошують один одного — а я... немов не чоловік, сьміють ся ще з мене, покепкують собі, дурять... Що воно таке? Чому я такий нещасливий, що не маю ні від сонця, ні від місяця? Чому я такий опущений, такий бідний?...

Адже я чоловік як інші, маю так само руки, ноги, очи, ніс... говорю з людьми людською мовою, розуміємося взаємно... Чому-ж я ходжу поміж них гей той відлюдок? чому-ж вони мене цураються? чого? що я їм зробив злого? в чім провинився?

Отак роздумуючи йшов я без ціли, сам не знав, що з собою почати. Аж слухаю, хтось грає на фортепяні, мужеський голос співає якісь веселі польські пісеньки, а люде бють співакови брава. Я зирнув у той бік. „Restauracya i traktyernia...“ Не надумуючись довго, вступив я туди. Якийсь лисий, оголений панок стояв на естраді і співав при фортепяні, вимахуючи руками і роблячи ріжнородні міни, як раз такі самі, які роблять актори. Я дуже втішився. Казав собі дати склянку пива і ждав, поки сей панок не буде вільний.

Згодом почали гості розходити ся, а мій панок сидів при великій склянці пива і дивився на мене своїми розумними очима. Кажу „розумними“, бо таким я його справді вважав. Сам факт, що ходячи з мисочкою поміж гостей за грішми, оминув мене, немов знаючи через Духа святаго, що я голий як турецький святий, — був для мене достаточною причиною, аби вірити в його розум. Присівшись ближше, почав мене випитувати: хто я, що я, звідки й за чим сюди примандрував? Я оповів йому все по правді.

— Не журіть ся, якоесь воно буде! — сказав лисий панок, глибоко задумавшись.

Був се теж актор; мав за якийсь час виїздити на провінцію з вечерками і мене взяти із собою, а тим часом забрав мене до себе, там перебрав у своє стареньке убранє, прилагодив ліжку і держав при собі. Платні я ніякої, поки-що, не брав від него, бо й не було за що брати; він і так зробив для мене багато доброго.

Тут перебув я цілих два місяці. Через той час мій добродій приготував мене до „дебюту“, очевидно на провінції. Він лиш одним тішився: іменно, що я музикальний і мав при тім не злий барітоновий голос. Повишукував багато ріжнородних оперових та опереткових кусників на тенор і бас або барітон і ми за-дня вчили ся, а вечером ішли звичайно до висше згаданої реставрації „на

представлене“. Біда мені лиш була, що я не вмів нічого по польськи. Хоч із книжки читав добре, все повторяв гаразд, лиш „kiepska wymowa“, що мого вчителя дуже гризло.

Ну, і виїхали-ж ми на провінцію „з концертами“. Я був страшенно рад. Запах театральної смінки та мастиксу робив на мене великанське вражінє. Зміна місця, щораз сьвіжі околиці, сьвіжі люде — все те впливало корисно на стан моєї душі. Та на жаль, не можна було сего сказати що до фізичного боку. Адже весь сьвіт знає хиба долю провінціональних акторів. Що-ж до мене, то я справді жив майже виключно „духом божим“, а властиво „духом музи“.

Поводило ся нам страшенно зле, а мій директор і опікун таки завше дбав більше про себе, даючи мені те, що йому самому захотіло ся. І не дивниця-ж, кождий собі рад, в біді, нещастю; кождий стараєть ся себе ратувати, а другого — нехай чорти беруть. Певна річ, що коли-б був мав більше, то й давав би більше. Впрочім і я на його місці поступав би так само. Відив я дуже, але ніколи не нарікав на него, маючи завше на тямці столицю. Навпаки, вдячний був йому, що показав мені дорогу в сьвіті.

По кількох місяцях такої волоцуги мій директор одного прегарного поранка щез без сліду, лишаючи мене самого, без способу до житя, без кусника хліба і без крайцара при душі. Я не знав, що з ним стало ся, ждав кілька днів, думаючи, що він поїхав десь в околиці з запросинами на заповіджене афішами представленє, як звичайно практикуєть ся на провінції. Тим часом в самий день заповідженого представлення дістав я від него кореспонденційну карту ось якого змісту:

„Шановний Пане!

„По довším намислі я рішив ся вступити до більшої трупи, бо як бачите самі, у двійку не вдіємо нічого, тим більше, що ви початкуючий і навіть по польськи говорити не вмієте. Жаль мені вас дуже, але не пораджу нічого, бо я сам не могу вижити, а не ще вас удержувати. Не хочу вас зводити і скажу по правді, що хоч талант безперечно маєте, то за те брак найважнійшої умови, т. є.

образованя і інтелігенції. Так як є — далеко не зайдете. По моїй думці — вертайте на село і вчіть дальше співу, а певно ані голоду ніколи не зазнаєте, ані воші не будуть вас їсти, а ще й гроші можете зложити. Словом, будете ліпшим паном від мене. Отаку добру і сердечну раду дає вам — зичливий Осецький.“

Лист сей, по правді сказавши, більше мене потішив, чим засмутив. Осецький признав мені те, що й по моїй думці було найважнішою умовою на артиста, а то — талант. Добре, що сей у мене найшов ся, а все иньше — байка. „Образованє і інтелігенція“ — не велика штука. До чого мені врешті якесь високе образованє? Рецепт писати не буду, не буду теж ані палат будувати, ані людей судити, ані зьвізд рахувати... що мені там! „Інтелігенція“ — ну, теж не такий великий страх! От, аби лиш уміти чемно і по модному вклонити ся, тонко зі всіми обходити ся, в свій час ніс висікати — тай вже й інтелігентний! Коли є талант — то буду й актором. Лиш добре вивчити ся ролі!...

Та з другого боку годі заперечити, що я волів би був того листа таки не дістати. Розгадавши собі добре, я дуже загриз ся. І було чого. Ані де проспати ся, ані що з'їсти, ані чим одягнути ся, ані просто з місця рушити ся. На всякий спосіб біда. Коли-ж голод таки на добре зачав дошкулювати, я пішов знов між людей просити якого небудь занятя, та ніде мені його не дали, бояли ся навіть переночувати. Одні бояли ся, що „напущу їм нужди“, другі, що „можу їх обікрасти“, треті, що „переночувавши одну ніч, буду їм докучати дальше...“ і т. и.

В місточку С., де мене лишив Осецький, годі було чужому чоловікови два дні ходити по вуличках, аби його третього дня не знали не то вже старі, але й діти. Щастє, що здовж річки за містом ріс формальний лісок вільшини, а то прийшло-б ся було ночувати під голим небом. Вона одинока приняла мене з отвертими раменами: тут я заквартирував ся і звідти ночами викрадав ся на сьвіт, за жиром виходив, мов той лісовий зьвір. В день я не міг сего робити, бо був брудний і обдертий, та бояв ся, аби мене жандармерія не арештувала та „шупасом“ не від-

провадила в родинні сторони. Сего я дуже бояв ся, бо доперва тоді був би себе дома осьмішив на віки. А я так хотів загостити там колись паном, гарно убраним, багатим, поважним, розумним... так горячо бажав переконати всіх моїх ворогів, що вони грубо помиляли ся що до моєї особи!...

Розіславши кілька неоплачених листів до різних театриків, чекав я божого спасеня. Адреси їх знав я від Осецького. Та ніхто не відписував, нікому певно й не в голові було. А я тим часом мучив ся, ой, страшно мучив ся.

Кілька тижнів опісля переїздила туди трупа пані Ліщинської. Кристаючи з нагоди, пішов я до директорової і впросив ся. Було се товариство уділове, кождий був зантажований на т. зв. „марки“. Найліцший актор мав найбільше марок. Директорова Л. мала 16 марок, відтак пп. Нафціньські мали 30, далі йшло по 13, 10, 9 і 8. Я, як наймолодший і початкуючий дістав 2 марки. Грало ся звичайно що другий день і мені припадало на марку по 10, 12, 15 і 20 кр. Лиш одинокий раз дістав я 1 здр. 60 кр. і се був для мене справдішній празник.

Ріль не давали мені майже ніяких, хиба часом заанонсував кого на сцені. Звичайно я статистував, зносив і випозичав на представленя всякі потрібні реквізити, іноді суфлював, часто услугував старшим акторам, властиво-ж служив до заповнення числа акторів, як на афішах, так і в поліції, не говорячи вже про відбиране білетів. Нераз мене ганьбили, нераз колоди руським „хамським“ походженем, нераз витикали, що я дармоїд, туман, що мені не актором бути, а просто свині пасти, що мені роблять ласку держачи при собі — а я ніколи не відгризав ся, лиш терпів. Засиплеть ся було котрий актор або таки не вивчить ролі — то я був винен, бо суфлюючи навмисно старав ся його засипати. Очевидно, ніяк було й боронити ся, бо зараз усі повставали проти мене.

Але згодом я вивчив ся досить польського язика, приготовив собі кілька відповідних та вдячних рільок і ждав лиш нагоди, аби перейти десь до иньшої трупи і виступити там під иньшим псевдонімом, уже не як те-

атральне поштурковисько, але як актор. І справді, по році такої волоцюги я заангажував ся до трупи иньшої директорки, пані Іліновської. Я йшов до неї пішком 16 миль.

Пані Іліновська — як говорили між собою актори — мала походити з якоїсь виднійшої шляхотської родини з Царства польського. Вона любила веселе, гуляще жите і втікла до театру. Зразу була акторкою, а коли краса почала їй не дописувати, відібрала правно належний їй спадок і зложила собі власну трупу, з котрою їздила найперше по Конгресівці, а відтак прибукала ся й до Галичини. Тут переходила вона всі фази галицьких провінціональних театрів; що хвиля банкрутувала і що хвиля підносилаєь, очевидно завдяки лише давнійшим висшим „знайомостям“. Мала опінію цілком упавшої жінчини. Принимала „коханків“ явно-славно, не уважаючи навіть відповідним держати ся якоїсь системи в назначуваню годин любовних прийнятъ. В її дирекції все мешкало разом, бо так наказувала „економія“. В одній кімнаті мешкала нераз ціла трупа, чисто по циганськи, а по її думці — „prawdziwie artystyczne“. В кімнаті пів фіри соломи, значить ся, одно велике спільне ліжко для всіх. Де хто впав, там і спав. Директорова мала завше „коханка“ спеціяльного і сего окружала більшою ласкою і опікою. Однак се їй ще перешкаджало иноді „dla odmiany“ потішитись хвильку иньшим.

— No — каже бувало — który z panów chce na dziś być moim kochankiem? — Вибирала звичайно по вподобі. Ніколи не соромила ся і своїм поведенем немов не позволяла й иньшим за себе і за неї соромити ся. Коли поводило ся нам добре, тоді пані Іліновська віддавала ся штуці цілком, забувала коханків — просто ставала ся зовсім иньшою жінчиною. Тоді варта було, аби її справді любити. Всіх тих, що хотіли їй прислужитись, підхлібитись, усіх, хто нагадував їй недавно „щасливо“ пережиті любовні хвилі — відпихала від себе, а часто проганяла з товариства, хоч був він перед тим і її „спеціяльним коханком. — Bydle jesteś! wypoń się basia-rzu! — говорила такому. Взагалі підхлібників не терпіла, але нікому найменшої кривди не робила. Як же прийшли

„чорні місяці“ — тоді пані Гліновська громадла довкола себе цілу дружину і так звичайно в одній кімнаті ділилась із ними останнім шматком хліба. Лучалось і так, що по дві або й три добі не мало ся нічого в роті — тоді директорова продавала із себе останню спідницю і не втрапивши по дорозі ані шелюга — все приносила „dla ukochanej družyny“. І тоді жила... жила в повнім значіню слова. Чим більше дошкулювала біда, тим байдужнійшою ставала вона на всякі товариські форми і тим пристраснійшою. Бувало по тижневи качаємо ся по барлозі голодні, помучені, на-пів нагі... Дехто, прочуваючи біду, заздалегідь вимикав ся, поки була матеріальна змога, а були й такі, що лишали ся з нею і тих вона любила і високо цінила. Хто-ж її хоч би лиш раз коли в прикрім положеню опустив, того вже ніколи не принимала до своєї трупи. Були такі, що її просто визискували, ждучи, поки не продавши чого із себе, не накормить їх, ховаючи свою гардеробу деє по сусідах. Раз власне приловила такого пташка *in flagranti*. Бачила в місті, як заїдав ковбасу, а прийшовши домів, приняв свою частину, пів горнятка квасного молока, кленучись, що він нічого ще не мав у роті сьогодні. Тоді пані Гліновська прогнала його, виганьбивши добре.

Я був у її товаристві двома поворотами і пережив в купі кілька страшних „чорних місяців“. Останній із них був найгірший. Біда дійшла до того, що по сімох тижнях лишилось нас лиш двоє. Трупа розбилась наслідком неповідження. Одні, що мали трохи грошей, пороз'їздили ся, иньші пішли просто пішки, порозлазились мов ті миши по полі, а кількоро визискавши директорову до останнього, теж опустили її лишачучи в одній сорочці та старенькій спідниці. Дещо було попродане, а дещо лиш позаставлюване. А коли зник її інвентарь — тоді й я стягав із себе останню сурдутину, міняв її між Жидками за гіршу, добираючи дещо в готівці. Ба, не стало в кінці й сего. Запанував страшний голод, а тут як на біду ні звідки ані помочи якої, ані хоч би втішної вісточки. Два дні лежали ми на голій соломі, але третього прийшла мені не зла думка до голови. Я став збирати ся до виходу. Товаришка

моя нічого не говорила, лиш дивила ся на мене жалісним оком. Коло полудня вернув я домів і приніс троха картофлі.

— Ти яким чудом — вона кождому „тикала“, кого лиш хоч би крихітку навиділа — розкрутив стілько картофлі? — спитала зриваючись на рівні ноги.

— Вкрав! — кажу.

— Та як?

— Цілком просто. Пішов у поля, нашпортав патичком і несуч на обід. — Гліновській очи заслезили ся. Обцілувала мене як рідного сина.

— Wiedziałam, że masz szlachetne serce... wiedziałam, że ty mnie nie opuścisz. Bóg zapłać ci!..

— Та бо я маю ще й тютюн.

— „Nieba!“ — скрикнула радісно. — Що той чоловік не виробляє! Звідки-ж знову роздобув тютюну? Теж украв?...

— І вкрав і ні! Я накопав стільки картофлі, що продав Жидівці коло рогачки. За чотири крайцари купив тютюну, за крайцар бібулок, а за крайцар соли.

— О, ty szlachetny Rusinie! — і тут справді розревіла ся. — Бачиш — говорила — мої земляки визискували мене завше, держали ся доти, доки було їх чим кормити, а коли не стало — порозлазили ся, лишаючи свою хлібодавчиню божому провидію. А ти, Русин... о, я тобі сего ніколи не забуду!

Певно, що оті крадені картофлі лїпше нам смакували тоді, як иньшим разом найсмачнійші печені. Се був справдішній пир і я його теж не в силі ніколи забути.

Ми так мешкали близько два місяці в двійку. Поки була в полі картофля, я носив, очевидно лише ночами; та з часом не стало й сеї одинокої благодаті. Люде повикопували і попрятали. Кілька разів ходив я на двірський лан до ям, що таки зимували на полю. Вдало ся инколи й тут украсти. Опісля-ж, коли сторожа спостерегла, уряджувано засідки і я одної поганої ночі ледво з душею втік до дому. Врешті позимніло, треба було і дров постарати ся. Річ ясна, що й сего не купувало ся; від чого-ж люде покладали плоти?... Не можна було тут, то носив зі

складів залізничної стації — звідки попало! Принесу бувало якого хабузя, запалю в печі, тай граю собі на бзиковій дудочці. А ні, то лягаємо на соломі і цілючись дивимо ся на огонь, слухаємо як тріскає...

— Знаєш, Ромчику, — сказала вона раз — що мені прийшло на думку? Мені здасть ся, що ми тут скінчимо нашу артистичну кар'єру?...

— Все одно — кажу — тут, чи де инде.

— Тобі не було-б жаль умирати?

— Ні! — відповів я супокійно, а вона глибоко задумала ся.

— Над чим так директорова думає? — питаю.

Хвильку завагалась, а відтак звільна, майже кризь зуби цідила:

— Чудно мені, чому мені Бог не дав щастя? Чому мій перший коханок не був такий як ти, або хоч до тебе подібний?... Я була-б може не зійшла так „на пси“... була-б не впала так низько... тай інших не тягнула за собою... А так бач... я вже старію ся, любити мене ніхто вже не може... і хіба одурів би любити таке старе порошно!... От, хвилево... звичайна людська слабкість... або ні, скажім... потреба. Я знаю, що мною всі погорджують, але я собі з сего зовсім нічого не роблю. Поки була молодша, любила хлопців з по-за театру, а тепер... Ну, щож робити? актори бідні... бідні діти музи... Ромчику! — нагло спитала — правда, що ти мене не любиш?...

— Ні! — кажу.

— А чому-ж не поїхав із Казюнею? Адже вона мала і гроші на дорогу і просто гинула за тобою?...

— Бо я нікого не люблю.

— Значить, ти лишив ся лиш тому, аби із своєю старою товаришкою долі і недолі на отім барлозі згинуть?... Ну, коли так, то ти справді високо благородний чоловік, але... але при тім і високо глухий.

Я засьміяв ся, а вона перепрошувала мене за „обиду“. Я розумів її дуже добре, і тому не гнівав ся; знав, що вона се сказала з доброго серця.

Ми щораз гірше опадали на силах, і я ще й досі дивую ся собі, звідки в мині набрало ся тоді стільки сто-

їцизму, звідки взяла ся така байдужність до життя? Я знав, що ніяка поміч не прийде, а бодай не швидко; знав, що зі мною дієть ся, зі всего здавав собі докладно справу і цілком супокійно ждав смерти. Іліновська теж не інтересувала ся нічим, а бодай дуже мало. Вона воліла думати над тим, яким би способом випрати одну-одинокую сорочку без соди та без мила. Справді, я не бачив доси жінчини, котра-б з таким героїзмом зносила крайну, і то в повнім значіню слова крайну нужду, як Іліновська.

— Ромчику, — кепкує собі бувало підспівуючи. — „Jak my pomrzemo, jak my pomrzemo, kažemo sobie...“ а я докінчив: „aktorskie bole i nasze koszule złożyć na grobie“. То знов вона імпровізувала: „Aby świat wiedział, by się dowiedział, że życie głupie...“ а я знов докінчував: „Ześmy je czcili i zawsze nosili w sercu i...“

— З тобою, Ромчику, варто і жити і вмерти. Справді український гумор у тебе.

Але будь-що-будь, із сорочками треба було щось конче зробити, особливо мені було гірко, бо я не міг так як вона прикрити її кабатиком. Щастє, що якимсь чудом задержав ся у мене кавчуковий ковнірець, а то не можна було-б із хати вийти.

Раз сидимо собі коло печи та слухаємо, як мокрі дрова тліючи шипіли та грали, творячи іноді неможливі акорди.

— Ромчику! — промовила Іліновська не відриваючи очей від огню. — Ти вже так давно не грав на твоїй бзиновій дудочці... Чого ти так занедбав ся?...

— На моїй дудочці грає вже фірман дра Б...

— Продав?

— На мило до сорочок! — кажу.

— Ой, бідаку! Мусів виректи ся навіть сеї одинокої приємности... — Покивала сумно головою, а по хвильці стала вже веселійша. — А ти знаєш, що я мимо голоду грубію...

— Та бо і я — кажу — не тонкну...

— Ти мене зле зрозумів... Я пухну... Ромчику, я пухну!...

— Овва! таке саме дієть ся і зо мною. Зрештою, чим тут журити ся? Доля така для нас ласкава, що навіть по

нашій смерті не дозволить нікому про нас поважно думати. Оглядач посмертних тіл подумає, висякавши здорово ніс: „Ігі на них! такі здорові як коні, хоч до плуга запрягай — тай повмирали!...“ Дневники подаючи сей факт до прилюдної відомости, скажуть, що причиною нашої смерті була „nieszczęśliwa miłość“. Люде-ж перечитавши сю новинку, скажуть: „Дурному вічна пам'ять! От, бута, нічого більше! Бука лиш доброго!“ — і перейдуть над нами до дневного порядку.

— А що скаже судово-лікарська комісія, котра напевно буде нас „пороти“?

— Śmierć była prawidłowa, naturalna, chociaż wskazanem by było raczej wierzyć, iż nastąpiła wskutek... Zważywszy jednak, iż... trzeba wnioskować, że... jakkolwiek nie wykluczoną jest ewentualna możliwość i... to mimo to najprawdopodobniejszem było by przypuszczenie, że... Atoli, wobec... tezy profesora N.N., który... trzeba przyjąć, że... tembardziej można się tego spodziewać, iż nawet... podczas gdy profesor dr. X. polegając na wiarygodności... radzi znowuż przyjąć jako prawdopodobieństwo... Reasumując tedy... pozwalamy sobie wierzyć, iż...

— Але-ж Ромчику, бій ся Бога! я трісну зо сьміху! Ти так говориш, як чоловік, що добре пообідавши попиває смачне вино і в веселім товаристві як найліпше бавить ся, як би ніколи нічого!

І справді, ми цілком серіозно ждали і приготовляли ся до смерті, але гумор нас не опускав. Сили фізичні меншали, просто таки в очах никли, а ми замість жалю, смутку, замість молитви, каяття — кепкували собі із цілого сьвіта, із себе самих. Рахуба дня, місяця в нас цілком не істнувала, затратила ся. Засипляли і будили ся після впадоби, рано, в полудне, вечером, у ночі... Засипляючи кождим разом ми сподівали ся більше вже не встати, а навіть не обудити ся, тому й не говорили собі звичайно: „добраніч“, лиш: „прощай на віки“, або „do widzenia w piekle“.

Одного разу по звичайнім: „do widzenia w piekle“ і „do widzenia w Zakładzie patologiczno-anatomicz-

пум“ — ми поукладали ся... на вічний спочинок. В тім слухаємо — хтось стукає до дверей.

— Який там чорт! не дає чоловікови навіть умерти супокійно!

— Не кричи, Ромчику, се певно смерть стукає, аби їй двері відчинити.

— Вміла трафити до нашої хати, то нехай уміє і двері відчинити.

Тим часом стуканє не уставало. Врешті дав ся чути і голос: — Proszę otworzyć!

— Хто-ж там до лиха? — питає Гліновська.

— Я! — відзиваєть ся голос.

— Pocałuj psa w nos, ośle jeden!

— Ja, listonosz! Przynoszę pieniądze dla pani Glinowskiej!

— Złam pysk, a nie krij z porządnych ludzi!

Але листонос таки не переставав гримати.

— Змилуй ся, Ромчику! Наколи маєш ще з наперсток сил, аби встати і долізти до дверей, то шарни там йому поліном по зубах.

— Може се який божевільний? — кажу я. — Може теж який нещасливий шукає супокійної смерти, або бажає бодай хвильку огріти ся?...

— Ну, коло мене вже не загієть ся! Впрочім... роби, як думаєш, але я-б йому рада вибити зуби...

Встаю, відчиняю двері — справді листонос і то грошевий. Дає переказ почтовий на 300 злр.

— Ні! — каже Гліновська. — Се рішучо мусить бути збожеволілий чоловік! Дивно мені тільки, що десь його аж сюди чорти принесли.

— Директорово! — кликнув я читаючи адресу. — Є гроші! 300 банок!

— Е, се певно якась помилка... Гм... а я називаюсь... як?... Глін... Гм... Цікава річ, хто посилає?

— Якийсь А. Osikowski — кажу.

— А bodaj że go szlag trafił! A to głupia małpa! Що він уже грошей не натратив ся для мене!... Одурів, чисто одурів старий ідіот!

Ми майже цілий день жартували, кидаючи поштовим переказом по соломі і десь аж над вечером випхала мене Гліновська по гроші.

Вона задумала була вже рішучо зірвати з театром і виїхати назад до Коніресівки до своєї родини, хотіла просити у неї грошей на купно власної хатинки. Жалувала ся на свою суспільність, що так байдужно відносить ся до штуки, що не розуміє її, бо не дозріла ще культурно...

Викупивши найважніші театральні реkvізити і дещо з гардероби, задумала все те продати і втікати до шизматичької Росії. По її думці там під кожним зглядом лекше було жити, чим тут. Та її мрії не сповнились. Гліновська забажала ще перед від'їздом справити собі справдішній пир і се згубило її. З'їла лише дві пари ковбасок, троха товстої шинки з муштардою і на те випила дві склянки пива — от і цілий пир. Та зараз же дістала страшенні корчі в жолудку, так, що взяли її до шпиталю, де й закінчила жите богате хиба лиш терпінями.

Я довідував ся до неї; ще днем перед смертю бачив її. Дивилась на мене, пізнала, хотіла щось говорити, та не було вже сил. Другого дня застав я її вже неживою. Лежала справді груба мов гора, так її зігнало, лиш лице було мов живе, те саме всіми погорджуване лице... лагідне, супокійне, благородне... без тіни знеохоти, без тіни жалю, ненависти до кого-небудь; навіть цинізм, що за життя поганив його троха, зник перед маєстатом смерти... За домовиною поступало всего 8 людей: на переді дід із хрестом, а з заду функціонер шпиталю, якийсь польський патріот у рогативці, далі властитель хати, в котрій ми мешкали, з жінкою, і я; два несли домовину — от і цілий жалібний похід.

Так закінчила жите жінщина, що будь-що-будь посвятила його ціле для вітчизни, для штуки, для культури та цивілізації загально людської; жінщина, що несучи між народ культ краси, правди і добра, внала жертвою свого високого звання та заскоружлості родимців-патріотів; внала в борбі не за ідеалами, а в борбі за

звичайний хліб. І не було кому послужити їй хоч раз останній раз, відпровадити свою апостолку на місце вічного супочинку, не було кому приспати її на вічний сон, попросити на вічну дорогу... не було кому й заплакати за нею... Поки була молода, здорова — відпроваджували, асистували їй в надії пережити кілька солодких хвилинок, а на кладовище — соромилися, бож се — як опісля говорили — була звичайна „повія“... а „кодекс гоноровий“, а „форми товариські“ дуже а дуже кривлять ся на таких, що волочать ся з повіями...

Похорони Гліновської вразили мене до живого, кинули в мою душу зерно песимізму, що кільчачись звільна приголомшувало віру в поводжене, в наслідки штуки, а навіть просто в чесноту акторів, яких я ще до недавна уважав „вибранцями“. Між акторами були лиш одиниці, вїмки, а ті всюди мусять бути. Бачучи людей такими, я почав був иноді сумнівати ся навіть в моїй кар'єрі, думав нераз учепити ся чогось иньшого і коли не вернув ся назад, то лиш тому, що за далеко був уже зайшов, а сего „чогось иньшого“ ніде не було видно.

Викупивши своє одиноке приличнійше убрание та придівши тіло в сьвіже біле, перед виїздом із Д. пішов я на могилу бувшої директорової, от, іще раз, може в останне попрощатись із її духом. Згадавши її жите, терпіня, все те, що ми в двійці перебули за останній час, я мимовільно порівнював її до себе. І сльози тиснулись до очей. Я-ж знав її, разом із нею працював, у одної пані — Музи, жив разом і бідив і терпів разом... Знав її характер, знав її добре, милосерне, горяче і глибоким співчутем до людської недолі проняте серце!... А преці її не любили, погорджували нею, помітували, немов вона справді була огидною, брудною злодійкою, кривдительною, немов справді була упавшою... в значіню сучасної теорії, уложеної сучасними філієстрами. За що? вона-ж рішучо на те не заслугувала. Мала хибу... Та чи є-ж на сьвіті люде без хиб?... В чім була її хиба? В тім, що не держала ся „форм приличности“, що жила так, як їй було вигіднійше і ліпше. По-за тим — нічого більше. Цілою її виною було те,

що мала чуте симпатії і що в її жилах кружила горяча, пристрасно кипуча кров. Вона не укривала ся з тим, що дала нам природа наймилїйше і найкрасше, як би нарочно лише для осолоди гїрких мук та розчаровань на землі. Жила, бо мала право до житя, а преці — вона теж була свого рода виродом. І дивна річ, я не знаходив у нїй нїякої вини; була в моїх очах мученицею, а радше сказати-б — загадкою, такою, як і я сам...

(Далї буде).

Борис Грінченко.

Арсен Яворенко.

Драма на пять дій.

Л Ю Д Е:

Арсен Яворенко, молодий пан.
 Ольга, його жінка.
 Харита, його сестра, дівчина.
 Меланія Семенівна, його тїтка, не молода вдова.
 Модест Кирилович Крашевич, молодий пан.
 Назар Підкова, хлопець.
 Хведір Степанович Лапченко, крмарь.
 Карпо Павленко }
 Гончук }
 Дід Тиміш } селяне.
 Чмалій }
 Старшина }
 Староста }
 Селяне й селянки старші й молодші.

Дієть ся на селі за наших часів.

ПЕРША ДІЯ.

Господа в Яворенків. Сьвітлиця по панському прибранна. З правого від глядача боку п'яніно біля зачиненого вікна. Двері просто (їми увіходять гості), праворуч (до Арсенової сьвітлиці) і ліворуч.

I.

Арсен і Харита.

Харита, Арсенова сестра, дівчина в простенькій сукні, сидить перед столом. Арсен стоїть перед нею розмовляючи і показуючи иноді на папери, що лежать на столі. Се кремезний чоловік, років до 30, чорнявий. Постать огрядна, рівна, широка в плечех. Видно, що чоловік тілом дужий. Хода тверда. Спокійний, упевнений погляд темних очей. Великий лоб, коротко обстрижене і наперед розчесане волосся; чорна борода, не дуже велика. На йому легенький піджак ясного коліру, довгі чоботи.

Арсен. Розумієш, сестричко, коли наша громада згодить ся, то за нею згодять ся й иньші громади. А за їми мусять пристати до справи й пани такі, що на їх землях болота.

Харита. Але сеж величезне діло буде: висушити чотири тисячі десятин болота! По иньших місцях се уряд або земство робить.

Арсен. А щож я винен, що земство відкинуло мою пропозицію, не схотіло за се брати ся? Ти-ж знаєш сама, скільки я воював на земських зборах. А діло се мати-ме величезну вагу: зробивши його, я відразу піднесу в гору добробут багатьох громад — се задля всього повіту буде добре.

Харита. Певне. І як ти се зробиш, то селяне тобі вірити-муть; а вже як народ кому повірив, то тому чоловікови є змога багато-багато доброго зробити.

Арсен. Мені того й треба, бо моя мета — вирвати хоч отсю частину нашого краю з її материяльного й духового занепаду і показати всім сонним, що треба і можна працювати.

II.

Ольга, Арсенова жінка, вбігає середніми дверима. Се молодичка років 20, середнього зросту, білява, з гарним пишним волоссям, — воно трохи веть ся і оточає чепурне личко мов яким ореолом. Очи веселі, сяють. Погляди, рухи жваві, навіть нервові трохи, — все показує моторність, молоде, повне сили життя. На її літня ясно-блакитня сукня, — видно, що молодичка вміє вбирати ся до ладу, зі смаком. Вся її постать робить вражіння чогось ясененького, веселенького, блакитненького. Вона нижча за свого чоловіка.

Ольга. Арсеночку! В сад! у сад швидче! (Хапає його за руки. Углядівши папери). Ах, ти знову за ділами!

Арсен. Треба зробити, бо зараз поприходять люде.

Ольга. Гості? От чудово! Так нудно, так скучно без гостей! Хтож то?

Арсен. Селяне.

Ольга. Бач, хто! А я й забула за їх. От уже невеселі гості!

Арсен. Вони за ділом прийдуть.

Ольга. Діло! діло! Все діло! Така нудота! Треба-ж колісь і відпочити і повеселити ся.

Арсен. Вже-ж треба: в антрактах між ділом.

Ольга. Тільки антракти! Вони такі коротенькі! Се мені нагадує кляси з їх лекціями, дзвониками... Ах, нудота на селі жити! Ну, скажи, Харитино, ну, невже тобі весело тут?

Харита. А весело. Чого-ж його все по городах сидіти? Арсен правду каже, що погано, як уся інтелігенція купчить ся по великих центрах і цікавить ся тільки своїми власними справами.

Ольга. А щож іще їй треба зробити?

Харита. Виходити на арену широкого, цілонароднього життя. Треба, щоб культурні люде йшли на село, працювали там і несли світ і культурність туди, де сього нема.

Ольга. От я вже се чула, а ніяк не зрозумію, через віщо се так треба.

Арсен. Через те, що кожен з нас повинен служити своєму народови й краєви як уміє, повинен дбати про добро громадське, щоб людам краще — і тілом і духом — жило ся. То кожен мусить дбати, щоб люде

наші були не дикі, а освічені, не хворі, а здорові, не голодні й холодні, а найдені й напитені. Повинен дбати, щоб наша земля окрила ся не болотами та пісками, а полями з важкоколосим хлібом, садками запашними та лісами зеленими. І тільки той, хто дбає про се, тільки той і відбуває як треба громадську повинність.

Ольга. Та воно може й так, Арсене, та...

Харита (схоплюєть ся). А я-ж і забула, що мені в дитячу хату треба.

Арсен. Хіба вже є діти?

Харита. Сьогодні в перше поприводили. Да ніколи, ніколи мені тепер, — потім розкажу. (Швидко виходить).

III.

Ольга (тулючись до Арсена). Арсеночку, голубчику, любий, дорогий! (Зазирає йому в вічі). Зроби мені те, чого я в тебе попрошу!

Арсен. Моя пташечко, залюбки зроблю, коли могти-му.

Ольга. Вже-ж могти-меш. Знаєш що? Киньмо се все, поїдемо знов у город жити.

Арсен. Олю, ти мене вражаєш.

Ольга. А ти мене — думаєш — ні? (Одхиляєть ся від його). Ти мене ще більше. Відколи ми тут живемо, — я занудила ся так, що хоч пропадай.

Арсен. Скоро-ж ти занудила ся життям зо мною.

Ольга. Неправда! Спершу, поки ти на службі був, — гарно було. Всякі люде до нас ходили, про все з іми можна було розмовляти — про новини, про театр, про музику... Ах, музика! Тільки вона мене й розважає тут! От нещастя, що батько твій умер! Як би він живий був та хазайнував сам отут, то був би ти й доси на службі. А то хазайнувати схотіло ся! Ні, Арсене, справді — поїдемо в город!

Арсен. Сього я не можу зробити.

Ольга. Бач, який добрий! А казав, що зробить! (Пів жартом, пів поважно). Тільки рік як подружили ся, а вже нічого для своєї пташки не хочеш зробити!

Арсен (пригортає її). Моя дорога! Хіба-ж сьому правда? Я-ж радніший усе зробити, щоб тобі любо було. Але-ж ти дуже добре розумієш, що в мене тут є важне діло.

Ольга. І що там за діло в тебе, що ти не можеш його кинути? Якесь хазяйство, якесь болото... Крашевич каже, що ти своїми ділами тільки людей проти себе обурюєш.

Арсен. А ти й віриш Крашевичу, Ольо?

Ольга. Як неначе Крашевич нічого вже розумного не може сказати. (Відходить від його). А то-ж хіба не правда? Тобі болото краще, ніж я! Все сидиш або ходиш за ділом, а я сама... Така нудьга! О, Господи! так хочеть ся в оперу!...

Арсен. І се зовсім правда, що ти все сама сидиш. А що до опери, то, моє ти любе, — деж її тут візьмеш? Але ми поїдемо в неї в-перше, як буде сьвято.

Ольга. Що там — поїдемо на раз чи на два! Як би там жити та що разу! Ах, яка чудова річ опера! Памятаєш останню пєсу, Арсене?

Ахъ! Недда, бѣжимъ! О, сжался!
Умру я безъ тебя!...
Страдать такъ невозможно...
Бѣжимъ, Недда, бѣжимъ, —
Моєю будь навѣкъ!*)

От коханне!

Арсен (усьміхаючись). Оперне.

Ольга. Ах, чому-ж не в житті? Може-ж справді так буває? Не всі ж такі, як ти!

Арсен (сьміючись). Он як! То я вже не такий, як треба?

Ольга (кидаєть ся до його на шию і цілує його). Ох, ні, Арсеночку ти любий! Але-ж бачиш, кожен по своєму.

Арсен (пригортаючи її). Еге, кожен по своєму... От і я, моє серденько, хочу жити по своєму, а не так, як той чи иньший каже. Кинув я город і службу, бо се мені не подобало ся. Пішов на село, бо думаю, що так треба. І впевняю тебе, і ти далі побачиш, що тут жити далеко легше, ніж у городі.

*) Пацяцы, опера Леонкавалло, сц. III.

IV.

Увіходить Меланія Семенівна, Арсенова тітка, вдова, де-бела, сита панія, років 45, але вбираєть мов би вона молоденька.

Меланія Семенівна (падає на канапу). Ох! Ах! Утомила ся!... Боже! Се-ж просто неможливо! Ах, Арсене, як ти не хочеш бачити, що в мене вже ні сили, ні здоровля не стає що дня робити так, як я роблю?!

Арсен (переглядаючи на столі папери). Та хіба-ж я вас примушую робити? Та й щож ви робите, тьотю? До хазяйства-ж ви не мішаєтесь, а в кухні — там усе Оришка робить.

Мел. Сем. От вам! Можете послухати! Виходить, що я вже нічого не роблю, так тільки дурно хожу! З самісінького ранку, не відступаючи, лаю Оришку та розказую їй, як треба робити — і я нічого не роблю!

Арсен (сьміючись). Даремне ви лаєте Оришку: вона й без вас дуже добре знає, що їй треба робити.

Мел. Сем. От вам! Можете знову послухати! От вам дяка! О, як би мій брат, твій покійний батько, почув твої слова! Його кістки перевернули ся-б у труні!

Арсен. Облиште ви тата, — дайте йому спокій, тьотю!

Мел. Сем. А, ти, здасть ся, хочеш сказати, що я йому й за життя спокою не давала? Так, правда, я жінщина опитная, з умом, я йому завсіди казала: кинь ти хазяйство, віддай в аренду землю та переїдемо в город жити! Але він такий саме був упертий та неслухняний, як і ти! Еге, завсіди скажу: такий самий упертий та неслухняний, як і ти!

Арсен. Тьотю, не треба сього казати.

Мел. Сем. Як то — не треба? Думала, умре брат, молодий племінник забере мене з собою в город, — аж він сам сюди! От вам! Можете послухати! Службу кинув... Та яку службу! Інжінер путей сообщения! Чотири тисячі в год! А тепер? Подивись на Крашевича: хіба він робить так, як ти? Літо тут живе, відпочиває, а на зиму в город. У-двох росли з ім, у-купі вчили ся, а робите неоднаково.

V.

Харита увіходить.

Харита. Ну, от і я! Хоч не багато сьогодні привели дітей, але-ж привели.

Ольга. І на що се?

Харита. Як же, Олю, на що? Матери йдуть на роботу, на поле ходити-муть, кидають дома самих дітей, а діти всякого лиха можуть накоїти. Хиба мало через се пожеж буває? А ми в нашу дитячу хату будемо що-дня забирати дітей, то й дітям краще буде і пожеж поменшає.

Ольга. Тільки сад нам витовчуть.

Харита. Ні, я в сю половину саду їх не пускати-му. Се-ж під моїм доглядом буде. Та й баба Стеха така, що не дозволить дітям шкоду робити.

Мел. Сем. Буде вже й того, що фершалку брат із сестри зробив. Дуже гарно, що весь день у своїй лікарні сидить, а тепер ще й тут із мужичатами сидіти-ме.

Харита. Чудово, тьотю! Є з мене тепер якась користь людям, ще й сама собі гроші заробляю. От як зберу скільки треба, — може поїду за кордон учити ся на лікарку.

Мел. Сем. Ще чого не було! От вам! Можете послухати! Одна фершалує, другий хазяйнує! Та ще якісь там філантропії заводять!... І задля кого-ж! Можете послухати: задля мужаїв! Чи чуєш же ти, Арсене? Мов я не йому й кажу! Ах, я женщина опытная, з умом, і ніхто-ніхто мене не слухає!

Ольга. Вже-ж, Арсене, тьотя правду каже: на що тобі все се робити? Що тобі з того? Тільки ворогів наживеш. Щасливий же з того не будеш.

Харита. Ні, Олю, можна бути з сього щасливим. Мабуть отсе й є справжнє щастя. Бо, бачиш, все иньше, що є в світі: кохання, дружбу, рідних, багатство — все можна втратити, і все воно непевне; а раз ізроблене гарнє діло зостанеть ся на віки, вплив його ніколи не кінчасть ся. Се найпевнїше добро сьогосвітнє, а через те й може воно найбільше щастя давати.

Арсен. Так! так! От ти дуже добре се сказала, Харито.

Як би то всі так розуміли сю річ, як ти!

Ольга. Подумаєш! Я теж розумію, але не згоджуюсь.

Арсен. Шкода мені, Олю, що ти не хочеш із сим згодити ся.

Ольга. І не хочу! І не хочу! І не буду згоджувати ся, не буду! (Спиняєть ся враз і прислухаєть ся). Стривай! співає щось... дівчата в саду... (Підбігає до вікна й одчиняє його. Чути пісню гуртову:)

Ой не ходи по леду,	Як я тебе не люблю, —
Бо завалиш ся!	Скарай мене, Боже!
Чи ти мене вірно любиш,	Буду тебе цілувати.
Чи ти чваниш ся?	Поки сон ізможе.

І націлував ся,
І намиливав ся,
Як у саду соловейко
Та й нащобетав ся.

Ольга (спершу слухала пісню, потім біжить до п'явіно, відчиняє його і стиха приграє до співу. Як доспівано, говорить:)

Ах, як гарно! І чому ти, Арсене, не вмієш так співати, як Крашевич? (Арсен мовчки стискає плечима).

Гарно! (Знову приграє і стиха співає:)

І націлував ся,
І намиливав ся,
Як у саду соловейко
Та й нащобетав ся!

Ах, ні! Я хочу в сад! (Зриваєть ся і хапає Мелянію Семенівну). Ходіть, тьотю!

Мел. Сем. Ах, ходім! Піду в сад і хоч одпочину змученою душею серед природи! Мені так треба, так треба відпочити! (Виходять).

VI.

Арсен і Харита.

Арсен. Оттак, як бачиш, сестричко!

Харита. Та се може так... роздратовалась чого або що...

Зовсім вона молода ще, мало жила й думала... виховання негарне було... Воно все се ще минеть ся.

Арсен. Отже не минаєть ся! Та, що повинна бути найблизкою до мене своїми надіями, думками, ділами, —

...та стоїть найдалі і не хоче инакше стати. Рік зо мною живе і не може мене зрозуміти.

Харита. Від тебе, Арсене, залежить зробити, щоб було инакше: прихилити її до діла, зацікавити їм... Знаєш, як ти зо мною колись робив...

Арсен. Хиба я сього не роблю? Але-ж вона не хоче нічим моїм цікавити ся.

VII.

Підкова увіходить. Се хлопець років 18, білявий, худий дуже — аж очі позатягало. Ледви пробивають ся вуси, але на голові копиця розпатланого білого волося. Вдягнений так: сіренькі штавці заправляні в руді чоботи, піджак літній полатаний і помнятий, у руках простий картуз.

Підкова. Чи тут живе Арсен Петрович Яворенко? У мене до його є діло.

Арсен. Се я.

Підкова. А, се ви! (Підходить і подає руку). Назарь Митрофанович Підкова.

Арсен. Прошу сідати! (Харита виходить).

VIII.

Підкова. Се ваша супруга?

Арсен. Ні, се моя сестра.

Підкова (сідаючи біля стола). Добре.

Арсен (сідає проти його з другого боку стола). Яке-ж у вас діло?

Підкова. Та я, знаєте, роботи собі шукаю... А у вас окономія, так я думав — чи нема у вас чого в конторі...

Арсен. Якої-ж вам треба роботи? Що ви до сього часу робили, яку роботу?

Підкова (спираєть ся ліктями на стіл і стромляє обидві руки в кучму на голові). Та я, знаєте... стихами займаюсь...

Арсен. Стихами?

Підкова. Еге-ж... Такий у мене талант до сього з роду...

Отя тут (достає з кишені товстий зшиток) усю свою жисть ізписав — от я вам прочитаю, дак ви самі побачите, як у мене талант виявив ся...

Арсен. Ні, се ви може иньшим разом прочитаєте, а тепер просто коротенько розкажіть, що треба.

Підкова. Прочитати-б краще... Моя фамілія — Підкова.

Там у Шевченка у його стихах тож єсть Підкова...

Отаман Іван Підкова
Закрутивши чорні вуси,
За вухо чуприну,
Похожає вдовж байдака...

Через те я й стихи почав писати.

Арсен. Як то?

Підкова. Та так. Ще як я вчив ся в двохклясному училищі, так прочитав я в Шевченка, що був Підкова, і про його стихами пописано, так я його пощитав за свого предка і тож став стихами писати. Ну, а в училища як я поступив у сільське правління і там год у писаря займав ся, то він мене не розумів, що, значить, у мене талант... Батько, простий мужик, — тож не розуміє... Так я пішов шукати образованійших людей і такого заняття, щоб я міг свій талант виявити. От я вам зараз прочитаю свої стихи... (Витягає другий товстий зшиток). Тут їх багато, — так як? уряд усі читати, чи на вибір?

Арсен. Ні, ви вже краще на вибір.

Підкова. Краще-б уряд... Ну, от я вам зараз про свою долю прочитаю:

Ой на дубі жолуді, —
Пливе гусак по воді.
Ой на річці очерет, —
Мені в серці уверет.
На вгороді лобода, —
А їй горе та біда:
Дурно талант пропада!
Так шмагаю я стихами,
Як той кучер батогами,

А мені говорять люде,
Що добра уже не буде
Із мужицького сина,
Родивсь у казньонного хрестянина,
Дитина не єдина,
Як сиротина,
А вони кажуть: такий як дубина!
А то вони дурні — як скотина!

О! А що? Ловко одчистив? Се сатира.

Арсен. Та сатира, сатира, да тільки на кого?

Підкова. Конечно, на тих необразованих, що з мене сьміяли ся... Найбільше прокляті парубки й дівчата... Вони того й не розуміють, що одна панночка так аж залюбила ся в мене... Мені про се ніхто й не казав, ну, та я й сам бачив, бо як стріне мене, то так

поглядає!... Вона догадалась, що я стихи пишу! Я й до неї написав. Знаєте, я там у христоматії читав стихи про богинь... Ви читали христоматію? Дак й я на такий манір написав:

Ти — Хвеміда,
Артеміда,
Гарная Венера!
Глянь на мене тепера!

Дальше я ще хотів писати, та не кінчив. І так їй і не передав, бо не успів з нею познакомити ся — отсе до вас прийшов.

Арсен. Та се усе добре, а от скажіть мені — на що ви кинули свою сім'ю, свою хату? Робили-б ви дома на своїй землі — то було-б найкраще.

Підкова. А хіба Шевченко хліб робив? Там під його стихами поідиписувано, де він їх писав: усе то в Петербурзі, то в Києві, то в Петербурзі, то в Києві. Так і я скитаю ся за свій талант, як він скитав ся, — у нас однакова доля.

Арсен. Так може неоднаковий талант?

Підкова. Чому неоднаковий? Адже й він був мужик... І даже моя доля нещасливійша... Ви думаєте, що я трохи написав? У мене ще є... (Витягає ще товстий зшиток). Отсе тетрадь, а то ще є маленька (витягає маленьку). Я як сяду писати, дак тільки черк-черк — так ураз листок й списав!... І через те я страждаю — от і тепер через свій талант я вже два дні скитачись не обідав.

Арсен. Два дні не обідали? Бідолашний! Отсе вже зо всім кепський талант, коли через його не обідати! Ходіть же, там у нас обід є! (Підходить до вікна). Олю!

Ольга (з заду). Що?

Арсен. А йди на хвилиночку сюди.

Підкова. Се ваша супруга?

Арсен. Еге!

ІХ.

Ольга увиходить.

Підкова (підходить швидко до Ольги і подає їй руку). Назар Митрофанович Підкова! Знаєте, у Шевченка там є гетьман Підкова, дак то мій предок був.

Арсен. Олю, будь ласка, нехай там сьому добродієви дадуть пообідати. (До Пілкови). Ідїть, пообідайте поки, — мені тепер ніколи, бо до мене он люде йдуть.

Підкова. Добре, займайтесь своїми ділами, а я своїми буду займати ся. (Виходить ліворуч за Ольгою).

X.

Увіходять: попереду Лапченко, а тоді старшина, Гончук, Карпо Павленко. Лапченко — чоловік середній на зріст, чисто й гарно вбраний у чумарку з тонкого сукна. Старшина — високий ставний чоловік, чорнявий, з бородою, поважний, років 40 йому. Гончук — невеличкий, сухорлявий, рухливий. Павленко — сьмільвий погляд і мова, чорні вуси, без бороди, років 30. Усі в чумарках.

Лапченко. Доброго здоровля! (Здоровкасть ся за руку).

Старшина й иньші. Здорові були! З вівторком! (Так само здоровкають ся).

Арсен. Здоровенькі були! Спасибі, що прийшли! Сідайте, прошу вас! (Гості сідають). А деж се ще добрі люде? Я ще декого кликав.

Павленко. Ідуть.

Гончук. Та ось і вони.

XI.

Увіходять староста і Чмалій.

Староста і Чмалій (здоровкаючись, як і попереду). Здорові були! З вівторком!

Арсен. Здорові! Сідайте, прошу вас! А дід Тиміш?

Староста. Задивив ся на ваші воли в дворі — зараз увійде.

XII.

Увіходить Дід Тиміш: високий, увесь білий, довга біла борода, срібне волося оточує виразне обличчя з ясними очима, кремезний ще, хоч і старий.

Дід Тиміш (говорить голосно й виразно:) Здорові були, хто в дому сьому! Зі сьвятим днем вівторком!

Арсен (підходячи до діда і здоровкаючись). Здорові, здорові дїду! От дїдови так уже найбільше спасибі, що прийшли, потрудили ся, хоч і старі.

Дід Тиміш. Ще здужаю ходити, не важко.

Гончук. Та дід ще й роблять так, що хоч і молодому то добре.

Дід Тиміш. Гріх без роботи.

Арсен. Дак може будемо й про діло починати, люде добрі! Бо вже, здаєть ся, всі тут.

Гості. А щож, — починаймо! Кажіть, що доброго на-думали!

Арсен. Гаразд! Спершу отсе вам розкажу, а як ви при-станете, то тоді вже й усій громаді. Частина нашої землі — болото. Ось гляньте на сей плян! (Розгортає плян, усі купчуть ся коло стола, зазираючи в плян). Ось болото простягло ся по нашому повіту, зачінає і нашу з вами землю. Мосї — 31 десятин болота, вашої — 307. Тепер вам не стає сїна, бо нема у вас ні лук, ні степу на його, то мусите купувати.

Павленко. А так.

Арсен. Коли-ж схочете, я з вашого болота зроблю 307 десятин сїножаті.

Гончук. Отсе добре!

Лапченко. Щось дуже вже дивне...

Староста. Такого мабуть ще з роду ніхто не робив.

Арсен. Ні, на світі такого багато робить ся. Он і в Чер-нигівщині сушать болота, і з болота стають сїножаті.

Лапченко. А я полагаю, що се трохи наче-б то казка.

XIII.

Увіходить Крашевич. Се панич білявий, чисто виголений, з за-крученими в гору вусиками, в чепурненькому піджачку і в модних черевичках. Не високий. Таких дїт, як і Арсен.

Крашевич. Здрастуй! (Подає руку Арсенови).

Арсен. Здоров, Модесте Кириловичу!

Крашевич (до Лапченка). Здрастуйте, Федоре Степано-вичу! (Подає руку).

Лапченко. Доброго здоровля! (Всі повставали, окрім Павленка й діда Тимоша. Крашевич злегка киває їм головою, — всі сідають).

Арсен. Ну, коли тобі не буде нудно, — бо ти вже се знаєш, — то посидь тут та послухай. А коли нудно, то прохось далі, — там десь жінка.

Крашевич. Я посижу тут, послухаю, — у вас цікава справа. (Сідає і бере з столика альбом; перекидаючи його та курючи слухає розмови).

Старшина. А хіба-ж ви, Арсене Петровичу, вмієте болота сушити?

Арсен. Умію, бо я того вчив ся. За літо ваше болото висушу.

Лапченко. На се в нас грошей не стане.

Староста. А вже-ж!

Павленко. А чи багато на се грошей треба?

Арсен. Не дорожче, як десять рублів на десятину, а може й дешевше.

Лапченко. 3070 рублів на нашу частку! Деж нам узяти такі гроші!

Староста. Се не з нашою силою.

Чмалій. А не з нашою.

Павленко. Громада — великий чоловік: схоче, то зробить.

Лапченко. Дак і три тисячі не малі гроші! А воно ще й дорожче стане, бо господа інжинери завсіди так: щитають одно, а виходить більше: кажуть — тисяча, а як ізроблять, то півтори або дві.

Староста. Дак се й у нас буде пять або шість тисячів?

Чмалій. А буде мабуть.

Лапченко. Давати таку велику суму, а ще чи буде що з того! Може господин інженер загатять наші грошки в болото, та й годі.

Арсен. Я сушити-му своїми грішми, а ви мені заплатите, аж як висушу. Не висушу, — нічого не платити-мете.

Павленко. Та чого-ж ми ще думаємо? З болота ми ніякого добра не маємо. А то придбаємо 307 десятин сіножаті по десять рублів за десятину!

Старшина. Дак сеж дуже добре!

Гончук. Ще й як!

Чмалій. От тепер уже й я бачу, що добре.

Дід Тиміш (встає). Прощайте, люде добрі! (Хоче йти з хати).

Арсен. Куди се ви, діду? Постривайте!

Дід Тиміш. Не можна! Вибачайте, пане! Піду. Прощайте!

Павленко. Та діло-ж, діду!

Дід Тиміш. Нечестиве діло! Нечестиве! Я про його й слухати не хочу! Гріх! Гріх! (Виходить).

XIV.

Лапченко. Так, так дід каже! Правду!

Павленко. А немає тут ніякої правди! Таке вигадав дід, що й купи не держить ся! Се гарне діло, поміч людам, а він каже — нечестиве! Скільки тих болот висушено, та й не гріх, а тут на тобі!

Лапченко. А ти по чому знаєш, що їх висушено?

Павленко. Од людей чув, і книжку таку давав мені Арсен Петрович, дак я в їй читав.

Лапченко. Мало чого по книжках пишуть!

Гончук. А коли-ж правда? Треба не на казки оглядати ся, а на те, що справді се добре діло.

Чмалій. Ой ні! Тепер і мені страшно!

Староста. Деж таки не страшно!

Арсен. Дід сказав, що се нечестиве діло, а й сам не знає — через що нечестиве. Се часто так буває, що як людям не подобаєть ся щось нове, хоч і гарне, то вони його за нечестиве вважають.

Старшина. А я так думаю, коли щось гарне і нове люде вигадали, і нам із того добро буде, то треба його завести й собі. Хоч я сього діла й несьвідомий, да як ви, Арсене Петровичу, радите що, то завсіди на добре виходить. Так я й тут вам вірю. Да тільки щоб уже не вскочити, ходіть на болото та розкажіть нам, як ви там будете робити.

Арсен. Дак що? Ходіть хоч і зараз!

Усі. Ходіть! ходіть! (Встають).

Арсен. Все вам покажу і все розкажу, і ви самі побачите, що се вам на добро, а не на лихо буде. (Виходять люде, а він за їми).

XV.

Лапченко (востаєть ся позад усіх). Де се мій картуз? (Мов шукає, а як усі повиходили, то до Крашевича, — сей востав ся сидіти). Модесте Кириловичу! чи не треба нам проти їх штуки та свою штуку вступити? Тепер вони і в вас і в мене сіно купують, на випас скотину до нас оддають, а тоді вже годі. Сеж убиток!

Крашевич. Та й я се бачу, та нічого не вигадую.

Лапченко. Треба щось вигадати. А поки я буду куйовдити в себе на селі: я на гроші наполягати-му, а дід Тиміш боячись гріха, про нечестиве діло їм казки слезувати-ме, а нам се й на руку. А ви, Модесте Кириловичу, як би там у земського начальника, чи ще в якого начальства так підкрутили, щоб заперщення на се діло вийшло.

Крашевич. Трудно, бо діло законне... А в тім — спробувати можна.

Лапченко. Небезпремінно спробуйте! На щот там того, що він мужиків од начальства одвертає, або що... А там іще що вигадасмо... А поки бувайте здорові, піду з їми, послухаю, що вони будуть казати! (Подає руку).

Крашевич. Ідїть, ідїть, — се треба знати. (Лапченко виходять).

XVI.

Крашевич (сам). Хм, — от бестія Арсенча! Що коїть! Да се страшенну шкоду він мені зробить! Щоб же тут вигадати? (Починає ходити по хаті).

Ольга (увиходить). А я слухаю — наче ваш голос. Здорові були, Модесте Кириловичу! (Подає руку).

Крашевич. Здорові були!

Ольга. Що ви на мене так дивите ся?

Крашевич. Боже, якже на вас не дивити ся, коли ви що-дня розцвітаєте все краще й краще.

Ольга. Ви давно в нас?

Крашевич. Без вас здало ся, що дуже давно. Сидів отут та слухав ділові розмови.

Ольга. Ах, не кажіть! Я від сих ділових розмов та від дьохтем помазаних чобіт з дому втікла-б! Сідайте-ж бо! (Сідає на канапі, Крашевич біля неї). Яка я рада, що ви тут! Тільки ви трохи й розважаєте мене, а то така нудьга, така!...

Крашевич. А Арсен? Хиба-ж він не прожене нудьги?

Ольга. Ах, уже мовчіть! Він так уліз у своє болото та в иньші діла, що вже й забув, чи я є на сьвітї, чи мене немає. І на що ви се кажете? Ви-ж самі дуже добре се знаєте! (Сяйнула на його очима). Самі-ж знаєте, що тільки ви й розважаєте мене!

Крашевич. Розважати вас — о, се така солодка втіха, що я... (Спинаєть ся).

Ольга. Що ви?... Щож — ви?

Крашевич. Ні, краще не казати-му. Коли ви не догадуєтесь, то краще мовчати-му. Колись... знаєте, як ми в темній алеї ходили з вами у вечір... я тоді пробував казати, а ви й не догадались.

Ольга (з протягом). А я й не догада-алась...

Крашевич. А може й догадались, та... Ви собі мовчите, а другому...

Ольга. Щож другому?

Крашевич. Може серце краєть ся.

Ольга. Бідне серце! Чим же його розважити? Нате, поцідуйте руку, — се вам буде розвага. (Дає руку).

Крашевич. Гарна розвага, але мала. (Бере одну Ольжину руку, тоді другу і цілує по кільки разів).

Ольга (наче однімає руки). Се вже дуже багато.

Крашевич. Дуже мало, ви хочете сказати? (Знов цілує її в руки).

Ольга. Ні, багато. Ви ще ніколи так багато не дозволяли собі.

Крашевич. А коли я дозволю собі ще більше?

Ольга (зриваєть ся з місця). Ой, якже мені хочеть ся співу! Заспівайте мені! (Біжить до п'яніно, сідає за його і озв-

раєть ся на Крашевича граючи очима). Ну, ходіть! Я гра-
ти-му, а ви співати-мете.

Крашевич (підходить). Чарівниця! Чого-ж ви хочете?

Ольга. Романсу гарного.

Крашевич. „Какъ сладко съ тобою мнѣ быть“ — аком-
панюйте! (Ольга грає, він співає:)

Какъ сладко съ тобою мнѣ быть
И молча душой погружаться
Въ лазурныя очи твои!
Всю пылкость, всё страсти души
Так сильно они выражаютъ,
Какъ слово не выразитъ ихъ, —
И сердце трепещетъ невольно
При видѣ тебя!

(В-друге тихше, мов до Ольги:)

И сердце трепещетъ невольно
При видѣ тебя!

Люба! (Схиляєть ся до Ольги).

Ольга. Співайте далі! Ви так гарно співаєте! А музыка —
то мое життє.

Крашевич. Бо ви самі — музыка, чудова мелодия...

І ся мелодия займає мою душу, забирає все мое серце.

Ольга. Може хоч трошки зостаєть ся?

Крашевич. Ні, ні! воно все ваше.

Ольга. Співайте!

Крашевич (співає:)

Нежданно яркой звѣздой
Явилася ты предо мною,
И жизнь озарила мою!
Сіяй же! Указывай путь,
Веди къ непривычному счастью
Того, кто надежды не зналъ,
И сердце потонетъ въ восторгѣ
При видѣ тебя!

(Доспівуючи схиляєть ся і враз обнімає і цілує Ольгу).
Воно уже потонуло!

Ольга (закидаючи йому руки за шию). Що ви зо мною ро-
бите?! (Цілує його).

З А В І С А.

(Далі буде).

ТАРТЮФ.

КОМЕДИЯ В ПЯТИ ДІЯХ — МОЛІБРА.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА.*)

Сцена перша.

Клеант, Тартюф.

- Кле.** Про се вже всі кричать, і вірьте, що ті вісти
Для чести вашої не принесуть користи.
Я вас, добродію, до речі тут зустрів,
І щиро вам скажу про сеє пару слів.
І не силкую ся збагнуть сю річ до краю;
В найгіршім разі так я все се уявляю:
Невинні ви цілком, а винний сам Даміс,
І скаргу ту на вас несправедно заніс.
По християнському було-б забуть образу
І помсту всяку геть з душі прогнати зразу.
Невже ви схочете за сварку вашу з ним,
Щоб вигнано його, щоб кинув він свій дім?
Я ще таки скажу, і в тім брехні не буде:
Вже ремствують на вас тепер за се всі люде.
Послухайте-ж мене, всім спокій поверніть
І справи вашої на гірше не ведіть.
На божу волю ввесь великий гнів оддайте
І батька з сином знов до згоди приєднайте.
- Тарт.** Ох, і моя душа до згоди теж вола';
Я не додержую на його й крихти зла,
Я вибачив йому, я вже не нарікаю,
Йому-б я сам служив так щиро, як здолаю;
Та божий інтерес на те не призволя:
Як що він буде тут, я виїду відсіля;

*) Див. кн. VII, стор. 59—90.

- А як що я тепер, по тій страшній зневазі,
 До згоди з ним прийду, то страчу на повазі.
 Тоді вже Бог-зна-що про мене здасть ся всім:
 Що я з політики вдаю себе плохим,
 Та й скажуть, що себе я винним почуваю,
 Незлобністю-ж душі свій страх покриваю,
 І що на те його карати не схотів,
 Щоб міг забути він на мене правий гнів.
- Кле. Виправдустесь ви барвистими словами
 Й відбутись хочете непевними думками,
 Але втручатись вам чи слід до божих справ?
 Хіба злочинця Бог і сам би не скарав?
 Зіставте-ж Богови за гріх людей карати,
 А нам наказує він тільки їх прощати.
 Не думайте й про те, що скаже цілий сьвіт,
 Як що ви дбаєте про божий заповіт.
 Як! через те, що хтось якось подумать може,
 Ви будете з людьми поводитись негоже!
 Ні, ні, робімо так, як небо нам велить,
 А иньший клопіт нас нехай не туманить.
- Тарт. Я вам уже сказав, що гніву я не маю
 І божу заповідь я тим задовольняю;
 Але-ж закону Бог того не положив,
 Щоб я з зневажником моім у-купі жив.
- Кле. А чи велить вам Бог схилити ся до того,
 Що батькови його прийшло не знати з чого?
 Жадати, щоб усе добро він вам оддав,
 Якого брати ви не мали жадних прав?
- Тарт. Хто знати-ме мене, вгада мій замір чистий:
 Не скаже, що я дбав для власної користі.
 Що всі мені скарби? який мені в їх зиск?
 Ні, не приваблює мене фальшивий блиск.
 Коли-ж я й згódив ся те все добро прийняти,
 Що пан Орґон мені ласкавий був віддати,
 То се я через те зробив, що мав я страх,
 Щоб не погинуло воно в лихих руках;
 Щоб не дістало ся воно комусь такому,
 Хто прогайнує все не на користь нікому;
 А я-ж узяв його для однієї мети:
 Щоб небо вславити та ближнім помогти.
- Кле. Ваш делікатний страх облиште ви ласкаво,
 Щоб той не плакав ся, хто ма' на спадок право.
 Ні, хай бере своє, та й сам відповіда,
 А клопотати ся про те вам не впада.
 Та краще-б він усе добро те марно стратив,
 Ніж за шахрайство-б вас хто небудь винуватив.
 Аж дивно бачити, як хто без сорома

Великі дари охоче так прийма.
 Правда ширість теж закони мусить мати.
 Хто вчить наслідників законних обдирати?
 Коли-ж ви маєте такі думки, що там,
 Де жити-ме Даміс, не можна жити вам,
 То краще-б вам було тихесенько самому
 Почесно геть піти з Оргонового дому,
 Ніж дожидати ся таких нечutih справ,
 Що сина рідного з оселі він прогнав.
 Було-б повинністю порядної людини,
 Добродію...

Тарт. Уже пів чвертої години,
 Добродію; я звик молити ся в сей час,
 То ви вже вибачте, що я покину вас.

Кле. Ах!

Сцена друга.

Ельмира, Марьяна, Клеант, Дорина.

Дор. (до Клеанта). Пане, згляньте ся, обстаньте й ви за нею:
 Як би ви знали, як терпить вона душею!
 Той шлюб, що батько їй сьогодні назначив,
 Її душу рве ввесь день і серце їй розбив.
 Пан зараз буде тут. Зберімо-ж наші сили,
 То може-б силоміць, чи хитрощами збили
 Нещасний той замір, що всіх турбує нас.

Сцена третя.

Орґон, Ельмира, Марьяна, Клеант, Дорина.

Орґ. Я радий, що знайшов усіх у-купі вас.
 (до Мар.) Ну, дочко, сей контракт вас має звеселити,
 Та ви вже знаєте, що може він містити.

Мар. Для Бога, таточку, що зна мої жалі,
 Як що зворушить вас що небудь на землі, —
 Природні права забудьте в сю годину.
 Вкорятись вам свою не силуйте дитину.
 Не змушуйте, щоб я на вирок ваш такий
 До суду божого несла свій плач тяжкий.
 І се життя моє, що через вас я маю,
 Нещасним не робіть, не півечте до краю.
 Коли вже я свої надії загублю —
 Із тим з'єднати ся, кого я так люблю,
 То хоч одну мені ви ласку ще зробіте
 І світу з нелюбом, благаю, не вжіте.
 О не гнітїть мене вагою прав своїх,
 Щоб я не вдіяла якийсь великий гріх.

Орг. (*почуває жаль*). Не треба м'якшати, як легкодухі люде.

Мар. Любіть же ви його, мені байдуже буде;
Кохайте, дайте все йому добро своє;
Як мало ще того, — додайте все моє;
Я згожу ся на те, я все віддам без болю,
Та сёрденька мого не дайте ви в неволю.
І краще в монастир дозвольте йти мені,
Нехай дотліють там мої останні дні.

Орг. Отсе-ж ті донечки: вже зараз і в черниці,
Як батько з голови їм вибива дурниці.
Але чим більше він нелюбий вам, то тим
Ще більш достойною з'явись перед ним.
Убийте шлюбом сим до любощів охоту
І голову мою позбавте від клопоту.

Дор. А тож!...

Орг. Примовчуйте; ще не прийшов ваш день.
Щоб я вас більш не чув; мовчіть! ані телень!

Кле. Як що пораду ви не приймете вразливо...

Орг. Поради ваші всі — прегарніі на диво.

Вони розсудливі, я дуже їх люблю,

Але приймати їх, пробачте, не волю.

Ельм. (*до Орг.*) Дививши ся на вас, не тямлю, що до чого;
Не розумію я засліплення такого.

Гаразд же ви йому себе запродали,

Коли й сьогодні ще нам віри не няли.

Орг. Простіть, я вірю в те, що бачуть власні очі.

Я знаю, боронить Даміса ви охочі,

І ви бояли ся, щоб він не показав,

Як гидко скривдити сердешного бажав.

Нарешті ви були збентежені так мало,

Що вам повірити ніяк не випадало.

Ельм. Хиба-ж, як хто сказав, що нас посьмів кохать,
Повинна наша честь притьмом на гвалт кричать?

Чи бути иньшої відповіді не може,

Як гнівом блискати, як лаятись негоже?

А я такі слова приймаю просто в жарт,

Чинити-ж вибухи, по мойому, не варт.

Чесноту я люблю, та лагідну, без крику;

Я не волю собі недоторканість дику,

Що в зуби й пазурі невинність прибира

І за найменчу річ вам очі видира

Хай не карає Бог чеснотою такою!

Я буду вірною, не бувши сатаною.

І слово просте, але непривітне,

Зальотника не згірш від мене прожене.

Орг. Я тямлю все, мене не збити з пантелику.

Ельм. Дивуюсь на таку невіру превелику.

- Але як що сами побачите ви те,
Про що ми кажемо, чи віри поймаєте?
Побачу?
- Орг.
Ельм. Так.
Орг. Овва!
Ельм. А що, як я здолаю
Розкрити очі вам тим способом, що маю?
Плетіть!
- Орг.
Ельм. Ну й чоловік! Одно мені скажіть...
Коли не хочете, то віри нам не йміть,
А уявіть собі, що се могло-б тут бути,
Що ви могли-б те все побачити й почути, —
То що сказали-б ви про любого свого?
- Орг. Сказав би... не сказав нічого-б, і того
Не може бути.
- Ельм. Вже вас досить ошукали;
Доволі й ви мені брехнею дорікали.
Так отже залюбки в сій хаті, в сей же час
Поставлю свідка я — нікого-ж, тільки вас.
- Орг. Гаразд. Побачу-ж я, піймавши вас на слові,
Чи ви обіцянку свою справдять готові.
- Ельм. (до Дор.) Скажіть, щоб він прийшов.
- Дор. Розумний він, глядіть, —
То може й у сильце так сплоха не влетить.
- Ельм. Найлегше дурить нас людина, що нам мила.
До того-ж і пиха його затуманила.
- (до Дор.) Пришліть його.
(до Клеанта і Мар'яни) А ви — вам вийти слід обом.

Сцена четверта.

Ельмира, Оргон.

- Ельм. Поставмо так сей стіл, і скрийтеся під столом.
Орг. На віщо?
- Ельм. Вам тепер сховати ся конечно.
Орг. Чого-ж під стіл?
- Ельм. То що? примощуйтесь безпечно.
У мене в голові є думка, в тую-ж мить
Ви зрозумієте. Ну, лізьте-ж, та сидіть
Тихенько так, щоб вас не чули і не зріли.
- Орг. Вам погурати більш уже немає й сили,
Та ну, побачимо, який із вас митець.
- Ельм. Переконастесь у всьому під кінець.
(Оргонови, що вже під столом)
Ви свідком будете дивачної розмови,
Та не турбуйте ся і не бентежте крови;

Не гнівайтесь на те, що я йому скажу,
Через розмову ту я правду покажу.
Коли на те пішло, я взяти мушу маску
І до облесника показувати ласку.
Стидку його любов я ніби-то прийму,
Одвагу виявить, спромогу дам йому.
Але я ради вас, та щоб його скарати,
Прихильність прибрану бажаю показати;
Тому скінчу я враз, як здасться вам, що вас
Я добре впевнила і що скінчити час.
На вас лежати-ме жагу його спинити,
Як знайдете, що більш не можна попустити,
Що досить бачили, щоб правдоньки дійти
І що дружину вам пора оберегти.
Та власний інтерес ховати в вашій мочі...
Вже йде... Так ви-ж йому не кидайтесь на очі.

Сцена п'ята.

Тартюф, Ельмира, Орґон під столом.

Тарт.
Ельм.

Мені сказали там, що звали ви мене.
Я маю дещо вам одкрити потайне.
Замкніть же двері перш, ніж стану я казати,
Та гляньте, чи ніхто не може нас піймати.
(Тартюф замикає двері і вертаєть ся).
Такого лишенька не треба нам зовсім,
Яке нам трапилось недовго перед сим;
Тоді ми вскочили були по саму шию.
Боялась я за вас, так що й сказати не вмію.
Ви бачили, що я старала ся в той час
Даміса втишити, щоб він мовчав про нас,
Хоча пригнічена турботою мою,
Не догадалась я те все назвати брехнею.
Та Бог не дав, щоб те скінчилось чимсь лихим,
І забезпечені ми більш, ніж перед тим.
Прогнала хмари всі міцна до вас шаноба;
Мій чоловік на вас не гляне вже зпід лоба.
Він з плботок сьміючись такий нам дав наказ,
Щоб ми віходились до пари раз-у-раз.
Тому я й не боюсь, що мати-му нагану
За те, що з вами в-двох тут розмовляти стану.
Хоч може серце се занадто поспіша,
Та знайте, що й моя горить до вас душа.
Тарт. Сієї мови я не здужаю збагнути:
Ельм. Равніш доводилось од вас на те чути.
Як що відмова та вас досі обража,
Жіноче серденько — вам річ зовсім чужа,

І ви не знаєте, що має розумітись,
 Коли ми почнемо так легко боронитись.
 Хоч ми й закохані, то почуття в той час
 Із соромливістю змагаєть ся ще в нас.
 Яке-б не мали ми правдивее кохання,
 Ми все стидаєм ся отвертого визнання.
 І ми бороним ся, хоч видно по очах,
 Що наше серденько у вас уже в руках,
 Що тільки гонор нам шореткі слова диктує
 І що відмова та вам любовці віщує.
 Се дуже сьміливе, що тут я визнаю
 І соромливість тим я скривдила свою,
 Але вже стало ся, що я вам се сказала...
 Скажіть, хиба-б же я Даміса зупиняла?
 Хиба-б я залюбки — згадайте се ще знов —
 Так довго слухала розмову про любов?
 Невже в річах таких була-б така прихильна,
 Як би від спочуття сама була я вільна?
 А чуючи про вас, що шлюб ви берете,
 Я відмовляла вас, не згділась на те.
 Щож мало значити таке моє вмовляння?
 Що мала я до вас прихильні почування,
 Що володїть сама бажала серцем сим,
 Що не хотїла ним ділити ся ні з ким.
 Добродїйко, слова такі без краю мило
 Почути з любих уст, що серце полюбило.
 Повірьте, що менї солодкий мед сих слів
 Блаженства почуття по всїй душі розлив.
 Подобати ся вам — то всі мої бажання,
 Задовольняти вас — найвище раювання.
 Але, прошу, нехай не в гнів то буде вам,
 Що трохи не дойму я віри сим словам.
 Я можу думати, що се слова лукаві,
 Аби пошкодити менї в весільній справі.
 Я, панї, навпростець, по щирости скажу,
 Що до сих слів тоді довіру покажу,
 Як ласки вашої, якої так жадаю,
 Не тільки на словах, а в дійсности дізнаю
 І віру зацеплю в душі своїй на вік,
 Що з ласки вашої я щасний чоловік.

Тарт.

Ельм. *(навмисне кашлянувши)*.

Еге, які бо ви швидкі та нетерплячі;
 Так хутко стратите всі почуття гарячі.
 Я тут найкраще вам осьвідчення чиню,
 Я так стараю ся, а вас не вдоволью...
 Чи тільки вас тоді я впевнити здолаю,
 Як із прихильністю дійду вже аж до краю?

- Тарт.** Чим менше гідний хто, тим менше щастя жде
І на самі слова надій не покладе.
Щасливій доленькі ми віри не дімаєм,
Аж поки в дійсности щедрот її зазнаєм.
А я прихильности не заробив нічим,
Та якже вірити мені ознакам сим?
Ні, не впевню ся я на мову ні на яку,
Аж поки справжню ви дасте мені ознаку.
- Ельм.** Яквй гарячий пал, що й перешкод не зна!
Як душу він мені збентежує до дна,
Як пута він кладе на серденько жіноче
І як потужно він бере собі, що хоче!
Чи й способу нема боротись проти вас
І ви вже не дасте спочинку хоч на час?
Але чи можна-ж так суворо намагатись
І разом усього так палко допевнитись?
Надуживаючи прихильні почуття
Тієї, що вже сил збулась до бороття.
- Тарт.** Коли-ж приймаєте любов мою гарячу,
То чом певнійшого я доказу не бачу?
- Ельм.** Та якже зважусь я на те? а божий страх?
А небо, що у вас щоденно на устах?
- Тарт.** Коли се страх, що нам не буде з неба згоди,
Я легко збавлю вас такої перешкоди;
Хай серця вашого не здержує вона.
- Ельм.** Але небесний суд — то, кажуть, річ страшна.
- Тарт.** Я сьмішні єї страхи відразу вам розвію.
Вагання зняти всі я дуже добре вмію.
Так, небо деяких не дозволяє втіх,
Порозуміти ся-ж з ним можна в справах сих.
Така наука є, щоб, як потреба каже,
Вільнійше попускать сумління, що нас вяже,
І вчинкам нашим злим оправданне знайти,
Як що ми робим їх для чистої мети.
Ви потім навчитесь як слід сії науки,
А поки-що себе мені віддайте в руки;
Без ляку вдовольніть огонь бажань моїх,
А винний буду я й візьму на себе гріх.
(Ельмира кашляє дужче).
Ви кашель маєте.
- Ельм.** Я страдниця, та й годі.
- Тарт.** А чи не стане вам пастилька ся в пригоді?
- Ельм.** Се кашель навісний, тепер уже мабуть
Ніякі пастильки його не проженуть.
- Тарт.** Се неприємна річ.
- Ельм.** Така, що й не сказати.
- Тарт.** Нарешті легко вам вагання геть прогнати.

Тут ваша таїна сховаєть ся на вік,
 Лихе-ж не зло само, а розголює і крик.
 Скандал перед людьми вражає справді віру,
 Але не в гріхом грішити потай-миру.

Ельм. *(кашляє дужче і стукає об стіл).*

Я бачу, що мені вкоритись час прийшов
 І все віддати вам, що віддає любов;
 Що меншим коштом я не сьмію сподіватись
 Задовольнити вас і з вами сквітуватись.
 Се сумно вдіяти, по правді вам скажу,
 Я зовсім не-хотя переступлю межу;
 Але коли вже так ведуть мене до того,
 Як віри все не ймуть, не слухають нічого,
 Коли запевнитись бажають виразнійш,
 То вже послухаєш людей і вдовольниш.
 Коли в сїм побслуку образа буде Богу,
 Зле буде з тим, хто звів мене на сю дорогу.
 І певно, що не я вину собі візьму.

Тарт.

Так, пані, я прийму; а про вину саму...

Ельм.

Прошу вас, відчиніть та визирніть із хати,
 Чи чоловіка там де небудь не видати.

Тарт.

І що вам за печаль журити ся за ним:
 Ми можем сим панком крутити як дурним.
 З тасмних сих розмов радіє він без міри,
 Коли-ж побачить що, то всеж не пійме віри.

Ельм.

Дарма; ви всеж таки, прошу я вас, підіть,
 Та за дверима скрізь гарненько позирніть.

Сцена шеста.

Оргон, Ельмира.

Орг. *(вилазючи зпід стола).*

Отсе скажу! Чи хто видав таку личину!

Ельм.

Я аж не тямлю ся, я з гніву тут загину.
 А ви вже й вилізли? Так що се? жарт для вас?
 Іще ховайте ся, бо зовсім ще не час.

Орг.

Чекайте до кінця, щоб знати в-очевидки,
 А не звіряйте ся на всякі прості слідтки.

Ельм.

Чи пекло бачило тварину більш гидку!
 О Боже! на щож так судити на швидку!
 Ні, дайте впевнить вас, та вже тоді й гнівїть ся;
 Не поспішайте так, бо можна помилять ся.

(Ельмира становить Оргона за собою).

Сцена сема.

Тартюф, Ельмира, Орґон.

Тарт. *(не бачучи Орґона).*

Сприяє все мені задля моїх утіх.
Я добре обдививсь по закутках усіх:
Нікого там нема, і з думкою ясною...

*(В той час як Тартюф наближаєть ся простягнувши руки, щоб
обняти Ельмиру, вона відхиляєть ся і Тартюф бачить Орґона).*

Орґ. Заждїть, не кваптесь так з любовною жагою,
І серденька свого так дуже не палїть.
Ага! свята душе! вже годї нас дурить!
Як легко спокуша вас біс до злого вчину!
Ви сватали дочку, а зводили дружину.
Я все не розумів, до чого ви йдете
І ждав, що скажете ви щось зовсім не те,
Але вже з дослїдом дійшлось тепер до краю
І бїльше доказів я мати не бажаю.

Ельм. *(до Тарт.)* В тїм, що зробила я, для мене честь мала,
Але до сього я примушена була.

Тарт. *(до Орґ.)* Як! ви вже певні!

Орґ. Ну, без крику; не вгинайтесь,
І зараз же мені з будинку вибирайтесь.

Тарт. Але замір...

Орґ. Не час розмовам про замір;
Вам треба зараз же покинути сей двір.

Тарт. Се вам іти відсіль, хоча ви й горді, пане;
Будинок мій, нехай про се відомо стане,
І я вам покажу, що ся крутя гидка
І сварка ся мене ні трошки не зляка.
Що ганючи мене не легко дійдуть справи,
Що в мене спосіб є розбити плян лукавий,
За небо скривджене помститись і скарать
Тих, що тепер мене так вигнати хотять.

Сцена осьма.

Ельмира, Орґон.

Ельм. Про що він тут кавав? і що се визначає?

Орґ. Боюсь я, далєбі; так, жарту в сїм немає.

Ельм. Як?

Орґ. Помилку свою побачив я з сих слів.
Той запис на мій дїм клопоту наробив.

Ельм. Який там запис?
 Орг. Так, се діло вже пропало,
 Та й иньша річ мене турбує ще чимало.
 Ельм. Що знов?
 Орг. Дізнається. Але загляну в мить,
 Чи певна скринька там у хаті ще стоїть.

Д І Я П Я Т А.

Сцена перша.

Оргон, Клеант.

Кле. Куди ви біжите?
 Орг. Чи знаю-ж я!
 Кле. До ладу
 Було-б, гадаю, перш усім зійтись на раду
 І в сій пригоді щось намислити гуртом.
 Орг. З сією скринькою збентеживсь я цілком.
 Про иньше тяжко так не міг би я журить ся.
 Кле. То певно в скриньці тій поважна таємниця?
 Орг. Сю саму скриньку мій нещасний друг Аргас
 На схованку до рук віддав мені в той час,
 Як утікав; ми з ним найбільшу приязнь мали.
 Він говорив мені, що там лежать шпартгали,
 Його-ж добро й життя залежало від їх.
 Кле. На віщо-ж віддали ви їх до рук чужих?
 Орг. Се сталося так: моє сумління винне в тому.
 Якось признав ся я про се тому гидкому;
 Як став же радить він, то я вже й сам знайшов,
 Що краще скриньку ту віддати йому на схов,
 На те, щоб відректись найменший мав я клоніт,
 Як би за скриньку ту взяли мене на допит,
 І щоб сумління вже свого не боячись,
 Незгідно з правдою я міг запрягтись.
 Кле. То кепсько; так мене, принаймні, се вражає.
 Той дар і тайна та, яку від вас він має, —
 Коли вже щиро вам сказати погляд свій, —
 Ви в необачности замислили своїй.
 Ви віддались йому довірою такою:
 Сей чоловік держить на вас готову зброю
 І гнівати його — то небезпечна річ.
 Орг. Вам треба-б лагідно його позбуту з нліч.
 І він здавався мені таким сьвятим та божим,
 А в серці був таким нещирим і негожим!...

Як старця я тоді приняв його й пригрів!...
 Нї, вже зрікаюсь я тепер сьвятих людців.
 Я їх стрівати-му гидливістю страшною
 І буду задля їх найгіршим сатаною.

Кле. Еге, отсе вже в вас палкий занадто гнів;
 Ваш розсуд лагідний за вітром полетів.
 Правдивий розум вам не робить більш прислугу;
 З одної крайности ви кинулись у другу.
 Ви помилку свою побачили в сей час,
 Що щирість брехана приваблювала вас;
 Але не бачу я потреби, щоб ви впали
 Ще в більшу помилку і першу тим справляли,
 Змішавши в один гурт нікчому-брехуна
 З людиною, яка неправди в вік не зна.
 Вас одурив шахрай, з одвагою такою,
 Бундючним виглядом і міною пісною, —
 То вже здасть ся вам, що всі такі як сей,
 Що вже побожности нема проміж людей.
 Такі дурні думки безбожні можуть мати,
 А вам годилось би чесноту відрізняти.
 Не кваптесь полюблять людину в одну мить;
 У сьому ділі ви серединою йдїть:
 Личині прибраній шаноби не давайте,
 Але й побожної душі не ображайте.
 Коли-ж не можна вам без помилок таких,
 Тоді вже краще ви впадайте в перший грїх.

Сцена друга.

Оргон, Клеант, Даміс.

Дам. Чи справді, батьку, той шахрай на вас чигає,
 Від вас усе добро в непамять повертає?
 І в гидості своїй, що будить правий гнів,
 З чесноти вашої на вас же сітку сплів?

Орг. Так, сину, і душа моя болить без краю.

Дам. Ага! ну, то йому я вуха повтинаю.
 З напасником таким вагати ся не час;
 Мій клопіт, щоб його прийняти геть од вас,
 Я задавлю його, то швидче буде справа.

Кле. От так, як бачите, говорить молодь жвава.
 Вгамуйтеся трошечки і втиште гнів палкий;
 Ми під таким царем і вік тепер такий,
 Що не насильство нам у справі допоможе.

Сцена третя.

Пані Пернель, Орґон, Ельмира, Клеант,
Марьяна, Даміс, Дорина.

- П. Перн.** Що се? я чую, тут таке страшне, негоже!
Орґ. Се новина, що їй оттут я свідком був.
Як бачите, собі подяки я здобув
За клопоти; прийняв злиденного як брата,
Притулком, захистом йому стає ся хата,
Що дня він гойности моєї зазнає,
Я дав йому дочку і все добро своє, —
А зрадник сей гидкий наважив ся неситий
На гріх стидкий мою дружину спокусити.
Та не спинила ся на тому тварь гидка:
За все моє добро мене-ж тепер ляка,
І хоче зруйнувать мене, — бо має зброю,
Що сам я дав йому довірою дурною, —
Із дому вигнати, де я його прийняв,
І в злидні кинути, з яких його я взяв.
Нещасний!
- Дор.**
П. Перн. Спну, я не можу няти віри,
Щоб мати він схотів такі гидкі заміри.
- Орґ.** Як!
П. Перн. Людям праведним завидують усі.
Орґ. Але скажіть, куди ведуть розмови сі,
Матусю?
- П. Перн.** Живете ви Бог-зна по яко́му
І бачу я, що він не милий тут нікому.
- Орґ.** Чи сеж стосуєть ся до речі? як і чим?
П. Перн. Вже-ж я казала вам нераз іще малим:
Чеснота на землі що дня терить напасти;
Хоч заздросні помруть, то заздрошам не впасти.
- Орґ.** Чи з тим, про що в нас річ, тут звязок може бути?
П. Перн. Вам сто дурних казок про його наплетуть.
- Орґ.** Кажу-ж — я бачив сам усе на власні очі.
П. Перн. Створіння заздрісні злоречити охочі.
- Орґ.** Я буду лаятись. Адже-ж кажу я вам,
Що той гидкий його злочин я бачив сам.
- П. Перн.** Злосливі язики насіють скрізь отрути
І захисту від їх ніде не може бути.
- Орґ.** Ви неподобну річ якуюсь верзете.
Я бачив, бачив сам, очима бачив те;
Що зветь ся: бачив сам. Як треба ще казати?
Товкти по сто разів? за чотирьох кричати?
- П. Перн.** О Боже! найчастійш нас дурить зверхній вид;
На те, що бачим ми, звірати ся не слід.

- Орг. Я лютий!
- П. Перн. Підозрінь дурних ми стільки маєм,
І добрі вчинки злом так часто виясняєм!...
- Орг. То милосердем я повинен вияснять,
Що він хотів мою дружину цілувать?
- П. Перн. Не можна-ж так людей судити без причини;
Добути треба-б вам певніший факт провини.
- Орг. До ката! Якже ще впевнитись більш я міг?
Чи ждати мав, щоб він на очах тут моїх
Почав... От ще скажу таке, що не подоба.
- П. Перн. В його душі одна пречистая жадоба;
І я не уявлю ніяк того в думках,
Щоб він одважив ся на той непевний шлях.
- Орг. Я аж не тямлю ся. Як би мені не мати
Були ви, Бог зна, що я міг би вам сказати.
- Дор. По правді стало ся, добродію; ви нам
Не вірили тоді, — тепер не вірять вам.
- Кле. Ми тратимо свій час на зовсім марну зваду,
А треба-б нам тепер знайти собі пораду.
Не спімо, бо на нас чигає той шахрай.
- Дам. Чи в безсоромности сягне він аж за край?
Ельм. Я думаю, що з ним боротись нам не сила,
І вже тепер його невдячність зрозуміла.
- Кле. (до Орг.) Не вірте ви йому; у його спосіб є
Справдити проти вас напасництво своє.
І з меншим засобом хитрун меткий заплута
Лукавством, підступом людину кожну в пута;
З тією-ж зброєю, що має він на вас,
Його дражнити вам зовсім було не час.
- Орг. Се так, та щож робить? Допік мені сей клятий,
І я не міг ніяк свій правий гнів стримати.
- Кле. Від серця хочу я, щоб згода хоч якась
Між вами обома на ново почалась.
- Ельм. Не знала я, що він такую має зброю,
А то не завдала-б такого неспокою.
- Орг. (побачивши Лояля).
А сей чого прийшов? довідайтесь, підіть.
Я саме в настрою з ким небудь говорить!

Сцена четверта.

Ті самі, Лояль.

Лояль (до Дорини, в глибині сцени).

Добрідень, сестрисько; зробіть, прошу, кохана,
Щоб з паном бачитись я міг...

Дор.

Он гості в пана;
Навряд, щоб бачити його вдало ся вам.

- Ло.** Я тут найменшої турботи не завдам.
Не з неприємною прийшов я новиною,
І він радіти-ме спізнавши ся зі мною.
- Дор.** Як звати вас?
- Ло.** Скажіть ви тільки, що для справ
Прегарних пан Тюртюф сюди мене прислав.
- Дор.** (до *Орг.*) Добродія сього, що так говорить мило,
Прислав сюди Тартюф. До вас він має діло,
Що, каже, буде вам приємне.
- Кле.** (до *Орг.*) Щож, прийміть;
- Орг.** Побачиш, що воно, й що буде говорить.
Він може схоче нас до згоди навертати.
Якії-ж почуття я мушу виявляти?
- Кле.** Вам треба здержати насамперед свій гнів
І прислухати ся до миротворних слів.
- Ло.** (до *Орг.*) Привіт вам. Небо хай злодумців ваших згубить
І, як бажаю я, нехай вас Бог полюбить.
- Орг.** (до *Кл.*) Сей любий вступ моїм відповіда думкам
І згоду хоч якусь уже віщує нам.
- Ло.** Родину вашу всю я змалку звик любити,
Отцєви-ж вашому нагоду мав служити.
- Орг.** Добродію, простіть той сором мій, що я
Не знаю, хто ви єсть і як вас на імя.
- Ло.** Лоялем я зовусь. З Нормандії похожу.
Я пристав судовий і сим хвалитись можу.
Отсе вже сорок літ пролинуло часу,
Як сей приємний труд почесно я несу.
З дозволу ж вашого прийшов я ознаймити,
Що певний присуд ви повинні вдовольнити.
- Орг.** Як! ви прийшли!...
- Ло.** Заждіть; нема чого кричать:
Се тільки акт, щоб ваш будинок одібрати,
Вас викинути всіх і кожну річ рухому
І дати вільний пляц властителеви дому.
Зо всею пильністю, в неодволочний час.
- Орг.** Як! вигнати мене!...
- Ло.** Так, милий пане, вас.
Бо домови сьому, як знаєте самі ви,
Ласкавий пан Тартюф хаяїн є правдивий.
По силі запису, що вже в руках моїх,
Тепер один він пан маєтків сих усіх.
Все списано як слід; не можна сперечатись.
На безсоромність сю нам треба дивуватись.
Ся справа не до вас, і я кажу не вам.
Я до добродія; він єсть розсудний сам;
Він звик повідитись, як добрі, чесні люде,
І проти присуду змагати ся не буде.

- Орг.** Але...
- Ло.** Так, певний я: за цілий мільон
Ви не захочете повстати на закон,
І згодитесь самі, як чесная особа,
Щоб я прикази міг справдити як подоба.
- Дам.** Ой, пане приставе, вже скоро мій ціпок
Спізнає, чи тонкий ваш чорний жупанок.
- Ло. (до Орг.)** Нехай ваш син мовчить, а ні — то вийде з хати.
Бо шкода на папір усе те викладати
І протокол на вас писати, як би слід.
- Дор. (на бік).** Він прізвищем Лояль, — та не лояльний вид.
- Ло.** Із добрими людьми ласкавий я без міри,
І всі мої тепер, добродію, заміри —
Щоб прислужитись вам і втіху принести;
А иньшого могли-б такого ви знайти,
Який не двигнений моїми почуттями,
Далеко гірш, ніж я, поводив ся-б із вами.
- Орг.** Щож можна гіршого зробитись ще для нас,
Як з хати вигнати?
- Ло.** На те я дам вам час,
І аж до завтрього не буду поспішати
Той приказ проти вас, добродію, сповняти;
А тільки ночувать прийду в будинок сей
Тихенько, лагідно, із десятьма людей.
Для форми-ж zvolите, як будете лягати,
Мені прислати ключ від вашої кімнати.
Я відпочинок ваш сю ніч обороню
І зайвих прикростей ніяких не вчиню,
А завтра вранці ви, добродію, не гайтесь
І зараз же з усім начинням вибирайтесь;
Людей, щоб допомогти виноситись, я дам.
Я їх чимало взяв, щоб прислужитись вам.
Прихильности ще більш ні в кого-б не знайшли ви;
Як бачите, до вас я дуже милостивий,
То й ви шануйте ся, по правді все робіть
І перешкод мені не важте ся чинить.
- Орг. (на бік).** Від щирої душі готовий я віддати
Червінців добрих сто, які ще могу мати,
Та тільки щоб могли хоч раз, та до смаку,
Що ниці луснути тварину сю гідку.
- Кле. (до Орг.)** Мовчіть, не псуйте гірш.
- Мар.** Зухвальство незбагнене!
Не видержу, бо вже рука свербить у мене.
- Дор. (до Лояля).** Мосьпане, бачу я, що спина в вас така,
Що не завадило-б дознати їй ціпка.
- Ло.** Скарать вас міг би я, не стерпівши образи.
Голубко, на жінок теж пишуть ся укази.

- Кле.** Уже, добродію, те все скінчити час.
 Давайте сей папір, та й не турбуйте нас.
Ло. До зобачення. Бог нехай вас звеселяє.
Орг. Тебе-ж, з тим, хто тебе прислав, нехай скарає.

Сцена п'ята.

Оргон, пані Пернель, Ельмира, Клеант,
 Марьяна, Даміс, Дорина.

- Орг.** Що, мамо, — бачите? чи правду я казав?
 З почину знать, яких нам треба ждати справ.
 Чи зрадництво його спізнали ви, як треба?
П. Перн. Я аж не тямлю ся і наче впала з неба.
Дор. (до Орг.) Ви дурно скаржитесь і злим його звете:
 То не лихий замір, а почуття съвяте.
 До ближніх маючи в душі любов єдину,
 Він знає, що добро нераз пеує людину,
 І мавши жаль забрав усе, щоб одвернуть
 Те все, що робить вам тяжкою праву путь.
Орг. Мовчіть, я раз-у-раз вам мушу се казати.
Кле. Погляньмо-ж ми, яку вам раду можна дати.
Ельм. Підіть, оповістіть, який невдячний він.
 Всю силу запису злавав його злочин.
 І як дозвоають ся, який він єсть неправий,
 То не справдить ся вже замір його лукавий.

Сцена шеста.

Оргон, пані Пернель, Ельмира, Клеант,
 Марьяна, Даміс, Дорина, Валер.

- Вал.** Добродію, смутну я звістку вам несу,
 Та лихо не стоїть і мало в нас часу...
 Є в мене приятель, ми стали з ним братами.
 Він зна гаразд про те, що я турбуюсь вами,
 І добре мисливши він те відкрив мені,
 Що як урядник мав держати в таїні.
 І саме от тепер листа такого пише,
 Що вам конечма річ тікати найскорійше.
 Шахрай, що нанував над вами довгий час,
 Дійшов до короля і набрехав на вас,
 І дав йому до рук якісь такі шпартали,
 Що від державного злочинця ви дістали:
 Проти повинностей підданицьких своїх
 Ви ніби-то взялись переховати їх.
 Подробиць тих провин не вмів би я сказати,
 Але вже приказ є, щоб вас арештувати.

- Та ще для певности доручено йому
Доглянути, щоб вас посаджено в тюрму.
- Кле.** Таки облудних прав своїх допевнивсь клятий
І ваше все добро зумів опанувати!
- Орг.** Одно я вам скажу: людина — звір лихий.
Вал. Коли забаритесь, вас жде кінець сумний.
Мій повіз тут стоїть; тікати маєм змогу;
А от вам десять сот червінців на дорогу.
Не гаймось. Бачите, як метко він стріля.
Рятунок вам один — тікати відсіля.
В безпечнім місці я вас добре заховаю
І сам поїду в-двох із вами аж до краю.
- Орг.** Ви так турбуєтесь! я стільки мав од вас!
Та дякувати вам, знайду я иньший час.
І щиро стану я тепер молитись Богу,
Щоб відслужитись вам послав мені спромогу.
Прощайте-ж ви, глядіть...
- Кле.** Тікайте вже, а ми,
Що треба діяти, все зробимо сами.

Сцена сема.

Тартюф, Поліцай, пані Пернель, Оргон, Ельмира,
Клеант, Марьяна, Валер, Даміс, Дорина.

Тарт. (*хитає Оргона*).

- Заждіть, добродію, не кваптесь так тікати;
Тепер близенько вам іти відсіля до хати:
Арештувати вас король наш наказав.
- Орг.** Так от що, зраднику, мені ти готував!
Останній твій удар мене зганяє з світу
І ним ти завершив злобу свою неситу.
- Тарт.** Спокійно ганьбу сю душа моя знесе;
Я ради Господа навчивсь терпіти все.
- Кле.** Чи бач — терпливости його межі немає.
Дам. А як він Господа мерзений зневажає!
Тарт. Не зможе запал ваш зворушити мене,
І від повинности мене не відхитне.
- Мар.** Ви сим бажаєте хвали собі здобути
І служби кращої для вас не може бути.
- Тарт.** Почесна служба та, що дана від влади,
Яка вповажила мене прийти сюди.
- Орг.** Але чи ти забув, що тільки через мене
Ти поліпшити міг життя своє злиденне?
- Тарт.** Я знаю, чим мені могли ви помагати,
Але про короля найперш я мушу дбати;
Сії повинности сьвятої права сила
В душі моїй цілком подяку загнушила;

- І я на жертву тим високим почуттям
І друга, й рід увесь, і сам себе віддам.
Брехун!
- Ельм.**
Дор. Як хитро він собі препишні шати
Пристроїв з тих речей, що треба шанувати!
- Кле.** Коли вже в вас така велика щирість є,
Як кажете, й вона вам приводом стає, —
То чом же з нею ви ранійш не показались,
А вже — як зводили сю пані та й піймались?
Чому ви з звісткою пішли до короля
Тоді вже як Орґон прогнав вас відсіля?
Про иньші речі я не став би вам казати —
Що все своє добро схотів він вам оддати;
Але-ж ви кажете: злочинець він, — про те
Любісінько дари від його берете.
- Тарт.** (до *полїц.*) Прошу вас, перервіть ви сю крикливу мову
І докінчіть свою повинність урядову.
- Пол.** А справді, довго я її не докінчав;
Язык ваш саме в час про теє нагадав.
То щоб скінчити в раз, ходім лише зо мною
В тюрму, що буде вам оселею новою.
Хто? я?
- Тарт.** Так, пане, ви.
- Пол.** За віщо-ж се в тюрму?
- Тарт.** Не вам я поясню, за віщо се й чому.
- Пол.** (до *Орґ.*) Добродію, верніть ви спокій знову в груди.
Живем ми під царем, що не терпить облуди,
Під тим царем, який читати в серці звик;
Його не ошука облесливий язык.
Великим серцем він докладно все тлумачить
І кожную річ дрібно в правдивім сьвітлі бачить;
Не спокушаєт ся душа його нічим
І в крайність не впада він розумом твердим;
Чеснота перед ним довічну славу має,
Та сяєвом своїм його не засліплює;
Всіх правих любить він, але-ж у серці й гнів
Страшний розпалює, як бачить брехунів.
Його ніхто-б не зміг так легко одурити
І тонші хитрощі зумів би він розбити.
Відразу короля ясний і бистрий суд
Збагнув, що в сій душі єдиний тільки бруд.
Він був прийшов, щоб вас злочинцем показати,
Та й зрадив сам себе (в сїм кару божу знати!)
І виявив, що він шахрай відомий нам,
Якого вже король під иньшим знав імям.
Гидких його подій така велика сила,
Що груба книжка їх напевно-б не вмістила.

Наш найяснійший пан обури́в ся в той час,
 Як зрозумів його невдячність проти вас,
 А вчинок сей новий до інших долучив він,
 Прийти-ж за ним сюди для того доручив він,
 Щоб бачити, куди його ще занесе
 Нахабність, та щоб він вернув вам знову все.
 Так хоче він, щоб ви від мене знов дістали
 Папері ті, що ви нікчемному давали;
 Контракт, що вашими маєтками всіма
 Обдарував його, король тепер лама,
 І пробачає вам лихе поступовання
 В той час, коли ваш друг здобув собі вигнання.
 Сим платить вам король за те, що колись
 Ви за права його так щиро піднялись,
 І тим показує, що над надію всяку
 Уміє за добро складати щирю дяку,
 Що про заслуги він до віку пам'ята
 І що скорійш лихе в непам'ять поверта.
 Спасибі-ж Богови!

Дор.
 П. Перн.

Мов сьвіт мені підняв ся.

Ельм.

Як добре стало ся!

Мар.

Ніхто й не сподівав ся.

Орг. (до Тартюфа, котрого поліцаї веде з хати).

Ну, що, розбійнику!...

Сцена осьма.

Пані Пернель, Оргон, Ельмира, Марьяна,
 Клеант, Валер, Даміс, Дорина.

Кле.

Ой, братіку, мовчіть

І гідности своїй образи не чиніть.
 Покиньте ви того нікчемного злій долі;
 Тепер уже й без вас він каєть ся доволі.
 Бажайте краще ви, щоб серце навернуть
 Він знову міг тепер на праву, чесну путь,
 Щоб справив він життя, неправди відцурав ся,
 Та правий суд царський змякшити постарав ся.
 А ви з подякою підіть до короля,
 За те, що він таку нам радість наділя.

Орг.

Се так. Ходім скорійш; до ніг його впадімо
 Й за все його добро хвалу йому складімо.
 А потім, справивши сей обовязок свій.
 Годить ся взятись нам до другого мерцій,
 Щоб доленьку ясну придбали в чеснім шлюбі
 Марьяна та Валер — коханці наші любі.

Переклав В. Самійленко.

По Європі.

Гумористичні образки Джерома К. Джерома.

(Уривки з книги: The Men on the Bummel).

V.*)

— Сею країною міг би управляти кождий, кому завгодно, приміром я міг би вповні управляти нею — завважав Джордж.

Ми сиділи в саду гостинниці „Kaiserhof“ у Бонні і гляділи на Рен. То був останній вечір нашого „Bummel-я“; найблизший день представляв уже „початок кінця“ тому, що ранішнім поїздом мали ми вибрати ся в дорогу з поворотом.

— Все, що повинен робити народ, я написав би на картці паперу — говорив Джордж — казав би все те видрукувати в добрій друкарні в величезнім числі примірників, поналіпляв би ті правила на стовпах у гóрoдах і селах і більш нічого не було-б треба.

В сучаснім потульнім, послушнім Німці, який гордиться тим, що платить точно і сповнює все, що йому кажуть робити поставлені над ним волею призначеня власти, досить трудно віднайти ті риси, якими визначували ся його дикі предки; для останніх індивідуальна свобода була така конечна, як воздух для віддику; вони вибирали своїх начальників лише на те, аби нараджувати ся з ними, а за племенем полишало ся право сповняти або не сповняти прикази; вони слухали свого начальника, але не підчиняли ся йому безумовно. В Німеччині говорять тепер дуже багато про соціялізм, але се такий соціялізм, що був би так само деспотизмом, лише під иньшим іменем. Індивідуалізм не має значіня

*) Див. кн. VII, стор. 108—116.

в очах німецьких виборців. Вони й самі бажають того, аби їм приручали і приводили рішучо у всім до порядку і навіть стараються про те. Вони заперечують не саму владу, але тільки певну її форму. Поліцай — се щось сьвяте для них і так буде завсїди.

В Англії вважаємо ми чоловіка в синім мундурі потрібним чоловіком, але таким, що не приносить нікому шкоди. Житель гóрода вважає тих людей чимось у роді стовпів для оголошень, хоча по людних частинах гóрода вони бувають инколи корисні тому, що переведуть яку бабусю через вулицю. Ми, правда, буваємо вдячні для них за такі прислуги, але в иньших випадках мабуть не звертаємо на них ніякої уваги. В Німеччині-ж поклоняють ся поліцайови як якому божищу і вважають його чимось в роді ангела-сторожа. Німецькій дитині представляєть ся поліцай як який маг або чародій, але рівночасно з тим як страховище. Від нього походять усякі можливі добродійства: він уряджує площі для забави, з гойданками, величезними ступнями, купами піску, з якого можна робити твердині, купальні і гулянки з балаганамн. Він карає також за всяку дрібницю. Всі послухні німецькі хлопчики і дівчатка старають ся догодити поліції. Коли поліцай усміхаєть ся до якого-небудь хлопчини, то той зараз дре кирпу в гору; а з таким, що його поліцай погладить по голові — не можна разом жити: він представляє собі, що став дуже важною особою.

Кождий німецький горожанин вважає себе вояком, а поліцай — своїм офіцером. Поліцай указує йому, по яким боці вулиці йти і як швидко. При кождім мості стоїть поліцай і говорить Німцевн, як він має йти по мості. Коли-б не було поліцай, то Німець сів би мабуть на землю і чекав би, доки не перетече ріка. На залізничій стації поліцай запирає його в почекальні тому, аби він не впав і не потовк ся. В відповідний час він виводить його з почекальні і передає його з рук до рук кондукторовн, а сей — також поліцай, лише носить иньший мундур. Кондуктор показує Німцевн, на яким місці він має сідти в вагоні, коли виходити і висажує його, де належить. В Німеччині можна навіть не журити ся про себе; все, чога вам треба, буде зроблене і добре зроблене. Ви не потребуєте вважати на себе; вас не будуть картати за те, що ви того не вмієте: за вами буде глядіти поліцай — се його обовязок. Коли ви безпомічний ідіот і вам що-небудь при-трафить ся, то всі винуватять його, а не вас. Де не були би ви

і що не робили би ви, ви віддані йому, він дбає про вас і, треба признати йому, зовсім добре. Коли ви заблудите, він вас відшукає; коли що-небудь загубите, то він знайде. Коли ви не знаєте, чого вам треба — він вам скаже. Коли ви захочете чого-небудь такого, що буде для вас корисне — він зараз його добуде.

Адвокатам нема що робити в Німеччині: коли ви маєте купити або продати дім, або поле, то все те pomoже вам зробити держава. Коли вас оциганили порядно, то за розслідування справи береться також держава. Вона й женить вас і забезпечує ваше життя і грає навіть із вами в карти...

— Ви тільки вродіть ся — говорить німецьке правительство німецькому горожанинові — а решту ми зробимо за вас. Ми скажемо вам, що маєте робити дома і поза домом, в хоробі і в здоровім стані, при забаві і при праці і будемо назирати за вами, аби ви все те виконали. Будьте ласкаві, не журіть ся нічим.

І Німець справді не журить ся. Там, де нема поліція, він починає шукати оголошення від поліції і в кінці знаходить таке оголошення прибите на стіні. Прочитавши його від початку до кінця, він відходить і поступає так, як у ньому написано.

Раз блукаючи по вулицях одного німецького місточка — я забув його назву, але то все одно: такий випадок міг притрафити ся також у кождім иньшій німецькій місточку — я підійшов під один сад, де того дня давали концерт; ворота були відчинені. Кождий, хто тільки захотів би був піти безплатно в сад, аби послухати музики, міг дуже легко се зробити, бо при воротах не було ні сторожів, ні поліцаїв. Були ще другі ворота в віддаленю одної чверти милі від перших, і хоч останніми було далеко вигідніше входити в сад, то не вважаючи на те, народ, що товпами валив у той сад, поминав перші, а прямував до других; всі йшли при незвичайній соняшній спеці до того входу, де стояв чоловік і збирав гроші за вступ. Я бачив також, що кілька хлопців стояло на березі замерзлої ріки і гляділи на неї такими очима, в яких було написано, що їм хочеть ся страшно посовгати ся. Тому, що місце було там пuste, вони могли совгати ся, кілька хотіли і ніхто не завважав би їх. Народ і поліцаї були на другім кінці ріки в віддаленю пів милі і ще до того за скрутом. Але вони таки не пускали ся совгати ся, знаючи, що се заборонене. Подібні факти примушують кожного сумнівати ся, чи дійсно належать Тевтони до грішного чоловічого роду? Хто знає, може ті

потульні, смирні люди — добрі духи, що пустили ся на землю для того, аби випити скляночку пива, бож їм не може бути невідомим, що добре пиво можна найти тільки в Німеччині?

В Німеччині дороги, що ведуть із одного села до другого, обсажені овочевими деревами. Як дорослі, так і діти могли-б зовсім свobodно зривати овочі з дерев, коли-б їм не зборонювало робити те — сумління. Коли-б сей звичай заведено в нас у Англії, то проти нього піднеслась би загальна опінія тому, що тоді діти вмирали би сотками на холеру. Лікарі повиходжували би ноги в боротьбі з наслідками непоміркованого уживаня сирих яблук і недозрілих оріхів. Публична опінія домагала би ся, аби ті овочеві дерева обгороджено плотом, що зробило би їх нешкідливими. Властители садів, що не хотіли-б витрачувати ся на камінні огорожі і частоколи, були-б позбавлені можливости розширяти хороби і смерть по цілій околиці. Тим часом у Німеччині піде хлопчина понад мило дорогою, обсаженою овочевими деревами, до найблизшого села на те, аби там купити собі грушок за пару сотиків. Перейти рівнодушно біля тих овочевих дерев, що вгинають ся під тягарем дозрілих плодів, значить по англо-саксонському розуміню, не вміти користати з доброї нагоди і відпекувати ся від земних благ.

Я так докладно пізнав німецький характер, що зовсім не подивував би ся, коли-б мені сказали, що в Німеччині чоловікови засудженому на смерть дають кінець шнурка і наказують самому повісити ся. Се увільнило би правительство від багатьох клопотів і видатків тому, що німецький злочинець, взявши з собою той кінець шнурка, пішов би преспокійно до дому, прочитав уважно поліційні правила і повісив би ся в себе на кухні.

Німці — добрий народ, може навіть найліпший на світі; вони ввічливі, зовсім не егоїстичні і незвичайно добродушні. Я переконаний вповні, що більшість їх попадає по смерти просто в рай. Порівнявши Німців із иньшими націями, прийдеши до переконаня, що в раю найбільше представителів Німеччини. Я лише не розумію одного: в яким порядку вони відправляють ся туди. Аби душі Німців підносили ся до неба кожда поодинокі і стукали там у небесні ворота — я того не думаю. Вони відправляють ся туди, мусіть, невеличкими партіями, під проводом якогось померлого поліція!

VI.

Душу Англичанина, переповнену величними ідеями, дразнить те, що Німець маючи на оці тільки матеріальні цілі, отворює реставрації у всіх тих місцях, де приїздять любити ся красними видами. На верху гори, в якій-небудь чудовій долині, при самотній стежечці або при водопаді — всюди побачиш дімок із вивіскою „Wirtshaus“, в якій аж кипить метушня. Скажіть же, будьте ласкаві, чи можна любити ся природою і оспівувати її, коли бачить ся довкола себе пообливані пивом столики? Чи можна потонути в споминах про минуле, коли вас окружає запах печеної телятини та шпінака? Одного разу драпали ся ми на гору, продаючись гушавиною ліса; ми задумували вийти на верх і там помріяти на свободі.

— А на верху — завважав гнівно Гарріс, коли ми здержали ся на хвилину, аби відітхнути і підтягнути свої пояси — ми ввидимо чепурну реставрацію, де публика об'їдаєть ся біфштіком або легминою та не біле вино.

— Гадаєш так? — спитав Джордж.

— Певно так буде! — відповів Гарріс. — Хіба ти не знаєш Німців? Вони-ж не полишать ні одного ліска, де міг би проходжувати ся любитель самоти і віддавати ся своїм думкам. Тут же нема ні одного верха гори, що не був би сплямлений найгрубшими матеріальними спонуками, та де можна-б було спокійно любити ся природою.

— По мойому обчисленю — завважав я — повинні ми дійти до верха гори коло першої години по полудни, розумієть ся, коли будемо йти так, як належить.

— Ми дійдемо як раз на полуденок — відворкнув Гарріс — а за столом подадуть нам мабуть тих дрібненьких петружків, що їх ловлять у тутешніх річках. Здаєть ся, що в Німеччині не втечеш ніде від їди і питя. Мене се страшно лютить!

Ми пішли дальше, а природа була така красна довкруги, що ми зовсім забули про те, що денервувало нашу душу.

Моє обчислене показало ся правдивим: було три чверти на першу, коли Гарріс, що йшов на переді, сказав:

— От ми й дійшли. Я бачу звідси вершок.

— А що, не видно реставрації? — спитав Джордж.

— Ні, поки-що не видно! — відповів Гарріс. — Але можете бути певні, що вона є тут, чорт би її вхопив!

За п'ять хвиль вийшли ми на самий вершок. Ми глянули перше на всі чотири сторони світа — на північ, на полудне, на схід і на захід, а опісля подивились один на одного.

— Який величній вид! Правда? — спитав Гарріс.

— Величній — притакнув я.

— Дивний — завважав Джордж.

— Врешті догадалися вони — сказав Гарріс — усунути ту свою реставрацію з очей.

— Вони сховали її мабуть — завважав Джордж.

— Та вже най би тут була, але аби не стриміла перед носом — сказав Гарріс.

— Очевидно, коли реставрація стоїть на своєму місці, то вона не заваждає нікому — додав я.

— Але я хотів би знати, де вони її поділи — сказав Джордж.

На Гарріса нашло нараз вітхненє.

— А що, як би ми пошукали її? — спитав він. То була дуже гарна гадка. Я зі свого боку зацікавився також нею. Ми домовилися, що кождий з нас піде окремо відшукувати ту реставрацію, а опісля зійдемося знов на верху гори і повідомимо себе про результат пошукування. За пів години ми зійшлися знов на умовленім місці. Ми порозуміли себе навіть без слів: наші лица вказували наглядно, що ми відкрили в кінці таке самітне місце, яке не було сплямлене згадкою про грубі, матеріяльні предмети — про їду і питє.

— Но, а я ніколи не гадав, аби вони могли обійти ся без реставрації — сказав Гарріс — а ти? — звернув ся він до мене.

— Се мабуть одинока чвертина квадратної милї в Німеччині, на якій нема реставрації — відповів я.

— І ми — подорожні, чужинці, відкрили таке місце без ніякого труду — додав Джордж.

— Дійсно — сказав я. — Ми дістали ся тут дуже влатно і тепер можемо дати повний простір нашим величній стремлінням, не домішуючи до них нічого грубого і матеріяльного. Гляньте, як освічені ті далекі верхи — сама радість тай тільки!

— Тому, що ти говориш про природу, скажи мені тепер, якою дорогою найблизше зійти звідси в долину? — спитав мене Джордж.

— Дорога на ліво — відповів я, заглянувши до провідника — заведе нас до Зоненштайт. — Там — се говорю я так до річи — дуже захвалюють „Золотого Вірла“. Туди буде зо дві години ходу. Дорога на право, хоча й довша, за те можна з неї оглядати охрестність на більше віддалене.

— Гарна місцевість буде красна зі всіх точок виду, не правда-ж? — завважав Гарріс.

— Що тикаєть ся мене — сказав Джордж — то я піду дорогою на ліво.

Ми з Гаррісом пішли за Джорджем. Але нам не судилось зійти так скоро, як ми думали. В тій місцевости збираєть ся буря нагло, зовсім несподівано і в протягу чверти години нам прийшло ся вибирати одно з двох: або глядати собі сховку, або промокнути до кісток, а опісля ходити цілий день у мокрім одію. Ми вибрали перше і стали під деревом, яке при иньших обставинах могло укрити нас цілковито перед дощем. Але буря на Шварцвальді неподібна до бурі в иньших місцевостях.

Ми потішали зразу один одного тим, що така сильна буря промине мабуть скоро, а опісля тим, що коли вона не скінчить ся, то ми всі промокнемо і тоді не буде вже чого бояти ся промокнути ще більше.

— Тепер — сказав Гарріс — я був би майже радий, аби тут поблизько появиля ся яка-небудь реставрація.

— Байка те, що ми промокли, але ми й зголодніли — заявив Джордж. — Я підіжду ще пять хвиль, а опісля піду дальше.

— Ті самітні гірські околиці привабливі тільки при красній погоді — завважав я — за те в часі дощу, а особливо коли чоловік дійшов до відомих літ...

В тій хвили крикнув хтось до нас. На пядесять кроків від нас стояв якийсь товстий джентельмен під величезним парасолем.

— То ви не хочете зайти до реставрації? — спитав він нас.

— Куди зайти? — запитав я його. — Я гадав зразу, що то правдоподібно один із тих дурнів, які рішучо тішуть ся над усім і сміють ся тоді, коли нема зовсім нічого смішного.

— До реставрації — відповів він.

Ми вийшли зпід дерева і наблизились до нього. Нам бажалоь довідати ся докладнійше, де та реставрація.

— Я кликав вас через вікно — говорив грубцун далі, коли ми підійшли до нього, — але ви очевидно не чули. Буря не зараз мабуть притихне; ви сильно перемокнете.

Се був добродушний, підстаркуватий чоловік; він був про нас дуже неспокійний.

— З вашого боку було незвичайно чемно, що ви вийшли напроти нас — сказав я. — Ми не божевільні і не стояли-б цілу півгодину під деревом, знаючи, що так поблизько стоїть реставрація. Ми не бачили її через дерева і не догадувались про її існуванє.

— Я догадував ся так — завважав той чесний чоловічєско — і тому вийшов напроти вас.

Показало ся, що всі, хто тільки був під той час у реставрації, спозирали на нас через вікна і дивували ся, чого ми стоїмо під деревом із таким побаранілим видом і коли-б до нас не був вибіг чемненський грубцун, то ті ідіоти були-б гляділи на нас аж до вечера. Властитель реставрації оправдав ся, говорячи, що взяв нас за Англичан. То було сказанє зовсім серіозно. На континенті думають, що кожний Англичанин — божевільний. І всі переконані вповні про правдивість такої нісенітницї так само, як англійський селянин переконаний про те, що Французи годують ся жабами. І того переконаня не годен їм ніхто відобрати.

VII.

Вертаючи постановили ми задержати ся в однім із німецьких університетських гóродів; ми бажали конечно дізнати ся, як живуть німецькі студенти і завдяки ввічливости кількох Німців, наших знайомих, ми могли заспокоїти нашу цікавість.

В Англії бавить ся хлопець до п'ятнадцяти літ, а опісля працює до двадцяти. В Німеччині навпаки, дитина працює, а парубіка забавляєть ся. Тут іде дитина до школи літом о семій, а зимою о осьмій годинї і вчить ся пильно в тій школі. От чому шіснацятилітній молодець знає основно класиків і математику; його знаню історії може позавидувати навіть чоловік, що належить до якої небудь політичної партії, а крім того він володіє дуже добре чужими мовами. Програма середного наукового заведеня (яка обовязково мусить бути покінчена в вісьмох семестрах, або чотирьох роках) за широка навіть для чоловіка, що не думає займати професорської катедри.

Студент не займаєть ся спортом тому, що з нього вийшов би добрий спортсмен. Він не любить грати в мяча і дуже рідко їздить на велъосипеді, за те волить грати на французькім білярді в душній реставрації. В більшости випадків увесь його час занятий безцільним сновиганем, питем пива і поєдинками. Коли студент є сином богатих родичів, то він записуєть ся до якої-небудь корпорації; приналежність до якої-небудь шиковної корпорації коштує досить дорого — до чотирьох сот фунтів штерлінгів на англійські гроші. Коли він із середно заможної родини, то записуєть ся до якого-небудь „буршеншафту“ або „ляндсманшафту“, де не треба таких великих видатків. Ті товариства розпадають ся своєю дорогою на поменьші кружки, в яких старають ся придержуватись земляцтв. Є швабський кружок із уроженців Швабії, франконський із потомків Франків, тірінгенський і так дальше. Але й тут, як у всіх иньших подібних випадках, не відзначають ся ті кружки остро місцевим характером — на мою думку більша половина нашого Гордонівського шотляндського полку набрана з уроженців Лондона — але будь-як-будь, все таки осягаєть ся головна ціль — розділити кождий університет пересічно на дванайцять корпорацій в тим, аби студенти кождої з них мали свої окремі шапочки і окрему барву, що дуже ефектовне, а опісля — і се також дуже важне — свою пиварню, куди не допускають ся студенти, що носять иньшу барву і належать до иньших корпорацій.

Головне занятє тих студентських товариств лежить, у тим, аби бити ся з членами иньших супірних корпорацій або „шафтів“; але буває й так, що члени одної й тої самої корпорації бють ся між собою. Я говорю про відому всім і кождому німецьку „мензуру“.

Є дуже багато докладних описів тої „мензури“, тому я не буду повторяти того, що вже відоме моїм читачам. Я виступаю тут у виді імпресіоніста і опишу те вражіне, яке зробила на мині перша мензура, яку я бачив, бо думаю, що перші вражіня бувають далеко вірвійші ніж думки, що виробили ся опісля, або зложили ся під яким-небудь посторонним впливом.

Іспанці або приміром Провансальці будуть доказувати вам, що борба биків — се така розривка, що уряджуєть ся задля самих биків і коли вам здавало ся, що кінь стогнав від болю, то ви помилились: він сьміяв ся сам із себе, бо представляв незвичайно комічний вид, коли з нього вивалювали ся на верха тель-

бухи. Ваші знайомі, Француз чи Іспанець, безперечно будуть порівнювати його славу і ефектовну смерть на арені з соромною смертю в різниці, де його прицюкнуть і ніхто про нього й не згадає. Ви мусите заховати цілу свою холоднокровність, аби не дати пірвати ся їх палким речам, бо инакше, вернувшись домів, ви станете говорити, що належить завести борбу биків також у Англії, бо подібні забави розвивають лицарський дух у молодім поколінню. Випадає думати, що й Торквемада вірив у гуманні цілі інквізиції. На його думку було навіть дуже корисно для якого-небудь грубдуна, що терпів на судороги або ревматизм, піддати ся хвилиним мукам. Він почув би полекшу у всіх сугавах, що стали би гнучкіші, і помолодів би на кілька літ. Англійські стрільці завидують навіть лисови: він бере зовсім безплатно цілий день участь у незвичайно інтереснім спорті і крім того на нього звернена загальна увага.

Можна звикнути глядіти й на те, що нам неприємне. В Німеччині подибуєш безнастанно на вулицях людей, що посять і будуть до смерти носити на своїм лиці сліди тих безчисленних поєдинків, в яких вони били ся підчас своїх студентських літ. Німецькі діти починають бавити ся в мензуру ще в дитинстві і не перестають бавити ся нею навіть у гімназії. Німці переконали самі себе, що в ній нема нічого жорстокого, нічого образливого, нічого такого, що понижало би людську гідність. Вони доказують, що поєдинок розвиває в молодих людях холоднокровність і мужність. Може бути, що воно й справді так, але тим не треба б журити ся в Німеччині, де й без того кождий мужчина — вояк. А чи від чоловіка, що беть ся перед публікою з наміром отримати нагороду, жадаєть ся того самого, що й від вояка? Не думаю. На полі битви хоробрість і бистроумність приносять безперечно більше користі, ніж апатична рівнодушність. Але німецький студент показав би більше мужности в тім випадку, коли-б відмовив поєдинку. Він беть ся не для особистого вдоволення, але зі страху перед публічною опінією, що пережила свій час і на цілі двіста літ полишила ся позаду сучасного життя.

Мензура робить студента дикарем — се одинокий результат, до якого вона доводить. Може бути, що вона навчає зручності — мені казали, що деякі студенти бють ся дуже зручно — але я того не завважав. Вона дуже подібна до того поєдинку на шаблі, який можна бачити по шопах на ярмарку, і представляє вдатну

пробу з'єднання сьмішного з неприємним. В аристократичнім Бонні де перестерігаєть ся приличність, і в Гайдельбергу, де між глядачами буває багато чужинців, поєдинки не вражають так своєю, грубістю. Мені оповідали, що вони відбувають ся там у прегарно прибраних кімнатах; поважні старці доктори з сивим волосем приносять поміч раненим, поприбрані локаї розносять почастунки так, що все те подабає на гарну церемонію. Але в університетах чисто німецьких, де чужинців нема майже зовсім і де не дуже радо їх приймають, мають студенти на меті саму суть — і тому в поєдинках нема нічого принадливого.

І справді вони так непринадливі, що я раджу вразливому читачеві по просту опустити те місце, де я говорю про них. Се дуже негарна тема, а я не маю найменшої охоти прикрашувати її.

Вони відбувають ся в невидній кімнаті з голими стінами, оприсканими пивом, кровю і свічковим лойом; стеля закурена димом, а підлога засипана трачином.

Студенти розміщують ся довкруги; вони сьміють ся, курять і балакають; одні сидять по просту на підлозі, другі на стільцях і лавочках.

Посеред кімнати стоять один проти одного два суїрники, що нагадують своїм видом японських вояків, яких малюють на чайних тацах. Ті дві дивовижні фігури стоять непорушно з вибадушеними очима; на шиях у них вовняні шарфи, намість одія убрані вони в якісь брудні, виватовані халати, руки в незграбних виватованих рукавах піднесені високо понад голову — їх можна взяти за дві обридливі фігури, якими прикрашують иподі годиники. Секундант окутані також ватою; їх голови і лица закриті величезними шапками зі скіряними верхами; вони уставляють противників і кажуть їм приймати відповідну позу. Коли вони шевелять ся, то чуно подібний шум, як роблять бобри. Судия сідає на своїм місці, роздаєть ся сигнал, а за ним слідує п'ять бистрих ударів довгими шпадами. Призирати ся тій боротьбі зовсім не цікаво: ні руху, ні хитрости, ні грації (я говорю про своє власне вражінє). Виграє той, у кого більше сили — той, що довше може тримати величезну, хамуловату шпаду рукою в виватованім рукаві, при чім остання, не вважаючи на те, що безнастанно стоїть у неприроднім положеню, довго не слабне і може наносити удари і відбивати їх.

Уся цікавість скупляється на ранах.

Удари дістають ся все або по голові, або по лівім боці лица. Іноді підлітає в повітрі частина шкіри з волоссям або кусник щоки; і одно і друге переховує пильно гордий властитель тих предметів або радше їх бувший гордий властитель і потім показує на вечерах гостям; само собою розумієть ся, що з кожної рани потоками рине кров. Вона прискає на докторів, секундантів і глядачів, обприскує стелю і стіни, змочує одіне обох супірників і творить цілі калюжі в трачнину. По скінченю кожного приступу підбігають доктори і руками обагреними кровю затулюють отворені рани кавалками мокрої вати, які підносять на тарілках їх помічники. Розумієть ся, що ледви противники стануть знов на місцях і возьмуть ся за роботу, кров починає знов лити ся; вона майже осліплює борців, а підлогу під їх ногами робить ховзкою. Деколи показують ся в одного з противників усї зуби з лівого боку тому, бо щока розята по саме ухо; до кінця поединку має такий супірник вид, будім-то він скалить зуби до глядачів, що стоять по лівім боці, а рівночасно удає серйозного для тих, що сидять із правого боку; деколи відпадає кінчик носа і се додає фізіономії якогось чванькуватого виразу.

Тому що студенти покладають свою славу в тім, аби вийти з університета з можливо найбільшим числом шрамів на лиці, для того й не старають ся вони хоронити ся від ударів, на скільки дозволяє на те відповідний метод фехтунку. Справдішнім побідником буває той, що має більше ран; він із гордістю увихаєть ся всюди першого місяця по поединку зі шшитими ранами і перевязками на лиці; на ньому нема ні образа ні подоби людської і, не вважаючи на те, він буває предметом зависти для молодих Німців, а його боготворять німецькі дівчата. Той, що дістає незначні рани, відходить до дому глибоко огірчений, в найсумнійшій настрою.

Та самий поєдинок представляє тільки початок видовища. Другий акт відграєть ся в перевязувальні. Тут бувають лікарями переважно медики, що тільки покінчили курс, молоді люди, що отримавши дипломи, шукають практики. Мушу сказати сумлінно, що ті, яких я видів, були люди незвичайно грубі і, як здавало ся, находили велике вдоволенє в такий роботі. Зрештою, може бути, що їх не можна й винувати за те тому, що по приписам мензури вимагаєть ся, аби перевязки ран робили доктори як можна найгрубше і найбільше болючо і порядний доктор ледви буде зани-

мати ся такою справою. Те, як студент витримує перевязку, уважаєть ся в мензурі невичайно важним і затятість у тих випадках повинна рівнати ся холоднокровности, з якою він їх отримує. Хоч як не томило би перевязуване, товариші вимагають від раненого, аби він цілий час був спокійний і веселий. Всі студенти люблять дуже глибокі і широкі рани; їх умисно зашивають неважно на те, аби шрам лишив ся на ціле жите. Щасливий властитель такої рани, якої умисно не гоять протягом цілого тижня по поединку, може сміло числити на те, що найде собі жінку з приданим, яке буде рівнати ся по крайній мірі десяткам тисяч марок.

Я говорю про ті мензури, що бувають два рази в тиждень, на яких кождей студент б'єть ся пересічно дванайцять разів на рік. Але є ще й такі, на які не пускають посторонніх глядачів. Коли який-небудь студент зганьбить себе тим, що підчас поединку зробить мимовільний рух головою або корпусом, то він може відновити свою честь тільки станувши лицем до лица з найліпшим борцем із усеї корпорації, до якої належить. Він домагаєть ся не поединка, але того, аби його покарали і його бажаню вдоволяють. Його противник задає йому величезне число кривавих ран. У тім випадку підданий карі бажає доказати своїм товаришам, що він навіть тоді, коли йому відірвуть половину голови, буде стояти і не ворухнеть ся.

Ледви можна би що-небудь сказати в обороні німецької мензури. Коли допустимо, що вона має добрий вплив, то хіба тільки на обох противників, а на глядачів — про що я сильно переконаний — вона впливає дуже зле. Я знаю добре свій характер і думаю, що в мене нема зовсім кровожадних наклонів. Вражине, зроблене мензурою на мині, було мабуть таке саме, яке викликує вона на більшости глядачів. Перед тим, заки розпочав ся поєдинок, в мині до цікавості прилучила ся ще боязка гадка про те, чи я можу знести те видовище, але я старав ся підбадьорити себе тим більше, що вже давнійше доводило ся мені бути в анатомічних залах та бути присутним при операціях. Коли поплила кров із ран і почали показувати ся м'язи і нерви, то я почув омерзінє, змішанє з жалєм. Коли-ж скінчив ся перший поєдинок і виступила друга пара, мої прекрасні, шляхотні почуваня розлетіли ся кудись; як же у третьої пари діло йшло вже до розвязки і ціла кімната заповнила ся неприємним запахом горячої крови, то я починав „видіти все в червоних красках“, як кажуть Американці.

Я все бажав видіти кров. Оглянувши всіх присутніх, я завважав по їх лицах, що й вони бажають того, чого бажав я. Коли вважається ся потрібним розвивати в сучаснім чоловіці кровожадні інстинкти, то з тої точки погляду можна вважати мензуру корисною установою. Але чи гарно се? Ми говоримо дуже багато про гуманність і цивілізацію, та коли будемо лукавити і обманювати себе, то будемо примушені признати ся, що під нашими викрохмаленими сорочками в кождім із нас укривається ся дикун із первісними грубими інстинктами. Він деколи буває потрібний, та нам нема чого боятися, що він щезне, тому з нашого боку було-б зовсім нерозумно давати йому достатню поживу.

Дійсний поєдинок можна оправдати ріжними обставинами, але для мензури не можна найти такого оправданя. Се тільки дитинство і при всій своїй грубості та жорстокості вона все буде — лише дитинством. Рани самі для себе не мають ніякої ваги; хоч би вони були не знати які великі, вони не значуть нічого, коли нема такої причини, що надала-б їм ціни. Вільгельма Теля вважають зовсім справедливо одним із героїв сьвіта, але що сказали-б ми про членів „Клубу батьків“, заложеного із тою метою, аби збирати ся два рази в тиждень і збивати стрілою, пущеною з лука, яблука з голов синів? Ті молоді Німці могли-б добити ся того, до чого вони стремлять, і без мензури: вони повинні лише дразнити диких котів, але закладати товариство виключно на те, аби вам спаскуджено ранами цілу фізіономію — се все однако що стати вертуном - дєрвішем. Подорожники оповідають нам про дикарів центральної Африки, що вони в урочистих хвилях обявляють свою радість тим, що скачуть і задають один одному рани. Невже-ж і ми, Європейці, маємо їх наслідувати? Мензура — се *reductio ad absurdum* поєдинка і коли самі Німці не бачуть, що вона сьмішна, то нам остається тільки пожаліти, що їм не достає чогось у голові.

Розуміється ся, що університетська управа глядить крізь пальні на мензуру тому, що за нею стоїть публична опінія, але дивно, що університетський устав, коли не підпирає пияцтва, то зовсім не стає йому в дорозі. Не можна сказати, аби німецькі студенти пили всі один в одного; хоч більшість їх не робить нічого, то не мірно або й зовсім не пє; за те меншість студентів пє половину дня і цілу ніч і так привикли до того, що ніколи не доходять до цілковитого оп'яніня і володіють до звісного степеня всіми

п'ятьма зміслами; такі суб'єкти уходять за гідних представителів німецького студентства. П'янство викликає не на всіх однакові наслідки, але в кождім університетськім гóроді Німеччини не рідко можна подибати студента, що має й дваццять літ, а нагадує своєю фігурою Фальстафа та барвою лица — Рубенсового Бакха. Що німецьку дівчину можна очарувати такою фізіономією, щó ціла покраяна і порізана і ціла незшивана з різних, не подібних один до одного кусників шкіри — се факт. Але зовсім незрозуміло, що може бути привабливого в роздутім, опухлім лиці або вікні, котре подалось так, що грозить заваленєм цілого будинку? Але чо́го зрештою й надія́ти ся, коли молодий чоловік починає пити пиво о десяти́й годині рано — то називаєть ся в них „Frühschoppen“ — і кінчить гулянку́ю або кнайпо́ю о четвертій годині рано другого дня? „Кнайпа“ — се те, що ми називаємо бурлацькою гулянкою: вона може бути і дуже спокійна і дуже шумна; все залежить від складу компанії. Перший-ліпший студент запрошує своїх товаришів (числом десять до сто) до реставрації і угощує їх пивом та дешевими сигарами, а вони можуть пити і курити, кільки їм подобаєть ся. Деколи уряджує таку забаву також корпорація. Тут, як і всюди, видно у всім німецьку дисципліну і порядок. За кождим разом, коли входить новий гість, всі, що сидять за столом, устають і шаркають ногами на знак повитаня. Коли зберуть ся всі запрошені, то вибирають предсідателя, що має обовязок руководити співом і викликати числа, під якими назначена відома пісня. На столі лежать ноти тих пісень, по одному примірникови на двох людей. Предсідатель вибирає число 29.

— Перший куплет — кричить він.

І пісня звенить дружним хором; кождий зошит із нотами тримають два студенти, один з права, другий з ліва, цілком так, як у нас тримають у церквах книжку гимнів. По кождім відспіванім куплеті слідує перерва, по якій президент говорить, що належить співати другий куплет, третій і так дальше. Тому, що всі Німці вчать ся і вміють співати і що серед них подибують ся дуже гарні голоси, то вони співають хором дуже красно.

Хоч такий спів нагадує церковний, то подібна ілюзія щезає дуже скоро, коли добре вслухаєш ся в пісні. Що не співали би студенти, чи патріотичну пісню, чи сентиментальну баладу, чи пісню такого змісту, від якого покорчило би молодого Англичанина, то все співаєть ся цілком поважно, ніхто не засьмієть ся

і не почувш ні одної фальшивої ноти. По скінченню кожної пісні передсідатель кричить „Prosit“. Всі відповідають йому тим самим словом „Prosit“ і душком вихиляють склянки. П'яніст, що акомпаніює співови, встає і кланяєть ся, а йому також усі кланяють ся. Опісля входить дівчина і наливає знов склянки.

Поміж пісяями підносять ся тоасти і говорять ся бесіди; оплесків буває мало, а сьміху майже не чуто. Німецькі студенти уважають більше приличним тільки усьміхати ся і кивати поважно головою на знак одобрєня.

З особливою урочистістю пють тоасти, прозваний „Салямандроу“; його пють звичайно в честь почесного гостя.

— Тепер розітремо Салямандру (einen Salamander reiben) — говорять передсідатель.

Всі присутні встають і витягають ся в ряд, немов полк воєнків на манєврах.

— Чи готове все потрібне (Sind die Stoffe bereit)?

— Sunt — відповідають усі в один голос.

— Ad exercitium Salamandri — проголошує передсідатель і всі стоять у напруженю.

— Eins! — Кождий тре дном склянки по столі так, аби виходив круг.

— Zwei! — Знов чути шум від тертя склянками по столі.

— Drei! Bibite! (Пийте!).

Всі разом вихиляють склянки і високо підносять їх понад голову.

— Eins! — кричить передсідатель. — Дно кожної порожньої склянки треть ся до стола, викликаючи такий шум, який викликує філя, що налетіла на пустий, камінний беріг і забирає камінці із собою в море.

— Zwei! — Філя припливає і відпливає знов.

— Drei! — Склянки ставляють ся зі звенкотом на стіл і всі сїдають знов на місце.

На кнайпах забавляють ся студенти тим, що обиджують один одного (на жарт), а опісля визивають себе на поединок — хто кого перепе.

Вибирають судию і наповняють пивом дві величезні склянки; противники сїдають проти себе і кождий бере за ручку свою склянку; тепер звернені на них очі всіх присутних. Судия подає знак, супірники починають пити і старають ся, як можна най-

скорше випити ниво; чутно, як воно булькає в них у горлі. Побідником виходить той, хто висушить борше свою склянку і стукне швидше нею об стіл.

Тим чужинцям, що бажають видіти кнайпу і взяти в ній участь на німецький спосіб, я радив би на початку забави записати на картці паперу своє імя і адресу та пришпилити її до сурдута. Німецькі студенти — се уособлена ввічливість і в якім стані вони не були б самі, то певно постараять ся про те, аби доставити своїх гостей до дому в цілости. Але само собою розумієть ся, від них не можна ніяк вимагати, аби запам'ятували собі всі адреси.

Мені оповідали історію про трьох чужинців, присутних на кнайпі в Берліні, що могла мати дуже сумні наслідки. Вони постановили пити стільки, кілько будуть пити Німці і предложили свій намір господарям, що його вповні одобрили і кождий з чужинців, написавши свою адресу на візитці, пришили її до обруса проти свого місця. Але вони зробили велику помилку: їм належало, як я говорив висше, пришпилити карточки до сурдутів. Кождий може, не завважуючи того, перемінити своє місце, а навіть сісти на противнім боці стола, але сурдут полишить ся на ньому, куди би він і не йшов.

Забава протягнула ся далеко поза північ і председатель запропонував тим, що могли ще тримати ся на ногах, аби розвезли по домах таких гостей, яких голови лежали вже на столі. До числа таких суб'єктів, що перестали вже цілковито інтересувати ся кнайпою, належали і згадані всі три Англичане. Постановлено наймити фіякра і відвезти їх до дому з одним студентом, що видавався тверезішим від інших. Коли б вони були цілий вечір оставали ся на своїх місцях, то справа була би обійшла ся без усяких клопотів і неприємностей. Та на нещастє вони ходили цілий вечір по салі і ніхто не знав, до кого з них належала яка карточка, а тепер вони були в такому стані, що й самі того не знали. Але що всі були „безконечно веселі“, то на таку дрібницю не звертав навіть ніхто ніякої уваги. Три джентельмени і три карточки — чого ж тут більше ще треба? А коли господарям приходила навіть на голову гадка про помилку, то їм здавало ся мабуть у тій хвилі, що таку помилку можна буде другого дня дуже легко направити і що опісля самі гості потраплять розміняти ся місцями.

Як би там не було, чужинців висадили на повіз, найтверезійший зі студентів забрав усі три карточки — і повіз рушив ся, супроводжений оплесками і добрими бажаннями всіх осталих гостей.

Німецьке пиво має за собою добру прикмету: від нього не буває чоловік п'яний в такім розуміню, як то ми представляємо собі сей стан в Англії. Він до нікого не приченить ся і нікого не перестрашить, він тільки чує велике умучене. Йому не хочеть ся навіть говорити; він бажає одного, аби його лишили в спокою і не перешкоджували спати; а спати він може на яким будь місці; се йому рішучо однаково.

Студент, що відвозив гостей, казав візникови затримати ся найперше при найблизшій із трьох, записаних на карточках, місці. Він виймив із екіпажа найбільше п'яного з усіх трьох (йому очевидно хотіло ся як найскорше відкараскати ся від нього), витаскав його при помочи візника по сходах і зазвонив до дверей записаного на карточці пансіона. Двері отворив заспаний локай. Він і візник внесли свій тягар до кімнати і шукали очима місця, де би його положити. Двері до чибісь спальні були отворені і кімната була пуста. Чого-ж більше хотіти? Вони внесли його до тої спальні, здохмили з нього ті часті костюма, що можна було здохмити, і положили його на постіль. Зробивши те, вони, незвичайно вдоволені собою, вернули ся до екіпажа. Доїхавши до другого, записаного на карточці місця, студент затримав знов візника. Коли вони зазвонили, то двері відчинила їм дама в капоті з книжкою в руках. Студент, глянувши на одну з двох осталих карточок, спитав, чи не з д-ою У. має він честь говорити. Показало ся, що се була справді д-а У., хоч вона зі свого боку не показувала, щоби говорити зі студентом було для неї приємністю. Він пояснив д-ї У., що той пан, котрий лежить тепереньки під стіною і спить сильним сном — її чоловік. Почувши таку річ, вона не показала найменшої радости і не говорючи ні слова, отворила тільки двері до спальні, а сама вийшла. Візник із студентом внесли п'яного гостя і положили його на постіль. Роздягати його навіть не зачинали тому, що дуже змучили ся. Господині дому вони не бачили більше і не попрощавшись із нею, вийшли на вулицю.

Третя карточка належала до кавалера, що жив у гостинниці. Тому студент відвіз останнього гостя до вказаної гостинниці і передав його з рук до рук дижурного дверника.

Вернім ся на те місце, куди відвезено першого з гостей і погляньмо, що там діяло ся на вісім годин перед кнайпою; в кімнаті д. Х. відбував ся такий розговор між господарем і господинею: — Здасть ся, я казав тобі, моя дорога, що мене запросили сьогодні на кнайпу?

— Так, ти говорив щось — відповіла д-а Х. — А що то таке кнайпа?

— То щось у роді бурлацької гулянки, де студенти пють, балакають... курять і все в такім роді, моя дорога.

— Ну і щож? Чому не піти тобі? Сподію ся, що тобі буде там весело! — сказала д-а Х. Вона була дуже мила і розумна жінка.

— То дуже цікаве — відповів д. Х. — Мені давно бажало ся побувати на такім вечерку. — Може бути — говорив д. Х... то є, я думаю, що може трафити ся... що я трошки опізню ся.

— А що значить по твому „опізнити ся“? — спитала д. Х.

— То досить трудно сказати — відповів д. Х. — Ті студенти, бачиш, нарід буйний і коли зійдуть ся разом... вони пють мабуть дуже багато тоастів. Я не знаю, як то вплине на мене. Коли можна буде висунути ся незамітно, то я верну вчасніше домів, то значить, коли можна буде зробити так, аби нікого не образити, а як ні, то...

Я згадував уже вище, що д-а Х. була дуже розумна жінка. Вона сказала:

— Ти візьми ліпше з собою другий ключ від дверей. Я піду спати з Доллі і тоді ти мені не перешкодиш, хоч би й як пізно прийшло тобі вертати.

— Ти знаменито се придумала — згодив ся з нею чоловік. — Мені все буває незвичайно неприємно турбувати тебе. Я по тихоньки ввійду в кімнату і піду спати.

Пізно нічю, а може й досвіта, Доллі, сестра д-и Х. пробудила ся, піднесла голову з подушки і стала прислухувати ся.

— Дженні — спитала Доллі — ти не спиш?

— Ні, моя люба — відповіла д-а Х. — Чого ти пробудила ся? Таж нема нічого. Спи спокійно.

— Але що то за такий шум? Чи то не пожежа?

— Ні — відповіла д-а Х. — То певно вернув до дому Персі. Він зашпотав ся мабуть до чогось потемки. Не турбуй ся, моя люба, спи.

Та скоро тільки Доллі знов заснула, д-а Х., як добра жінка, подумала, що їй випадає встати, ввійти по тихенько в спальню і поглянути, чи не стало ся що Персі. Накинувши на себе платя і натягнувши пантофлі, вона перейшла тихою ходою коридор і ввійшла в свою спальню. Її муж спав звичайно так сильно, що його хиба трясене землі могло розбудити. Тому вона запалила свічку і підійшла до постелі.

На постелі лежав якийсь мужчина, але не Персі і навіть не подібний до Персі ні трошки. Вона сказала собі, що той мужчина вже ніяк не міг бути її мужем. Він був у такім стані, що вона зараз же почувла до нього відразу. Тепер одиноким її бажанєм було позбути ся його і то чим скорше, тим ліпше.

Та лице сплячого видало ся їй якесь знайоме. Вона підійшла ближше і почала придивляти ся йому. Так, очевидно. Се д. У., в якого вони обідали з Персі того дня, коли приїхали до Берліна.

Але тут питає, як він сюди попав? Вона поставила свічку на стіл і обіймивши голову руками, почала думати. Нараз мелькнув у неї здогад: Таж Персі пішов на кнайпу власне з тим д. У. Зайшла мабуть помилка: д-я У. відставили домів на адресу Персі, а сам Персі є в тій хвилі... Їй представили ся живо всі ті страшні річи, що могли вийти через таке непорозумінє. Вернувши в кімнату Доллі, вона одягла ся скоро і зійшла тихо в долину по сходах. На її щастє вулицею їхав нічний фіякер, вона наїмла його і поїхала до д-и У. Приїхавши там, вона казала візникови зачекати, а сама вибігши вверх по сходах і добігши до дверей, почала з усеї сили звонити. Їй отворила так, як і перше, сама д-а У. в капоті і з книжкою в руках.

— Д-а Х.! — крикнула д-а У. — Чого ви тут приїхали?

— Мій чоловік! — тільки й те могла промовити д-а Х. — Він у вас?

— Д-о Х.! — відповіла д-а У., гордо випростувавшись на цілий ріст. — Як ви смієте говорити мені такі річи?

— Ах, ви мене не розумієте, я не те хочу сказати — оправдувала ся д-а Х. — Зайшла страшна помилка. Намісь завезти Персі до нашого помешканя, його привезли мабуть сюди; я запевнюю, що так. Будьте ласкаві, погляньте.

— Люба моя — сказала д-а У., що була далеко старша і соліднійша від д-и Х. — Не трівайте ся так. Його принесли

сюди в пів години тому назад, але правду сказавши, я не дивилася на нього. Він там, у спальні. Здається, з нього не здохли навіть чобіт. Коли ви будете спокійні, то ми знесемо його в долину і відвеземо до дому. Ми зробимо це так тихо, що крім нас двох, ніхто про це не буде знати.

Видно було, що д-а У. пожаліла д-а Х. і бажала допомогти їй. Вона отворила двері в спальню і д-а Х. увійшла в кімнату, але за хвилину вибігла звідти з блідим перестрашеним лицем.

— То не Персі — сказала вона. — Щож мені робити?

— Ви певно помилилися — сказала д-а У. і хотіла йти сама до спальні.

Д-а Х. затримала її.

— Але-ж се й не ваш чоловік — сказала вона.

— От що за нісенітниця — відповіла д-а У.

— Але-ж дійсно так — стояла при своєму д-а Х. — Я знаю се зовсім певно, бо я тільки що виділа тепер вашого мужа у себе в кімнаті: він спить там на ліжку Персі.

— Як він там заліз? — спитала обурена д-а У.

— Його принесли до нас і положили в спальні — поясняла д-а Х., що вже починала плакати.

— От через що я й подумала, що Персі повинен бути в вас.

Обі жінчини стояли і гляділи одна на одну; кілька мінут тревала мовчанка, переривана тільки храпанєм сплячого добродія, який було чути з напів отворених дверей спальні.

— А хтож тут лежить? — спитала д-а У., що перша прийшла до себе від здивованя.

— Я не знаю його — відповіла д-а Х. — Я не бачила його ніколи. Може ви знаєте, хто то такий?

Але в відповідь на те питанє д-а У. затріснула тільки двері.

— Щож нам робити? — спитала д-а Х.

— Я знаю, що я зроблю — відповіла д-а У. — Я поїду до вас за своїм чоловіком.

— Він дуже сильно спить — завважила д-а Х.

— То для мене не новина, він усе так спить — відповіла д-а У., запинаючи своє пальто.

— Але де Персі? — говорила плачучи бідна маленька д-а Х., коли вони обі сходили по сходах.

— Про те ви, мої любі, спитайте опісля його самого — сказала д-а У.

— Коли вони роблять такі помилки — говорила д-а Х. — то чи одно могли вони з ним зробити.

— Ми довідаємо ся рано, моя люба — сказала д-а У., стараючись її потішити.

— Ті кнайпи мабуть щось дуже страшне — завважила д-а Х. — Я не пущу Персі ніколи більше на них.

— Коли ви будете сповняти свої обовязки, мої любі — завважала д-а У. — то він і сам не схоче на них іти.

Кажуть, що після того він більше так не ходив на кнайпи.

Так, як я говорив висше, ціла помилка вийшла відти, що карточки були пришилені до обруса, а не до сурдугів. А за всякі помилки в тутешнім сьвіті приходять ся поносити страшні кари.

Переклав *В.*

(Конець).

ІЗ ПЕРЕСПІВІВ СЕРГІЯ ПАВЛЕНКА.

І. В ночі.

З польського В. Висоцького.

(Посв. Гутновському).

..... Самотній серед ночі,
Здавивши міцно голову руками,
Сижу я повний туги та немочі,
Бо бачу я провалля під ногами:
Земля там розступилась і безодню
Розверзла шляхом темним в преісподню.

До чорної тієї страшної кручі
Похмурі юрби люду підступили;
Неважкий фатум направля без бучі
У пащу натови сей без волі й сили:
Той лист, що вітер обриває з бору,
Здаєть ся дужче, більш дає опору.

Ось на краї провалля опинились
І остовпілі дивлять ся в безодню.
Зпід ніг землі вже скиби обвалились
І хвилю вітру вигнали холодну...
Чи вже не сплять ся й, зібравши сили,
Не звернуть од довічної могили?!

О Боже! Подались уже рядами
У прірву, що стояли на приводі,
І котять ся, як водоспад валами
Найперші у костьолах і в народі,
Булави й мітри з ними, і печаті —
Шляхетства привіллеї всі багаті.

Біда, біда! З розпуки стогнуть, плачуть
 І будять гамом тим добу нічную...
 Біда! Аж ось... немов би щось манячить...
 Вбачаю тїнь і чийсь там голос чую,
 Нашіптує мені над самим ухом:
 „Не муч думок і не зменшай ся духом!

„Хиба-ж те древо, що в розвитку літом,
 Усохне, як на зиму обголіє?
 Було шляхетство громадянства квітом —
 Зів'яли квітки — вітер їх розвіє!
 Конаючим в могилу йти подоба,
 На дереві-ж иньша виросте оздоба!

„Жени-ж турботи з серця, бо в могилу
 Впадуть отті, що близьчі біля ями,
 Як овочі червиві через силу,
 І яма в щерьт зрівняєть ся з краями...“
 Тоді Ти, Боже, з ласкою сьвятою,
 Направиш люд яскравою метою!

І духом волі поновившись, Боже,
 Народ свобідний новим шляхом піде
 Витати ся в зорею, що погоже
 Та пишно-сьвітлою зза хмари зійде.
 І промінє, сяючи на темряву похмуру,
 Зодягне всіх у колїри пурпуру!

II. Агарь в пустині.

З польського К. Уейского.

(Посвята А. М. Верещинській).

Лице погоріло від сонця палкого.
 Навколо пустиня... До Тебе Сьвятого
 Здіймаю я слені слова!
 Звели, Гово, хай небо схолоне,
 Хай скеля з граніту у озері втоне,
 Пісок хай устеле трава!

Ніколи, о Боже, ніколи з долини
 Гебрида я більш не побачу рослини,
 Ні місця, де пап мій і рід!
 Ніколи, ніколи! Чи й лишусь живою,
 Не спати-му в ласках його і стрілою
 Не вибіжу я до черід!

Одежа розпалась од жару шматками,
 Сандали порепались, мулять зморшками,
 І мучить ся й плаче мій син.
 Я радість кохання, я щастя завнала,
 То хай би і кара на мене упала,
 А син мій не має провин!

Чи вітер палючий в пустині повіє,
 Чи жаром пісковим над нами посіє —
 Мов квітка, син мліє до ніг...
 О Боже, Тобі я себе уклоняю!
 Я сина собою як більш заслоняю,
 Дихнуть щоб у затишку міг!

В піску задрімавши, нероз прокидаюсь,
 Бо крик серед ночі несеть ся, лякаюсь:
 Газелю то звівр половив...
 Навколо шакали, з очей їх іскрить ся,
 Тікають, завивши, бо думають: львиця —
 Так страшно мій погляд сьвітив.

А то зза верблюда кісток виглядає
 Щось люте — і ще раз про смерть нагадає —
 То череп людини лежить...
 Нероз кряк голодний, круживши над нами,
 Захопе намітку мою пазурами
 І шарпа й клює і кричить...

Нероз задріма син — несу я, о Боже!
 Ізмаїл нездуха, йти далі не може,
 Билиною валить ся з ніг!
 Уста розтулив... О мій Боже! — він прагне...
 Хай наше благання до Тебе досягне:
 Ти міць, Ти всесильний, Ти Біг!

Єгово, Єгово! Він крикнув, схилив ся,
 Уста до моїх уст він тулить — і впив ся,
 І тягне з їх полумя-жар...
 О зглянь ся, Єгово! Почуй з свого неба!
 Єгово, Єгово! Води мені треба!...
 Краплину, росинку із хмар!

III. Спомин про вітчину.

З ірландських мелодій Томаса Мура.

(Посв. В. Н. В. Карачевському).

Забуть про тебе?!... Ні! Й поки твоєму сину
Хоч іскорка життя зостала ся сьвітить,
Він пам'ятати-ме пригноблену вітчину,
Що в долі переважій зуміла стілько жить
Найкращою за всіх, не маючи й до нині
Дарунків і уваг небесної сьвятині.

Як би то справдилась душі моєї мрія:
Вернули ся тобі свобода й міць сьвята,
На що в дітей твоїх не згасне ввік надія —
Моя лунала-б дужче й краще пісня та.
Але й тоді тебе я дужче покохати
І краще, ніж тепер, не міг би, рідна мати!

Зазнавши ворогів, кайданів та в'язниці,
В вінку терновім ти дорожша стала нам,
Твоім до смерти вірним матери-вдовиці,
Твоім пригнобленим, зневаженим синам.
І ми тепер із мук твоїх, з твоєї крові
Берем неугасний жар високої любови!

З остатніх десятиліть XIX в.

IV.*)

Я не думаю детально оповідати історії різнородних компромісових проб, які робились у нас в часі від 1882 до 1900 р. Досить буде пригадати тільки важійші факти і вияснити їх ідейний підклад, що творив ту духову атмосферу, в якій виростала наша тодішня література.

Зачнім від російської України. Як звісно, пановане Олександра II закінчило ся нечуваням доси розвоєм серед одної часті російської суспільности революційних ідей. Правительство, бачилось, готово було до концесій для суспільности, щоб утихомирити її; в повітрі почув ся легіт так званих Лоріс-Меліківських „в'яній“. Україна вислала найенергічійших, високо-талановитих своїх синів у боротьбу з абсолютизмом. З одного боку Желябов, Кибальчич, Лизогуб, Ковалевський і многі-многі иньші несли на собі тягар тзв. терористичної боротьби; з другого боку репрезентанти українських земств у Чернигові, Катеринославі, Полтаві підносили голос, домагаючись розширення горожанських прав, довершеня реформ. Українські емігранти, головно Драгоманов, усею силою поперли той спільний рух до вибореня конституції в Росії. В Женеві повсталала і якийсь час була редагована Драгомановом газета „Вольное Слово“, без сумніву обік Герценового „Колокола“ перших років найліпше, найсеріознійше з еміграційних російських видань. Провідною думкою сего і по його впадку видаваного якийсь час також при співуділі Драгоманова журналу „Свободная

*) Див. Л.-Н. Вістник, кн. VI. стор. 1—19.

Росія" було: похнути земства в перший ряд борців за увільнене Росії від абсолютизму, вияснити розумнішим людям із урядового табору конечність концесій в конституційнім дусі для самого державного інтересу, і в кінці вияснити революціонерам-терористам безхосенність їх заходів та помилки, яких вони допускали ся ігноруючи маси невеликоруських народностей і зробивши боротьбу за конституцію не всенародньою, а якоюсь партійною чи навіть кружковою справою.

Бомба 13 марта 1881 р., що вбила Олександра II, підтягла й надії на дароване конституції з доброї волі царя. Новий цар Олександр III по короткім ваганю розпочав добу важкої реакції. Ще до його коронації де в кого з конституціоналістів були якісь надії; останній н-р „Вольного Слова“ кінчив ся заявою, що редакція „ожидала получения важныхъ для нея извѣстій изъ Россіи“, та не одержавши з незвісних їй причин нічого припиняє видане, надрукувавши ті матеріали, які вважала потрібним опублікувати перед коронацією. Розуміть ся, по коронації видане вже не було поновлене.

Настала важка доба в Росії. Не тільки революційні, але й конституційні парістки в Росії були розбиті і розтолочені. Суспільність немов одубіла; люди ще перед кількома літами настроєні дуже революційно, тепер умили руки від усякої політики. Спеціально на Україні, в тамошніх інтелігентних громадах бачимо упадок духа. Проклямовано так звану „неполітичну культурну працю“; українська етнографія, історія і археологія стали пожаданим захистом для людей, що вперед сягали думками дуже глибоко в живу дійсність. Певна річ, з погляду загально-російського лібералізму се була велика шкода і Драгоманов мав рацію остро критикуючи сей упадок політичного духа. Але історик судитиме про нього інакше; він буде бачити в тій добі політичної реакції пору тихого сіяня і повільного росту нового українства, пору отверезія Українців від шуму загально-російських широких фраз і повороту, так сказати, під рідну стріху. Досить буде переглянути показний ряд томів „Кіевскої Старини“ виданих за час тих важких років, не менше показний ряд праць про Україну, її минувшину, язик, літературу, виданих ученими Потебнею, Антоновичем, Житецьким, Сумцовим, Петровим, Дашкевичем, Голубєвим і многими иньшими, щоб переконатися, що в тих роках ішла дуже жива і плідна праця коло самих фундаментів нового українського руху, який мусів

вирости з часом. Драгоманов, вихований у иньших обставинах, палаючи бажанєм політичного руху і боротьби, не все міг відповідно оцінити вагу тої праці; між ним і його давніми товаришами відносини робили ся чим раз більше натягнені і вкінці, коли Драгоманов на перекір Українцям приступив у Женеві до видання „Поезий Шевченка заборонених у Росії“, Українці відмовили йому підмоги на се виданє і признали його діяльність непотрібною для України. Се був формальний розрив, найтяжший удар для Драгоманова, удар, що підкопав його здоровле і, можна сказати, загнав його в могилу. А про те сей розрив був зовсім природний; се було банкрутство „общерусизму на українськїм ґрунті“, і Драгоманов, що почував себе в першій лівії Росіянином, а тільки в другій Українцем, перший упав його жертвою.

Тимчасом у Галичині справа йшла зовсім у иньшїм напрямі. В міру, як на Україні під тиском реакції старші інтелігенти, а за ними й молодіж, усувались від політики і заглиблювались у студії предметів більш або менше далеких від злости дня, в Галичині серед Русинів політичні інтереси розширювались, чим раз більше ставало інтелігенції охочої до боротьби, освоєної з ширшими думками, далекими від давнього черно-жовтого рутенства. Процес Ольги Грабар був першим міцним подувом, що прочистив троха повітре; галицьке москвофільство було змушене виступити перед сьвітом без маски і показало ся в цілій своїй обридливій наготі. Його проводирі заманіфестували себе на процесі як люди без характеру, без цивільної відваги, без етичних принципів, і хоча юридично беручи процес випав на їх користь, але політично і морально вони вийшли з него розбиті. Погань того процесу змусила навіть Барвінського виступити з дотеперішньої резерви і напаятувати москвофільство, як патологічний обяв у нашім житю. Правда, Барвінський, а тим менше народовецька громада не важила ся ще витягти дальші консеквенції з сеї заяви і боротьба з москвофільством затихла знов. За те з другого боку ся громада почала шукати стичности з тими репрезентантами молодшої генерації, які доси наслідком давніших процесів були під національною екекомунікою. Притягти сих людей до праці під спільним стягом уже давніше радили деякі далекоглядніші: Танякевич, Устиянович, а в лоні громади за сим обстоював систематично Дамян Гладлович, також одинокий і непохитний прихильник думки про конечність систематичної боротьби з москвофільством. Смерть В. Бар-

вінського змусила громаду піти на компроміс; редакція „Дѣла“ отворила ся бодай для деяких із тих людей. Вони внесли в газету нове жите і молодечий запал, а також далеко більший запас нових ідей, ніж би його схотів був толерувати В. Барвінський. Показало ся, що „Дѣло“ не стратило на тім, а народня справа виграла. В краю почало ся нечуване доси оживлене; до „Дѣла“ поплили прегарні кореспонденції, яких у ту пору і довго ще потім не мала ніяка політична газета в Галичині. Скликане в 1883 р. друге все-народне віче у Львові було величавою народньою маніфестацією, а виголошені на ній реферати зробили величезне враженє. Тут у перве без фраз, цифрами й фактами, безпощадно скритиковано краю й державну господарку в Галичині і показано стан руського народа серед тої господарки. І хоча позитивні жаданя, висловлені на вічу, були скромні, то власне ся критична часть була чимсь нечувано новим і сьмілим у Галичині. Під впливом сего віча починає ся цілий ряд віч по провінції, починають ся перші політичні збори по селах; аргументи, факти і цифри зібрані в рефератах львівського віча, роблять ся арсеналом, відки беруть своє оруже провінціональні референти. Польська преса, що попередила те віче кпинами і погрозами „policzmy was!“ по вічу казила ся в лютости.

Розколисаний рух ішов далі й далі. Повстає у Львові „Народна Торговля“ — знов інституція, якої не мали тоді і доси не мають Поляки. Читальні по селах, проломавши перші леди, повстають чим раз численнійше; між сьвященниками виявляють ся формальні місіонери читалень, що закладають їх де тільки можна. По містах і місточках повстають руські політичні товариства; на всіх полях видно у Русинів якийсь прилив сили, відваги, охоти до праці. Руська академічна молодіж устроє греміяльні мандрівки по краю, щоб знайомити ся з ріжними сторонами, з народом, з інтелігенцією. В самім академічнім товаристві замість карт бачимо тепер оживлений науковий рух: повстають спеціальні кружки, читають ся відчити, ведуть ся дискусії; давна байдужність та цинічна скептичність уступає місця серіозному поглядови на жите і завзяту до праці.

І на полі чистолітературнім бачимо рівночасно пробу компромісу. Партицький відкриває сторінки „Зорі“ для декого з „виклятих“, а за сим одним звільна входять иньші, приходять і Українці — знов поперед усіх Кониський. Правда, індивідуальність

Партицького — різка, самовільна і нерівна, не дозволяла йому поставити „Зоря“ на становищі загально народнього органа; доки він був редактором, вона мусіла мати на собі печать його духа. І він завалював її річники своїми фантастичними дослідями над „Словом о полку Игоревъ“ або витягами з повісти Верна і вибирав та перекладав із інших газет та з Київської Старини найбільш анекдотичні, пусті та для науки найменше важні дрібниці. Та проте в „Зорѣ“ чути було від 1883 р. повів нового духа. Певно, дуже ще слабо. Давні реакційні привички були надто сильні. Досить пригадати, що в „Бібліотеці найзнаменитших повістей“ при „Дѣлѣ“, де публіковано таке дранте, як „В обороні чести“ Раймунда або „Гроші і праця“ Дядька Адама (в нечувано кепським перекладі), годі було знайти місце для „Мертвих Душ“ Гоголя, які опубліковано окремо заходом Д. Гладилевича. Але компроміс нових елементів зі старими трівав не довго. Ріжні причини збільшували взаємне недовіре; досить було малозначучого факту, щоб довести до розриву. У Львові в шпиталю вмер Нарольський, старший народовець, пенсіонований урядник, що вийшов був на пенсію задля каліцтва. Коли появилася у нас новий, соціалістичний рух, він пристав до нього, писав дописи до „Громадського Друга“ і листував ся з його редакцією. Приїхавши до Львова лічити ся, завіщав своїму брату поховати його без участі духовенства. Бувши редактор „Громадського Друга“ і дехто з молодіжи взяли участь у похороні і заспівали над могилою „Ще не вмерла Україна“. І москвофіли і народовці підняли із за сего великий гвалт, лаяли „землетрясців-радикалів“, буцім то вони навмисно зробили демонстрацію против духовенства, провозжали Нарольського на кладовище з цигарами в устах і т. д. Почалось знов „елімінованє“ молодих. „Зоря“, яку Партицький думав передати одному з тих молодих, перейшла на Товариство імени Шевченка, значить, у руки старших; молодих усунуто з редакції „Дѣла“, якого редактором лишив ся бувши редактор „Світа“, позбувши ся своїх колишніх радикальних поглядів. Молодим приходилось заробляти на жите кореспонденціями до польських журналів у Варшаві й Петербурзі, але й тут було лихо. Бо хоча ті кореспонденції у-перве знайомили між иньшим навіть ширший загаль Українців із галицькими справами, то в Галичині майже кожда з тих кореспонденцій викликала окрики обуреня. Непривичні до прилюдної критики, до обговорюваня своїх ділань у посторонніх газетах руські Галичане злилися;

взаїмне роздрозненє змагало ся, ріжниці поглядів зарисовували ся чим раз виразійше.

Скінчило ся тим, що молодші елементи порвали всякі товариські зносини зі старшими, перенесли свою діяльність до польських часописей, не перестаючи там працювати для своїх поглядів. Натурально, що ся зміна терену висуває на перший плян нову думку: можливість компромісу і спільної праці радикальних і поступових елементів руських і польських для осягнення спільної ціли — поборення шляхетського та реакційного верховодства в краю. В двох напрямках іде праця тих Русинів серед Поляків: вони підготовлюють серед львівських робітників і інтелігентів матеріал, із якого швидко потім виросла з'організована Дашиньским соціальна демократія, а з другого боку попихають декого з народолюбних Поляків до праці серед польського селянства і допомагають до здвигнення польської людової партії, надіючи ся в одній і другій із тих організацій знайти підпору для свободолюбних змагань руської молодшої генерації. Треба було цілих десятиох літ часу, треба було, щоб обі ті організації зросли в силу і вплив, щоб переконати тих руських ідеалістів, що їм відси для руської справи нема що ждати помочи і що тільки сіючи на власній ниві можна добрити ся власного хліба.

V.

Переїдімо тепер на поле літератури і гляньмо, як відбили ся на ньому схарактеризовані тут духові течії.

Наша літературна продукція ніколи перед тим не була надто сильна. В Росії вбивала її по троха цензура а по троха конкуренція багатой і високо розвитої російської літератури. Освобні від шкільної лави з тою літературою Українці привикли все мірити її мірою; на иньші літератури, навіть на польську й німецьку, вони дивили ся з маловаженєм; обертаючи ся в сфері думок утертих у російській журнальній критиці вони в осуджуваню своєї літератури звичайно не виходили поза ту сферу. Таким способом українські письменники, які в усякій иньшій літературі могли б були заняти видне місце, особливож галицькі письменники, збуджували серед Українців лише сміх і глузуване, а найбільш толерантні відмовляли їм усякої вартости задля їх языка.

В Галичині було ще гірше. Руська публіка, переважно духовна, вихована в схолястичних правилах перестарілої естетики і наломлена до теологічного та догматичного способу думання, була зовсім незнайома з новішою літературою. „Німецька література для мене кінчить ся Шіллером і Гете“ — говорив мені один із редакторів „Зорі“. Одні вважали літературу розривкою і жадали від неї поперед усього легкості й забавности. Для иньших се мала бути школа панського житя і аристократичних манер і для того їх різало по душі всяке хоч крихітку різче змальовуване дійсного житя, особливо хлопського. А всі разом уважали літературу за найпевнійший спосіб до уморальнення народа, і для того вона повинна була представляти людей висших, вірцевих, таких, якими повинні бути всі, повинна вистерігати ся всяких неестетичних зворотів, тривіальностей, грубіяństw і обридливостей. І мова в літературних творах повинна бути добірна — не в зміслі чистоти народньої мови, а власне в таким напрямі, щоб як найменше допускати до неї грубих, хлопських, вульгарних слів. Розуміє ся, що при тім фарисейським вихованю, яке одержували у нас цілі покоління, межі того, що дозволене, а що не дозволене в літературі, були страшенно тісні й самовільні. Памятаю, що в редакції „Друга“ прийшло було до завзятої сварки за слово „воловід“, якого більшість редакторів — священничих синів — ніколи перед тим не чувала і не хотіла допустити в друк; аж виділ Товариства вдав, ся в ту справу і рішив — таки не допустити „воловода“. Публіка що позівала читаючи „Домну Розанду“, „Дениса“, „Повість без титулу“ і т. и., але вдавала, що вони їй дуже подобають ся, почала кипіти гнівом, коли в друку почали появляти ся мої перші бориславські нариси. Кождий пренумерант газети у нас уважав себе не тільки пренумерантом і читачем, але й компетентним судиею всего надрукованого в газеті чи книжці починаючи від правопису і язика, а кінчачи провідною ідеєю. І коли надруковане не подобалось йому, він уважав себе в праві дати вираз своїому обуреню і то вираз як найдосаднійший. Нумери „Друга“, „Правди“, „Громадського Друга“, „Сьвіта“ і иньших часописей вертали в редакцію украшені написами, яких колекція моглаб бути оздобою якої хочете епіграфічної збірки. „Чи сказив ся?“ запитував один пренумерант. „Не сьмійте мені присилати такої огидної макулятури!“ гримав другий. „Возвращается обратнымъ шагомъ къ уменьшеннымъ“ — глаголав от писанія третій. Кождий найменьший деталь

змальований у якій небудь з нашого життя взятій повісти збуджував підозріня, протести, рекримінації. В однім із моїх бориславських оповідань згадано без особливої похвали про бориславського священика; зараз надходить протест від якогось знайомого теперішнього бориславського пароха: „Як ви смієте накидати ся на такого чесного і заслуженого патріота і видумувати про нього небиллиці“. Одні із персонажів комедії Григорія Григорієвича „На добродійні цілі“ мав імя випадком подібне до імени одного львівського патріота з під темної звізди — ого! вже пішла поговірка, що комедія — то особистий памфлет на того добродія; справу в можливо нелітературнім і ненависнім тоні виволочено в газетах, авторови не щаджено докорів, а його твір бажано не допустити на сцену.

Молода генерація виступила на літературне поле з новими окликами, з новим розумінєм літератури і її задач. Література мала бути по змові вірним зображенем життя, і то не мертвою фотографією, а образом оґритим власним чутем автора, надиханим глибокою ідеєю. Переважно хлопські сини походженем, соціялісти з переконаня, молоді письменники взялись малювати те житє, яке найліпше знали — сільське житє. Соціялістична критика суспільного ладу давала їм вказівки, де шукати в тім житю контрастів і конфліктів потрібних для твору штуки; в світлі тої теорії набирали глибошого значіня тисячні дрібні факти, яких самі письменники були свідками. Не диво, що їх малюнки не виходили іділями, що в сучаснім селі, на яке доси галицькі інтеліґенти дивились або очима німецької іділлі XVIII віку, або очима проповідників тверезости та ошадности, молоді письменники віднаходили зовсім несподівані фігури і події. Тут були і пориви щирого чутя, такого чистого і високого не вважаючи на грубу форму, як і в любого інтеліґента, і пориви жорстокости та дикости, сплоджені віковою темнотою; були своєрідні радощі і турботи, забобони і щира віра, злоба й насміхи, сльози й проклятя, — одним словом, були люди з таким богатим і ріжнородним світлом думок і почувань, якого там доси не підозрівано. Молоді письменники не зупиняли ся перед ніякою драстичністю, перед зошутем і неморальністю, а декому здавало ся, що вони навіть залюбки малювали ті темні, патолоґічні сторони життя. Появили ся в літературі якісь на пів дикі ідіоти, Цигани, Жиди, жебраки, арештанти — і всюди спосіб малюваня був однаковий, то значить, не шабльононий; усюди

автори силкувалися проникнути в глибоку людину, оцінити ситуацію, в якій вона знаходить ся, зрозуміти мотиви її поступування.

Скільки крові напсували нашої публіці і нашим редакторам ті невинні, невеличкі проби реалістичного мальовання нашого життя! Яких курйозних осудів були ми свідками! Моєї „Лесишиної челяди“ не могли зрозуміти — не для того, щоб там були які загадки, а для того, що се „заповідає ся як іділля, а кінчить ся дїлько знає як“. Мойого „Муляря“ редактор „Зорі“ признав невартним друку для того, бо, мовляв, він такого факту ніколи не видів, а мулярі по його думці найгірші п'яниці. Одно оповідане Коицького було надруковане до половини, а другу половину громадський синедріон признав неможливою і дав кому иньшому доробити необразливий ні для кого кінець. Коштовна повість Свидницького „Люборадські“ могла бути поміщена в „Зорі“ тільки з досить значними пропусками. Громадська цензура була в десятеро грізнійша для авторів, ніж прокураторська, а львівська громада стояла під тероризмом провінціональної публіки, що не знаючи иньшої літератури крім польсько-шляхетської або німецької сентиментальної в роді „Gartenlaube“ та „Buch für alle“, тільки й ждала найменшої причини, щоб звернути нумер, зректи ся пренумерати, ще й налаяти редактора. Певна річ, з німецькими та польськими редакціями ся публіка не була така сьміла, алеж бо вони не стояли їй о ласку, а руські редактори, що ледво зводили кінці з кінцями, мусли дорожити кожним пренумерантом, навіть хоч він платив пренумерату не надто точно.

Та не вважаючи на всі ті неприявні обставини наша література тих років видала декілька творів більшої вартости. Обік Нечуя-Левицького, який у другій половині 70-их років осягнув вершок своєї літературної творчости, написавши Миколу Джерю, Кайдашеву сімю та Бурлачку, на перший плян висунув ся Панас Мирний. Правда, літературна продукція сего письменника була якась припадкова, нерівна. Його повісті „Лихі люде“ і „Хиба воли ревуть, як ясла повні“ були опубліковані в Женеві ще при кінці 70-их років, а його „Повія“ доси ще не скінчена. Се не дозволило йому зробити на громаду такий вплив, якого можна було надїятися від його великого таланту. Друковане в Женеві повістей, із котрих одна була вже одобрена цензурою в Росії, а обі спокійнісьенько могли вийти в Австрії, було зовсім не мудрим ділом і довело хиба до того, що обі повісті на довгі літа зробились творами

забороненими і в Росії і в Австрії; більшої кривди годі було зробити їх авторови, який потім не здобув ся вже на такий широкий і могутній полет, як власне в тих повістях. Правда, „Повія“ виявляє всі добрі боки його великого таланту, але основною її хобою єсть зовсім несутільна будова; се радше галерія пишних малюнків, ніж одна повість; до надрукованих уже двох частей можна би додати ще дві, або десять, *ad libitum*; кожда для себе буде творити щось окреме і кожду треба оцінювати окремо, — органічної цілости з них не буде.

Обік сих двох письменників з великим епічним талантом висунув ся в тих часах на перед, особливо в Галичині, Олександр Кониський. Талант без порівняня менший від обох попередніх, неглибокий, але незвичайно рухливий і ріжносторонній, він мав у Галичині далеко більше впливу від обох попередніх письменників. Се був чоловік немов сотворений для перехідної доби, для заповнення ріжних люк, „zur Bevölkerung der Widniss“ — як каже Гайне. В потребі він умів бути і новелістом і повістярем і драматиком, і поетом, і публіцистом, і сатириком, і істориком літератури, і критиком, і популяризатором потрібних відомостей. Його жива, палка вдача переймала ся всякими ідеями, але не держалась їх довго. Він бував і в рядах радикалів і в рядах їх противників. Одно тільки ніколи не покидало його, не змінялось у нього — почуте обовязку працювати для України і на користь її розвою. Його непоборно тягло все до публичної, громадської діяльности. Не знаходячи тим своїм поривам заспокоєня в Росії, де задля ріжних причин він опинив ся поза кругом київської української громади, він у 80-их роках переносить усю свою енергію на Галичину і відграє тут немаловажну ролю. Через його руки йде майже вся кореспонденція Галичан із Українцями; він силкуєть ся посередничити в Галичині між старшою й молодшою генерацією, впливати на зміну способу редагованя в Галичині. З його ініціативи і при його співробітництві повстає в Галичині виданє „Руської історичної бібліотеки“. Але головна вага лежить на його літературних творах друкованих у ту пору в Галичині. Правда, найбільші з них, повісти „В гостях добре, дома лучше“ і „Юрко Горовенко“ з літературного погляду зовсім невдатні. Але не забуваймо, що се були перші проби мальованя певних суспільно-політичних течій серед нашої суспільности, того, що в Росії називали „ловить момент“ і в чім незрівняним майстром був Тургенев.

Кониський силкував ся в одній повісти змалювати нещасну еміграцію Галичан до Холмщини під впливом агітації Лебединцева (в повісти він називає ся Селях), а в Горовенку далеко ближшу хвилю — революційного розпалу, що попередив добу реакції. Кониський, якого симпатії колись, у недокінченій повісти „Семен Жук і його родичі“ були по стороні прогресивної молодіжи, тут значно змінив становище і вважає революційну роботу нещастєм, подвійним нещастєм для України, але zarazом нещастєм, що мусіло вирости з дикої самоволі російської адміністрації.

Артистично найцінніші оповідання Кониського з українського народнього життя, короткі ескізи, писані з вервою і гумором, навіяні наївною нераз, звичайно неглибокою філософією, та все таки висші від більшої часті того, що продукувалось у нас у Галичині. Певна річ, Кониський ані у нас ані на Україні школи не зробив і глибокого сліду в літературі не лишив, але його особистий вплив і його ріжностороння праця дуже багато причинили ся до засипання тої прірви, що мала бути смертельною раною для нашого національного руху. Він причинив ся багато до розворушення думок у Галичині, призвичаїв публіку до літератури хапаної, так сказати, по горячим слідам життя; навіть його хиби тим були добрі, що їх добавчував кожний і вони будили бажане чогось ліпшого, охоту до емуляції. Се не був авторитет, що своєю силою пригнітав молодших і слабших, як чинив Драгоманов; се був гарцівник, рухливий і легко узброєний, що вказує нові терени до здобування, хоч сам і не здобуває їх.

Один із найцікавіших наслідків впливу Кониського в Галичині, се була переміна, яка в другій половині 80-их років dokonала ся з одиноким на всю Україну літературним органом, „Зорею“. Коли галицькі радикали були усунені від її редагованя, старша громада якийсь час пробувала редагувати її сама. Діло не йшло на лад. До редагованя брали ся люде, що звичайно не мали понятя про редакторську техаїку, самі не письменники, при тім обтяжені иньшою, фаховою працею, а в додатку люде тісних поглядів, без артистичного смаку, що дивились на свою задачу механічно: аби склеїти номер, зробити коректу і видати на час; а з чого склеєний номер, се їм було байдуже. Очевидно йшло на те, що повторить ся історія з давньою „Правдою“. Але історія не повторяє ся. Нові обставини, нові течії виробили вже по сей і по той бік Збруча ряди людей — і серед письменників і серед публіки,

що не хотіли вдоволити ся самим шлендріаном. Нові сили перли на перед. Серед самої львівської громади не втихали голоси, що жадали реформи; в Києва не перестав добиватись її Кониський. І ось знайшов ся вихід. Редаговане „Зорі“ повірено чоловікови з молодшого покоління, не скомпромітованому ніяким радикалізмом політичним, але все таки радикальному в національнім погляді і рішучому прихильникови духового поєднання Українців з Галичанами. Дуже добре обізнаний з редакторською технікою, охочий до писаня листів, не заангажований ні в які політичні суперечки, Василь Лукич — так звав себе в літературі новий редактор, Володимир Левицький — зумів притягти до „Зорі“ майже всі видніші літературні сили з України й Галичини. Великою його заслугою було те, що він рішучо зірвав зі старомодним рутенством, яке не переводилось і на жаль доси не перевелось у старій львівській громаді. Певно, се йому дісталось не без боротьби, але все таки він зумів поставити себе на стілько незалежно від громадських цензурних похопів, що „Зоря“ зовсім на перекір громадським інтенціям зробилась органом далеко більш українським, ніж галицьким. Не диво, що се було перше галицьке видане, яке здобуло собі в Росії значнійший круг читачів і доходило в такі закутки, де доси навіть із наслуху не знали про істноване українського руху в Галичині. В тім факті треба бачити велику заслугу Василя Лукича; „Зоря“ під його редакцією у перве пробила китайський мур, який ділив нас від ширшої української громади. При тій нагоді показало ся, що й по найглухійших закутках України, присипане попелом офіціяльного обрусенія, тліє неvigасле українське почутє, готове при кождім свобіднійшій подуві спалахнути ясним полум'ям; показав ся факт, якого ми в Галичині догадувались, та який дехто з українських соціялдемократів старав ся нам ґрунтовно вибити з голови. І коли важка лапа російської цензури, запримітивши сей зріст передплатників „Зорі“ на Україні, заборонила її, то зацікавлене до українського слова не вбито, бажаня розвою рідної мови і літератури вже були розворушені, сімя було кинене і швидко почало сходити.

Ще одну появу годить ся тут піднести, як доказ росту національної сили. Се була поява цілої групи жінок у нашім письменстві. До того часу на ниві нашої літератури виступала лиш одна жінка — Ганна Барвінок; авреоля, яка окружала імя пані Марковички, в якій бачили Марка Вовчка, була позичена, бож дійсним

автором оповідань Марка Вовчка був муж пані Марковички, Опанас Маркович. У 80-их роках і на Україні і в Галичині виступає цілий ряд жінок з літературними працями, а серед них визначають ся відразу гарні, а то й дуже гарні таланти. Олена Пчілка, сестра Драгоманова, її дочка Ларісса Косачівна (Леся Українка), пані Василевська (Дніпрова Чайка), Людмила Старицька — все те імена, що сьогодні мають у нашій літературі, так сказати, добру марку. В Галичині на перший план виступає Наталія Кобринська, що кладе собі метою розворушити наше жіноцтво, працює не тільки на полі беллетристики, але робить ся також публіцисткою і піонеркою жіночого руху у нас, організує жіночі товариства, агітує за подаванем петицій в цілі розширення жіночої освіти і жіночих прав, наважує зносини з жінками інших національностей, з Німкками і Чешками, одним словом, силкуєть ся втягти наше жіноцтво в сферу ідей і інтересів передового європейського жіноцтва. Певна річ, ся публіцистична і агітаторська діяльність пані Кобринської не знайшла відповідно приготованого ґрунту, вела ся може не досить систематично і не досить свідомо і не викликала такого руху, як надіялась ініціаторка, але її літературна діяльність почала ся в щасливу добу і викликала чимало свіжих сил. Виданий її заходом 1887 р. у Львові жіночий альманах „Перший вінок“ належить до найкращих і найбагатших змістом наших видань із того десятиліття. І хоча може не всі авторки, що зложили ся своїми працями на ту книжку, оправдали надії, які можна було покладати на них, то про те для історика нашої культури і нашого національного відродження ся книжка завжди буде дорогоцінною пам'яткою. В ній мов у зеркалі малює ся і сумний, безтямний стан нашого ніби інтелігентного жіноцтва в давнішнім часі, і перші початки та услівя нового руху, і сучасний економічний та соціальний стан української жінки селянки і інтелігентної, і почуття та ідеали жіночої молодіжи надиханої новими змаганнями. Голоси жінок Галичанок і Українок переплітають ся і зливають ся в одну гармонію; почуте дружності і духової близькості не вважаючи на політичні межі виявляєть ся досить ясно, бодай у сфері найбільш освічених, вільних жінок.

Певна річ, наше жіноцтво не було ще на стільки вироблене, свідоме і самостійне, щоб могло вести якийсь систематичний рух, не зникаючи ся по за ніво зазначене тим першим альманахом. Але факт, що воно у перше підняло ся на сей досить високий рівень,

варт пам'яті. Не потребує ачеїже доказувати вагу жіноцтва в розвою національної свідомости і національної літератури. Жіноцтво з природи своєї більш консервативне, більше держить ся форми і вважає на форму, ніж мужчини. Ідеї, погляди, уподобаня і привички впоєні вихованем, домашньою традицією довше держить ся серед жіноцтва, ніж серед мужчин. Наше жіноцтво до половини XIX в. виростало без рідної традиції. В Росії воно від малку переймало ся московщиною, у нас польщиною. Через жіноцтво загну́джувала ся в українські домашні огнища там московська, тут польська псевдо-аристократичність, нехїть і нетолеранція до свого рідного, байдужність до українства. Той пагубний дух висисали з матірним молоком молоді покоління української інтелігенції. Поява цілого ряду молодших Українок на літературній ниві, під стягом української мови і нових, демократичних і народолюбних ідей була першим доказом, що національне почутє будить ся вже в самім ядрі українського народа, доходить до тих кругів, де воно звичайно доходить найпівнійше і найтяжше. Від тепер можна було надїяти ся кращого, швидшого росту нашого розвою — і ся надїя, не вважаючи на всі переміни політичних констеляцій, не завела.

VI.

В другій половині 80-их років зайшли у нас і серед наших сусідів деякі події, що мали значний вплив на дальший розвій нашого національного життя. Була се пора політичного напруженя між Австрією і Німеччиною з одного а Росією з другого боку, пора заснованя (з разу потайного) тзв. протрійного союзу для противаги Росії з одного і Франції з другого боку. З давна не довіряючи Полякам старий німецький канцлер Бісмарк повзяв справді тевтонську думку виперти польський елемент із східної Прусії й Познанщини. Розумієть ся, сего годі було доконати давніми вандальськими способами, тим більше, що Поляки були таки пруськими підданими і поки що не давали урядови ніяких причин до репресій, з виємком хїба тої, ще не покидали своєї рідної мови, любили свою землю і множили ся в страшній для Бісмарка прогресії. Він задумав підрізати їх чисто новомодними, капіталістичними способами. Польський хлоп не був йому такий страшний, як польська шляхта. Усунути шляхту, викупити її маєтки і заселити їх Німцями,

се видавалось йому можливим до осягнення. Він знав, що значна часть шляхти задовжена, що польські пани і паничі люблять гуляще житє, і на сьому будував свій плян. Парлямент прихилив ся до сего пляну і ухвалив 100 мільонів марок як основний фонд для колонізаційної комісії. Рівночасно через услужних своїх публіцистів Бісмарк почав показувати польським шляхтичам дорогу на схід: на Волині, на Україні вони можуть набувати земські добра за дешеvu ціну; там польська нація має непередавнені права, а в разі користних обставин сильна Німеччина не мала би нічого против того, як би над Дніпром повстало самостійне Київське королівство під польським верховодством.

Хоч і як фантастичним, навіть дитинячим може сьгодні видатись декому сей проєкт, то все таки не треба забувати, що він був інспірований Бісмарком, значить, можна було догадувати ся за ним якогось реальнішого пляну. Чи мали в руках щось реальнішого Поляки, чи ні, сего поки що не знаємо; досить, що деякі з них справді обернули свої очи на схід. Із закупуванєм дібр на правобічній Україні не йшло; сему на перешкодї став недавно перед тим за губернаторства Дрентельна випрацюваний Рудченком і потверджений царем закон звернений виразно против зросту польських лятіфундій на Україні. Поляки поспробували порозуміти ся з Українцями. Переговори велись у Києві. Але більшість Українців втягнених у ті переговори відсунулась; до порозуміння з Поляками дійшла тільки невеличка групка, до якої належав і Кониський. Які були пляни Поляків і на чім стали їх переговори з сею групкою, ми не знаємо. Досить, що в осени 1888 р. Кониський приїхав до Львова з пляном видавати газету і згрупувати коло неї всякі можливі елементи. Ще перед приїздом до Львова він у Тернополі порозумів ся з Олександром Барвінським; у Львові запросив до співробітництва мене і Павлика, а також — що нас усіх здивувало — Драгоманова, який конче мав написати програмову статю. Розуміть ся, ані передо мною, ані перед Павликом Кониський не звірював ся з того, що на нову газету гроші дають Поляки; таким самим способом він приєднав Олесницького, щоб дав фірму редакції. Швидко однак ми завважили, що справа якась нечиста. Павлик відразу відмовив співробітництва; написану Драгомановом програмову статю опубліковано без його підпису яко редакційну; я усунув ся викпивши в одній статі ідею Київського королівства і бачучи, що ся статя, хоч була надрукована в „Правді“,

була Кониському дуже неприємна. При „Правді“ лишився сам Кониський, а коли він швидко вернув до Києва, ведене її обняв Барвінський. Зразу „Правда“ виступала тільки завзято против Московщини, критикувала російські порядки, пануючі в Росії державні і національні ідеї; але з часом почало чим раз виразнійше впливати на верх якоеś sui generis польонофілство, кокетоване з польською шляхтою і з австрійським правительством, якого початки я бачив у Кониського зараз по його приїзді до Львова. Я тільки пізнійше довідався, що тут було обоїльне порозумінє, що бодай одна — польська — сторона поступала тут з гарно обдуманним пляном, який можна би висловити німецькою приказкою: *reim dich, oder ich friss dich*. Русини повинні були підлати ся під польське верховодство, відновити зірвану історичним ходом політичну унію, а ні, то їх треба було зломати, розбити, роздвоїти, обезсилити. Старий досвід, що кожда думка про польсько-руську унію викликає серед Русинів роздвоєне, повторився й сим разом. Зараз на першій кроці, в Києві серед тамошньої української громади повстало роздвоєне, розбите, дезорганізація породжена взаїмним недовірем. Ще в більшій мірі се повторило ся в Галичині, де силою політичних обставин у сю негідну гру втягнуто широкі народні маси, про і contra розпочато завзяту агітацію, а польські верховоди з задоволенєм присолювали рани, які Русини задавали одні одним.

Перший удар звернено в такий бік, що певно Кониський і його товариші, пактуючи з Поляками і втягаючи Драгоманова до співробітництва в „Правді“, того й не надіялись. Рух серед галицьких Русинів і факт, що галицькі газети хоч сьак так доходили до Росії, зацікавив був тамошніх Українців. І старші й молодші Українці почали бувати у Львові, зупиняли ся тут по кілька неділь, придивлялися житю молодіжи, прислухували ся відчитам на університеті, оглядали руські інституції; дехто з укр. молодіжи брав участь у вакаційних мандрівках нашої молодіжи по краю і почав виробляти ся звичай, що з українських центрів, поперед усього з Києва, що року на громадський кошт висилано до Галичини двох-трьох здібнійших молодих людей, щоб знайомили ся з Галичиною і набирали ся патріотичного духа. Яку користь для нашого розвою могло мати розширене таких живих зносин, як богато непорозумінь могло вирівнати ся в устній розмові, як богато відомостей могло обміняти ся по сей і по той бік кордону, — про

се нема що й говорити. Се зрозуміли — борше може ніж самі Русини — тодішні польські верховоди. І ось 1889 р. уряд наложив руку на ті зносини: приїжджих Українців і Українок без ніякісінької причини арештовано; з ними разом арештовано кількох Галичан, відбуто також без ніякої причини і ні за чим певним не шукаючи кількадесять ревізій по ріжних домах і продержавши арештованих по 10 тижнів у тюрмі не знайдено ніякісінької підстави для виточеня їм процесу, Галичан випущено на волю, а Українців також випущено, але велено їм забирати ся з Гачини і заказано їм вертати коли небудь до сего краю. Правильні товариські зносини Галичан із Українцями від разу зроблено майже неможливими, бож нікому в Україні, де й своїх цікавих жандармів і арештів аж занадто досить, не хотіло ся бігати за границю, щоб у конституційній державі закоштувати тої самої патоки.

Уже сей перший факт повинен був показати Русинам, як польські верховоди розуміють згоду і чого властиво потребують від Русинів. Але Русини не даром — тверда натура; треба твердої довбні, щоб йому іскри заблесли в очах. В галицькій соймі засіла тоді у перве громадка незалежних, здібних і смілих Русинів. Користуючись нагодою сего безглузлого процесу вони зібрали найріжнійші кривди руського народа і внесли простору, багато мотивовану інтерпеляцію, де порушили й сей процес. На жаль порушили його як тільки можна найнещасливійше. Бо хоча суд, не вважаючи на десятинадільне слідство, кількадесять ревізій і много сот аркушів паперу записаних протоколами не знайшов у підозрених ніякої вини, то руські послы, защитники тих підозрених, уважали потрібним як Пилат умити свої руки і сказати: „На скілько ті люди чим небудь винуваті, ми зовсім не боронимо їх, а впоминаємось тільки за зовсім невинними“. Кілька місяців пізнійше автор, а властиво полсуй-майстер сеї інтерпеляції (первісний її проєкт був випрацюваний мною) проголосив у соймі так звану нову еру — акт для постороннього майже незрозумілий задля зводі азбучности і наївности, з якою там оперовано зовсім неозначеними і неясними загальниками, а при тім акт фатальний у своїх наслідках для нашого політичного житя.

Та заким се стало ся, недавні арештанти в порозуміню ві значнійшим кружком молодих Галичан заснували політично-літературну часопись „Народ“, а в осени 1880 р. заснували радикальну партію з метою: нести в народні маси свідомість його

економічних, політичних і національних інтересів, і публіцистично прояснювати ті інтереси та боронити їх. Нова партія, що з натури річи мала бути хлопською, була заснована без участі хлопів. Але засновники мали в собі стільки запалу, стільки віри в свої ідеали і стільки критичного розуміння того, що робилось довкола них, що не сумнівалися в успіх розпочатого ними діла. І справді, засноване радикальної партії сталося початком небувалого у нас доси руху в народніх масах. Віча, яких давніше було одно-двоє в році, тепер ішли раз за разом у різних повітах; звільна на перший плян почали виступати збори за запросинами, без контролі властей. В народні маси кидано нечувані доси гасла: загальне голосуванє, свобода друку, податкові та аграрні реформи. Промови і реферати інтелігентних проводирів, то були цілі студії, виголошувані популярно і приступно. Серед селян появились прекрасні бесідники, що поривали маси до ентузіязму; назви „радикал“, „радикальна партія“, хоч осьміювані москвофілами і народовцями, приймалися серед народа; рівночасно з тим приймалася й назва „русько-українська“, що стояла в титулі нової партії. Хоча народовці раз у раз докоряли радикалам, що вони нехтують націоналізм — радикали могли сьміятися з тих докорів бачучи, як під стягом радикалізму стає власне найсьвітліїша і національно найсьвідоміїша часть руського селянства.

Повстанє і зріст радикальної партії, а головнє радикального руху серед галицько-руського народа були останньою і мабуть найбільшою радістю в житю Драгоманова. Він жив уже тоді в Софії в Болгарії, де одержав був професорську посаду, але швидко захорував. Хорій, засуджений на смерть він із молодечим жаром кинувся до праці, писав невтомно статі для „Народа“, популярні праці, полемічні замітки; написав цілі дві книжки „Чудацькі думки“ і „Листи на надніпрянську Україну“, де систематично, з широким мотивованєм викладав свої думки про національність і про способи праці над її піддвиженєм.

І з України звернено увагу на сей новий рух. Кониський з його „Правдою“ відходили чим раз більше на бік; симпатії всіх сьвітліїших Українців були по стороні радикального руху. На поклик Драгоманова обізвав ся дехто з готовістю нести й грошеву підпомогу радикальним виданям; серед української молодіжи набиралося чим раз більше таких, що запомагали виданя своїми працями.

Та головну битву прийшлося звести радикалізмови на галицькім ґрунті з тзв. новою ерою. „Народ“ безощадно критикував сам акт і всі дальші еунцияції як новоерців, так і Поляків. Критика його гучним ехом лунала в народніх масах. Становище радикалів супроти новоерців було улешене тим, що польські верховоди, які держали рівночасно в руках керму краєвого правління і супроти Русинів виступали в подвійній ролі — польських патріотів і австрійських урядників, ласкаво приймали руські заяви, жадали що кроку доказів щирости, а то просто поправи, а самі ані не думали в чім небудь важнім змінити своє поступуване супроти Русинів. Сила тих наглядних, фактичних доказів переконала в кінці й самих батьків нової ери, що вони помилилися; вони вернули з тої антинародньої дороги; лишився на ній тільки Ол. Барвінський і ті, що йшли за його слідом уже зовсім не з політичними, а з цинічно обнаженими своєкористними намірами.

Не наше діло оповідати дальші факти еволюції наших політичних партій. Ті факти занадто близькі до нас і певно добре памятли кождому, хто інтересує ся нашим громадським житєм. Думаю, що сказаного доси вповні досить для зрозуміння нашого теперішнього стану. Брак сильного національного почуття в масах народа і в рядах інтелігенції був причиною всіх отих хитань, роздвоєнь, нових ер, нових курсів і ріжнородних консолідацій. Не маючи сильної опори в інтелігенції маси народа не могли піднятися до енергічної, масової політики, не могли організуватися ані до економічної боротьби, ані навіть до просвітної праці. Не маючи опори в економічно незалежних, національно свідомих масах народніх інтелігенція мусіла хитати ся як тростина на вітрі: одні ждали собі підмоги з Московщини, другі від міжнародної соціальної революції, в кінці треті почали шукати помочи у Поляків. Гноблені економічно і упосліджувані соціально та політично маси народні кинулися емігрувати — до Америки, до Росії, до Бразилії, до Канади, куди їх вабила якась неозначена чутка або якийсь хитрий агент. Роздвоєна політично новою ерою і новим курсом народодлюбна інтелігенція, не здобувши ані незалежности, ані політичного впливу, могла тільки заломувати руки, накликувати до згоди, або разом із радикалами йти в народні маси і піднимати їх словом та письмом до руху, до організації, з метою — завоювання в своїй хаті своїх прав — хоч для потомків, коли не для себе.

Здавалось би, ситуація дуже сумна. А однакж се не було так. Наш народній організм, перетримавши далеко страшнішу кризу гнилого супокою і лїнивої байдужности, тепер, у тім клекоті боротьби, в тім гомонї все нових і все сильнїйших конфліктів, на диво ріс, скріплював ся. Відкись мов самі собою виринали нові сили, нові дороги виходу з ситуацій, здавалось би, безвихідних. Так і хотїлось у таких разях, парафразуючи звїсну мазурьку поговїрку, скрикнути: Pan Bóg łaskaw na Rusiny. Люде, здавалось би, тупі і безраді, віднаходили в собі духа ініціативи; люде заснїчені і з натури тяжкі зривали ся до смїлих і рішучих кроків. Правда, бувало й навпаки; многі знеохочувались, хрунили. Але в народніх масах ріс опір, ріс дух опозиції, дух солідарности. Кождий акт чи то панської самоволї, чи урядницького надужитя, чи хрунївства свого власного земляка не падав у тупу, нечутливу масу мов сливка в рідке болото, але будив гомін по всїм краю, викликав обуренє, дискусїї, реакцію, — одним словом, ґрунт починав робити ся елястичний, маса оживала.

Певна річ, від тих початків до дійсного широкого, свїдого, масового житя ще далеко. Богато ще буде хитань, богато приливів і відпливів енергїї, богато марних поривань і гіркої знеохоти. Але не забуваймо, що се все — школа житя, що без такої школи ніхто в свїті не набирає сили ані досвїду. Обставини, серед яких нам приходить ся рости і вчити ся, вїемково тяжкі й некористні, але на те й лихо, щоб з ним бороти ся. Так і пригадують ся слова пок. Грицуняка, сказанї на однім вічу: „Відай Пан Біг хоче з нас мати остру і добру сокиру, коли нас так твердо гартує“.

Іван Франко.

Новини нашої літератури.

I. „Нова хатина“, збірничок творів А. Я. Шабленка (40 стор. in 16°). Під таким заголовком вийшла в Петербурзі невеличка книжечка невеличкого автора.

„Не сотвори собі кумира“, — заповідала нам ветха древність... І се була одна з найкращих мислей, одна з найбільше цінних думок, зіставлених нам у хосен. „Не сотвори собі кумира“, каже мислячий великопатріярх, натхнений мудрістю віків, а ми... ми остільки забули той заповіт, що навіть і не витягаємо його з тієї купи запліснїлих архаїзмів, в яку раз давно колись закинули його. Ростуть в якійсь нерівній прогресії заперечний і сталий боки цивілізації, множить ся число живучих на землі і тліючих в ній, якісь нові потреби, условини, відносини множать ся з кожним днем — і всюди, всюди безліч різних кумирів і маленьких, і великих, і прекрасних як блага Едема, і гидких та мерзотних, як підлі душі Юд. Ті кумири не тільки на небеси горі, на землі у низу, не тільки в водах під землею, а навіть у душі чоловіка, десь — фізіологам невідомо де саме — притулений в нашому організмі; навіть в уяві його, в умі, в його бронхах і фагоцїтах і в усій-усій його дуалїстичній істотї.

От перед нами тип здорового, червонощкого „дїльця“, що пройшов огні й води й мідні труби, насобачив ся, як кажуть, і в продукції різних „приятельських“ векслів і в різних безконечних коммерцеських „операціях“ над кишнями своїх клієнтів та вірителїв, а в недалекій будуччинї помічає собі в перспективі злістне банкрутство і втьоки за кордон... Де його кумир і який він...? Ось урядник висижений в чотирьох стїнах канцелярії чи контори: він з приниженим виразом обличча встає при проходї начальства;

коли ушасливають подати руку ділопроизводителю, на лиці його малюєть ся райське блаженство; а дома він тиранить і бе свою жінку, дорікаючи їй тим, що вона некрасива: „Он Тетюхін бач як у гору пішов? А все через що? Бо у нього не такий ордер на шні, яким мене Господь покарав... У, падлюка..“ А у цього кумир де і який він?

Але Бог із ними, з такими кумирами: то ідоли, ставлені еґоїзмом, нечистоплотним тілом і ще менче чистоплотними чуттями; то безобразні фетиші. без образу ні подобія ніякого. Бєть і иньші... чистїйші...

Ось, напр. професор перед нами: женив ся він колись давно, на спіху — якомь урвав хвилину між зацитою диссертациі і поїздкою в Крим, де залічував свої каверни на легких; в тієї пори він „жив наукою“, себто потоптав усе прекрасне і варте уваги житє, а сам засушив ся містячи свої повні хоробливости твори в якихсь-то „Записках секції..“ І вмре він — скажуть над ним: „Земля пером тобі, чесний робітнику! Ти прямо йшов, не звертаючи у бік, і єдиним завданєм собі поставив чисту науку, котра, як зірка у небі...“ і т д. і т. д. всю ту нісенітницю, що говорять завждї над гробом, аби швидче добратись до поминального стола... А от ще кумир: ранком устала вона, спішно випила чашку кави і, на бігу застїбуючи свій вилиялий бурнус, полетїла в школу; там кричала пять годин безпереставно, а в антрактах поправляла зшитки і всмирювала гамір дїтий; пообїдавши нахватком у найближчих „домашніх обїдах“ — в ремісницьку бібліотеку і відотїль на засїданє „Комїтета вистаченя бідним найкращих виїдених яєць“; потім з порученя „Благотворительного Товариства“ — на Бездонну вулицю в сїм'ю п'яного одставного „унтерцера...“ Дєсь на приватній абірці новоспечених социял-демократів випила стаканчик чайку з булочкою, реферувала доклад: „Будуче пануванє фемїнізму“, знов кричала до хрипоті за реформу республіканського устрою в Швайцарїї — і коли нарештї вернулає у свою коробку, то не змогла вже на завтра написати тем своїм учням, бо в голові було щось подібне до „руїни Помпеї“, або принаймні до Ліссабонського трусу...

І вєюди, вєюди крики: „Ваале, Ваале! услиши нас!“ Біснующись, стрібає товпа з заціненими ротами, а небосяжний ідол Молох стоїть, усєміхаючись бронзовим віковичним усєміхом, і на прєстягнуті розпечені руки його кладуть жертву за жертвою. Кладуть

йому і дітий неоплаканих, і сивиною припорошених старців; віддає йому своє тіло жінчина, свій талант несе йому худож, свій труд ремісник. І кипить біля нього борба неперестанна за ближче місце, за скоршу змогу. — І в імя чого зібралась товпа та, в імя чого? Одні з них в імя кращого буття, в імя дорогих харчів і трунків, в імя весело проведених вечерів; другі в імя насущного шматка, в імя оберемка дровець і теплої хустки; треті ніби-то в імя вічних завдань штуки, прекрасного, істини невідомої і недосяжної; четверті в імя свого чутливого серця і нервів — а всі, всі вкупі в імя життя, котре в кожну хвилину заявляє себе так, як може, і в цю хвилину, а не в слідуєчу не може бути иньшим!

І в такої єдиної причини і ціна всім тим кумирам однакова... Всі губернатори — тільки губернатори, а нема серед них Івановичів і Петровичів, лібералів та консерваторів, і хоч сказано, що „иньша слава місяцю, иньша слава зіркам“, але то тільки тоді, як міряти на міліметри і важити на скрупули, а ідол однаково приймає людську жертву чи тоді, коли на ньому написано: „Вино і дівчатка“, чи тоді, як пишно бє він у вічі табличкою: „liberté, égalité, fraternité“; однаково він висилює чоловічу душу, не даючи їй гармонійного розвитку. Там козацькі невольники: сорок літ і чотири сидять вони у неволі турецькій-бусурменській, сорок літ і чотири неперестанно гребуть лівцею вихиляючись усім станом; висхнуть груди, згине сила молодеча, згорбиться постать, а тільки ліва половина усталить ся та поширить ся. А налетять брати-Запорожці, стане доступною і воля, і сонця сьвіт, і віддих глибокий серед полей — сумно-сумно похитає знесилений головою і скаже з риданєм душевним:

Ой дала ся бідному невольнику
Тяжкая неволя добре знати:
Кайдани руки-ноги поз'їдали,
Сирая сириця до жовтої кости
Тіло козацькеє проїдала...

Правда, ми цінуємо людей, що боролись вік свій за свободу, за вічні засади поступу, за істину ідеалів; ми клонимось перед ними і, поставивши на їх могилі пам'ятника, куримо фіміям перед холодним мармуром — і то так: з нашої мірки все-ж таки краще умерти за щось, ніж тільки за тріску, але що-ж із того...? В одному зі своїх оповідань Гаршин обурюєть ся справедливим обуренєм,

коли якийсь резонер, чи попросту олицетворене животнох процесів називає упавших женщин „клапанами загальних страстей..“ А що-ж таке всі ті великі і гарні люде, всі ті спеціалісти, як не такі ж „клапани загальних страстей“, як не слуги і раби нашого егоїзму? Во імя того, щоби буржуй-обиватель благоденствував десь там у власному домику з садочком, треба устроювати мійську господарку, електричне освітленє, залізницю, скотобойні і гігієнічні стації; треба цілому штатови докторів, акушерок, масажистів спеціалізуватись на своїй професії, себто знати або вухо, або ніс, або горло і не мати права жити власним житєм ані хвилини. Ранком обивателю треба часописи, де він потребує і вчасної доставки телеграм із театру війни та з останнього засідання парламенту, і комішого в відділі „Всячини“ і гарного друку, і ріжноманітності матеріялу... Візьме книжку в руки, то не зістане він задоволений в усіх статях — він кине її, бо скаже, що у автора „нестача ерудиції“ і стане шукати більшого спеціаліста... І всюди, всюди таке потрібуване спеціалізації, жертв собі і своїому товстому „я...“

А де-ж гармонійний чоловік, чоловік із розвитими духовими інтересами, що не замкнув і не закопав у землю найкращих боків своєї душі? Чому кожний урядовець — тільки урядовець і боїть ся навіть дати волю своїм інтелектуальним потребам, своїй чуттю, бо це піде на ущерб службі? Чому в кождоденних обов'язках, повинностях губить ся прекрасне і калічить ся чоловік...?

Але що-ж: то така мирська юстанова і єдиний, одним-однісінський фактик із дійсного життя може убити безповоротно всю таку безпідставну філософію. Борба за існуванє, ця гидра, що росте не по часах навіть, а по моментах, глитає чоловіка за чоловіком, ідею за ідеєю і готуєть ся проковтнути скоро всю людність з її чистішими змаганнями, обернувши планету-землю в їжак з фабричними трубами замість шпичок і людьми замість нашкірних і підшкірних паразитів. Квантитативно може й вироста вся сума здобутих житєвих благ в порівнанню з віком шаблезубого тигра, а в розчисленю відсотків на кожного жадаючого індивіда — то ще Господь його знає... І тим-то, як кажуть Росіяне, „не до жиру — быть бы живу“; не до гармонійного розвитку ідеально-прекрасного в своїй душі, коли хочеть ся жувати.

А все-ж таки коли бачиш чоловіка, що не вбив свого духа навіть тоді, коли і обставини і фах і окруженє і, одно слово, все сприяло тому, щоби поставити першим завданєм „вийти в люди“;

коли бачиш, як б'ється в кайданах дійсності жива душа чоловіка і рветься з темного льоху на світ і соняшний промінь — радісно стає тоді, бо бачиш, що не всюди і завжди чоловічий шлунок бере верх над чоловічим розумом; що є в абстракційних ідеях щось і такого, що більше чутливу поетичну душу жене в інші світи, до іншої праці. І справді, панове: родиться чоловік у тяжких обставинах, росте ще в тяжчих; люди читають, розвиваються, пізнають широкі світові ідеї, а від тієї душі все те вігнорене непереможною товстою стіною бідності та низького походження; а про те не вмирає щось там, у серці: там зароджуються і ідеї і мисли, там тліє вогник на тому місці, на якому у більшості людей і зроду його не було або покритий він панциром із попелу. І от в той час, коли довкола тисячі людей покораються жамоні, жеруть і себе і один-одного, роблять собі і золотих і інших тельців та поклоняються їм із мольбою денно й нічно; в той час, коли тисячам філістрів гук фабричної свиставки о стільки заглушує вуха, що вони не чують уже більше акордів прекрасного — в той час, кажу, ця дужа живе: розкрита вона і на співчуте ближньому, і на розуміне тонкого запаху чистої поезії, одкликається відповідними струнами на кожний згук, що несеться через чад і дим в убогу оселю... Так як же, панове, не радіти, що не тільки фахові, дипломовані, преміовані і патентовані можуть і сміють сягати думкою в далекі світи, а й іншим, занедбаним і висміяним долею це можливо і доступно!

На такі більш-менш мисли навела мене книжечка, заголовок якої виписаний у горі... Що-б дісталось їй, думається мені, коли-б попала вона в руки якого ригориста „літературної вартости“ — підсліпуватого борця за „європейський змісл“ і ката нових, молодих сил із де-якими дисонансами в своїй арфі? „Nova Khatina..!?! Mais, messieurs... qu'est-ce-que ce — „Nova Khatina..!?!“ Здається, ми вже вирости з романтичних всіляких тем і виспівувань. Нам не весну треба малювати, а широкий розмах соціальних страстей; нам треба співати не про бідну сирітку, а про боротьбу політичну, про національну психологію“ — і багато-багато такого іншого можна було-б наговорити панови фаховому, аби хотілось...

Правда, правда. — Але, шановний добродію... не вже література тільки гармата, що оглушає широкі маси і вносить туди чи спокій чи розрух, аби в великому масштабі? Ні, література і невеличкий лянцет, що робить здоровою тільки одну людину,

вирізуючи у неї хоробливу частину. Не вже до кожного літературного твору треба прикласти міру впливу його на великі маси і тільки після тої міри цінувати той твір? Ні, облагороджене повинна давати література й окремій одиниці, хоча би такою одиницею з'явився тільки сам автор один. Коли література одтягла одну людину від кігтів панування мізерії, коли вона змогла надати тій людині і страждання за недугуючого і чутливість на прояви краси — вона зробила вже велике, безмірно велике діло; не порівняти того діла з талановитим утвором, що розсмішив широкі маси.

Був колись у нас на Україні, власне в Харкові, один письменник, тепер уже давно забутий і незаний — Степан Лукич Геєвський. З самого того, що його давно вже забуто і що навіть небогато знайдесться людей, котрим це прізвисько хоч будь-що нагадувало-б, — із самого того, кажу, ясно, який „невеликий“ чоловік був д. Геєвський. А от що він писав раз (подаємо у перекладі): „Всі праці мої, хоч які вони малі, дали мені те, що я в них находив спочивок від кождоденних турбот, та окрім того, з їх причини я міг иноді (хоч дуже рідко) ухилитися від надоїдливої балаканини, зачинившись у своїому кабінеті... Боже мій! Та хоч би мої літературні праці в десять раз були нікчемніші — все-ж таки я краще проводив за ними час, ніж в товаристві тих, з котрими звела мене немилосерна доля!“

Так, іменно так треба було скрикнути: „Боже мій...!“ Писане зберегло одного чоловіка від шкідливого впливу кола, дало неземні задоволення і радощі — і досить, досить... Не можна обмежувати гарний вплив тільки на читання...

Але правда, такий стрій гадок якийсь обоюдоострий. Коли на підставі його різні Куліди почнуть нам давати „Козачі серця“, Рябошапки „Розбиті бандури“, Сластіни свою Погибель і т. д. і т. д. — то можна собі уявити, в яку куховарку повернеться тоді розкішна богиня-Література. Але існує-ж, панове, критичний аналіз: не той кривий мікроскоп, під який підкладають твір люди, яким більше нічого робити, а другий, схований у кожного з нас, безпомилковий, що дає одразу нам право сказати, де брала участь в творах людини душа і де не було нічого подібного. Не вже ми однією міркою будемо мірити і твір того буржуя, що прийшов зі своєї служби, гарненько пообідав, поспав трохи і потім, гикаючи взяв ся за перо, щоби „нобалуватись літературкою“ — і пише

собі, пише — добро, папір казенний, иноді буркочучи: „Ба... квас проклятий одригаєть ся...“ І твір тієї бідної на патенти людини, що має літературу єдиним віддихом від гидкої своєї обстанови щоденної; що плаче над своїми, може й не зовсім удатними, але повними чуття і сліз віршами? Ні, до них треба иньшої мірки, мірки чуття або, краще сказати, чутливости; такі твори може цінувати тільки той, хто приступає до них не з сокирою і ножом, а з тихим співчутєм і тонким розумінєм. Хто сягає на всемирне, кому багато дано — від того багато й жадаєть ся; хто з літератури робить пообідний віддих в формі *far niente* або що — той варт кари, а маленькі люди з маленькою роботою — се щось зовсім відмінного і від сєї і від тієї групи.

І от в цій маленькій збірці, не пишній і виглядом і змістом, видно таку нотку чистого чуття, струну, що бренть у відповідь на чужі стогони. Небагато поезій в сьому збірничку; то: 1) Весна, 2) Збір до нічліжного приюту, 3) У мене иноді питають, 4) Коли жити тобі остогидло зовсім, 5) Весна, 6) Т. Щоголевій Тогобочній, 7) В гошпиталі, 8) Кобза і один прозаїчний твір: „Доля наплювала“. Віршики майже всі хорують на довжину: коли ту мисль, що кожний з них має, втілити в коротшу форму, вийшло-б дуже і дуже гарно, бо талан, хоч і невеликий, певно є у автора — і талан щиро поетичний. Ось, наприклад:

Збір до нічліжного приюту.

День осінний над вечір хилив ся,
 Землю густо туман покривав,
 Вітер лютий ревів і казив ся
 Й бідолах до ночлігу зганяв.
 Як курчата до квочки під крила
 Поспішають, як дощ капотить —
 Так вони до ночлігу спішили,
 Щоб хоч трохи себе обігрить.
 Глянем в гурт ми: кого там немає?
 Кого хочете можна удрить:
 Тії всі там приюту шукають,
 Кому доля не стала годить!
 Там лакей і прикащик безмістні,
 Там актьор, ремесник і писець,
 І проживший маєтки поміщик,
 І в трубу пролетівший купець,
 Там покинута дітьми вдовиця —

Помарнілий, ізмучений вид —
 І продавша себе молодниця,
 Занедбавшая сором і стид!
 І покинуті матір'ю діти
 (Ще тоді, як на світ привела,
 Вона кинула їх самих жити,
 А сама десь без вісти пішла).
 І усі вони... горе, та й годі!
 Тяжко глянуть, не тільки сказать...
 Бідолашній... трохи не голі,
 Вмість одежі лахмітя висять...
 Без надії в обличчах, без віри
 Вже на краще жите у серцях,
 Без любови до себе й до миру
 У розбитих болючих душах...
 А чого все...? того, що ті люди
 Збились з шляху, яким вони йшли,
 І сліпуючи в мирі безлюдім,
 Йшли туди, куди ноги несли.
 Йшли вони навмання, без дороги —
 Все бажали пробитись на шлях,
 Та в болото й зайшли без підмоги,
 Хоч несли ще надії в серцях.
 І... загрузли в болоті смердючим ..
 Сил не мають без помочі йти...
 Силу-ж маючі бідних не бачуть
 І не йдуть із болота тягти.
 От куди треба б глянуть тим людям,
 Що так голосно всюди кричать :
 „Ми на користь народу працюєм,
 Нам усякий бідага — то брат!“
 Щоб вони не словами, а ділом
 Тим нещасним людям помогли,
 Щоб хоч тисячну долю вділили
 Із того, що за вік здобули.
 Та біда!... не уздрять сього чуда
 Бідолашні ті люди й на мить —
 Не на те сиплють гроші ті люди,
 Щоб полегкість бідноті зробить.
 А на те, щоб за них говорили,
 Що „добродії всім вони нам“,
 Щоб медаль їм за це почіпили
 Та ще з надписом : „брат біднякам“.
 Щоб потім було вільно гукати :
 „Ми брати неїмущих усіх!
 Про те знають палати й сенати,
 Скільки ми працювали для них!...“

А біднота як зараз страждає,
 Так і буде до віку страждать,
 Голодать, як тепер голодає,
 Й, не нажившись на світі, вмирать.

Деякі строфи з цієї поезії — то найчистіші перли!

Тут же і „Кобза“ (пам'яті Т. Г. Шевченка), друкована колись у „Зорі“. Що-ж до єдиного прозаїчного твору, поміщеного в збірці, то треба сказати, щось иньшого. Певно автор згоден тільки до віршованої форми, бо його проза... взагалі, можна шире порадити авторови — не писати ніколи й ніколи прозою. Він майстер у віршованій формі; там він, розвинувшись, може дати щось значнішого, кращого, а проза вимагає иньших умов і иньшого складу.

Не поставлять пам'ятника таким письменникам, не будуть гучно і бучно святкувати їх ювілеїв, не будуть, складаючись, підносити їм цінні подарунки, але в кожного, хто не завмер душею, відізвуться чуття на голос поета; той найде бодай хоч одну нотку чистої поезії в „Новій хатині“. Найде — і побажає авторови дальшої праці над собою, дальшого розвитку, щоб уширились горизонти перед його розумовим зором і щоб він міг співати нам про все, що цікає і ворушить душу чоловічу.

Бнат Хоткевич.

II. Наша доля — божа воля.

Се так зветься повість д. Яворницького, видрукована в чотирьох перших книгах „Кіевской Старини“ за сей рік. Він описує в ній долю українського народу сільського, хліборобського... тяжку долю!.. І в повісті д. Яворницького вона тяжка, хоч він і пише дуже лагідно, дуже обережно, бо —

„Цур йому! боюсь: розсерджу комісара!“ — думає тепер у нас кожен автор, пишучи. І пише тільки „трошки“, а багато „хоч і знає, дак мовчить“.

Д. Яворницького всі досі знали з його важних і цікавих праць історичних про Запорозьку Січ, писаних великорусською мовою; повістю-ж, та ще й по українському, він обізвав ся вперше. І зараз же з мови видно, що д. Яворницький не дурно їздив по

селах та щиро розмовляв і з дідами й з парубками. Що правда, він у деяких випадках систематично помиляється (напр., у його зовсім нема вокативу, а датів кінчає він скрізь на у, ю, а не на **ові, еві**), є кілька помилок і в лексиці, та за всіма цими дрібницями мова в його суто народня і синтаксою і лексикую і аж люблю читати таку гарну мову після тієї тяжкої, макаронічної мови, якою пишемо ми, сьогочасні автори молоді та й старі часом....

Хай мені вибачуть читачі, що сплуню ся на хвилину, щоб сказати кілька слів про нашу літературню мову.*) Біда нам з нею!

В Галичині розвивається наша мова і літературна взагалі і спеціально-наукова. Та, на жаль, в її така сила то новітніх, то цілком невідомих українському інтелігентови з Росії слів, що читати, напр., „Записки“ за для широкої публіки важко, часом вона навіть погано розуміє читане: те саме треба сказати й про більшість публіцистичних та наукових розвідок у „Л.-Н. Віснику“. На се можна відповісти, що українська інтелігенція в Росії освічується не українською мовою, через те відбивається від неї, того вона їй і важка. Сьому правда, і всім, хто гудить за мову наші наукові видання, можна і треба сказати ось що: „Шановні добродіі! Ви вчили ся московської мови більш як 20 років по гімназиях та університетах, учите ся її й тепер що дня, вживаючи і в громадї, і в своїй сім'ї (так, і в сім'ї!), читаючи книги, пишучи нею офіціальні папери чи розвідки до друку, а свою чуєте тільки від „мужика“, як у літку зазирнете на село, чи иноді в театрі, чи зрідка з якої української книжки. Ви, що й знали, те забули! Як же ви хочете, не вчившись, знати мову? Мова розвивалась, а ви — ні; мова йшла наперед, а ви в своїому знанні її — назад. Перш вїж докоряти, — повчіть ся самі, бо ви — неuki в сій справі“.

Се я так сказав би нашій „інтелігенції“. А авторам тих наукових творів я сказав би ось що: суть люде, що читають наукові й публіцистичні писання П. Куліша (Крашанка, Хмель-

---

*) Певне, Високоповажана Редакция „Л.-Н. Вісника“ не з усім, що я казатиму далі, згодить ся. Та я прошу місця своїм думкам через те, що читанне се вельми в нашій літературі важне і час уже почати думати про те, щоб його залагодити. У всякому разі мої уваги тут про сю річ, є не мої власні, а багатьох людей, від яких доводилось таке саме чути.

нищина, Історія України від найдавніших часів, Історичне оповідання та Зазивний лист до укр. інтелігенції в „Хут. поезії“ та иньші), читають залюбки і кохають ся в його мові, і ті саме люде не можуть подужати сьогочасної наукової й публіцистичної нашої мови. А що ви, добродії автори, також дуже добре розумієте Кулішеву мову, і можете почувати й красу її, то виходить, що ся мова (або така, як ся) і є тією мовою, на якій моглиб погодити ся більш менш і російські, і австрійські, і американські Українці. Певне, що я не раджу тут наслідувати Куліша (бо всяке наслідуванне — мало варте чого), тільки кажу, щоб наша мова була такаж і зрозуміла, і красна...

А то ще скажу за д. Стефаніка і декількох иньших Галичан, що пішли слідком за їм у сій справі. Я дуже шаную талант сього молодого письменника, але скажу, що його мова завсїгди обмежуватиме його популярність на Україні російській на кількох десятках, чи сотні спеціальних прихильників нашого письменства. І не сказати, щоб сама його мова була така вже важка (хоча й тут треба йому трохи берегти ся), — найбільша тут біда від його правопису: він пише слова так, як їх вимовляють у тій місцевости, де він живе! Лишенько мое! Та як би кожен з нас почав так завзято заводити в правопись кожду фонетичну властивість сього села, то скільки-б у нас тоді мов було! Се справа фільольогії, а не поезії й белетристики! А белетристиви досить, коли він схоче, додати з початку своєї книги, чи повістки увагу, що так і так у нас вимовляють, а потім уже писати, як усі пишуть. А то ще така річ: у II-ій кн. „Л.-Н. Вістника“ з 1900 р. д. Стефанік видрукував пару перекладів із німецького письменника Л. Тома і сі переклади знов списав своїм місцевим діалектом. Я ледві зрозумів сюжет тих оповідань, а щож казати про ширшу публику нашу, яка в ряди-годи бере до рук українську книгу?! І коли в оригінальних творах в розмовах селян місцеві діалекти до певної міри будуть цілком до ладу, то вже нічим не можна виправдати, що загально-український журнал містить переклади мовою маленького закуточка великої землі, мовою дуже важко зрозумілою в сій землі, опріче того закуточка!

Не дуже добре стоїть справа й з письменниками на Україні російській. Тут нема ніяких інституцій, де можна булоб учити ся рідної мови, нема навіть граматики й словаря її! Доводить ся

вчити ся практично, — з книг, з розмов із селянами. Добреж, що д. Яворницький так гарно від своїх сільських дідів навчив ся, а більшість наших письменників живе по городах, а „мужика“ бачить коли не з залізничого вагону, то у всякому разі з панського покою і на дуже короткий час. Через те надолужає книжками, переважно галицькою журналістикою. А вчили ся сї добродії по московському і вся хода в їх мові московська, увесь лад і склад, — то так і пишуть по московському українськими словами. З одного москалізму вискочить, а в другий уплутаєть ся та ще як додасть деяких галицьких форм та закрасить своїми місцевими виробами з якого небудь „Русско малоросійскаго словаря самоновѣйшихъ кованныхъ словъ“, то такого накрутить, наплутає, що хоч плач! Уявляю собі становище бідолоашного галицького редактора, що мусить редагувати до друку твір, писаний такою чудовою мовою!

Чудно, але й сумно! Треба щось робити, якось запобігти лихови! Нам треба, щоб нас читала широка публіка, читала, розуміла і любила. (Кажу про мову, — змісту тут не зачіпаю). То треба й писати так, щоб вона нас не цуралась. Треба зважати на те, що вона може подужати, а що ні. Я з великою повагою схляю голову перед невсипущими робітниками в Галичині й на Буковині, але через те, що мені так само дороге те сьвяте діло, яке вони роблють, скажу їм по щирости, що вони зовсім не дбають про нашу широку публіку і коли так буде й далі, то з сього можемо тільки лихого сподівати ся. А робітникам із України російської скажу так само по щирости, що нічого доброго не буде з того, коли вони, замісь щоб студіювати мову Шевченка, Куліша, М. Вовчка, Г. Барвінок та інших знавців, а найголовніше мову народню, будуть натягати українську одержу на московський кістяк та малпуватимуть Галичан. Се не значить, що нам, російським Українцям, нема чого навчити ся від Галичан — ні! В галицькій народній мові зберегла ся сила суто-українських форм таких, що наші люде вже їх позабували, є чого навчити ся і з літературної галицької мови, алеж учити ся, а не наслідувати по рабському — тільки через те, що се лекше, ніж зачерпнути з сього народнього джерела.

Треба ще сказати, що й Галичане, позичаючи від російських Українців, добули ся в їх кількох дуже великих москалізмів і тепер

ті москалізми раз у раз стрівають ся не в самих сьогобочніх, але й по тогобочніх (закордонних) писаннях.*)

Далеко відбіг від речі! Алеж я пишу про „нашу долю“, а невпорядкована або кепська мова — також — наша доля.

Говоритиму вже про повість д. Яворницького. Її можна зробити кілька добрих докорів. Напр.: початок занадто довгий, бо там багато зайвої балаканини; стрівають ся події, до яких автор зовсім не приготує читача і т. и. Та в мене зовсім нема думки аналізувати критично повість (властиво, хроніку одної сім'ї) та показувати на помилки, що суть у д. Яворницького, як і в кожного автора. Я хочу тільки сказати, що повість ся дуже реальна, дуже правдива і змістом своїм зворушує у читача багато цікавих і важних думок. Оце я й хотів би подати до уваги нашій публіці.

Автор силкуєть ся не виявляти свого я. Повість написано в тоні сільського оповідання, — так, мов би який сусід Максима

*) Щоб не казати безпідставно, нагадаю кілька прикладів. — I. Раз-у-раз пишуть: поема, написана Шевченком, хата, зроблена теслею і ин. Тим часом ще Куліш у «Основі» (1862, I), рецензуючи книжку: «Казки і байки з сусідової хатки, перелицьовані і скомпоновані Придніпрянцем», казав: «Овва! чи в нас же до ладу такий творитель, як оцей Придніпрянцем? Остерігаючи товариша нашого від таких помилок» і т. д. По українському треба тут становити номінатив (Поема, написав Шевченко, Казки і байки, скомпонував Придніпрянець і т. д.) — II. Учити, ся пишуть чому: Учити ся німецькій мові, а треба: німецької мови. Цю помилку зробив і Шевченко: «Учіте ся, брати мої, Думайте, читайте, І чужому научайтесь», а треба: «І чужого научайтесь». Але в Марка Вовчка добре: «Мужиків треба і наук (а не наукам!) учити» (Повістки, стор. 99). — III. Дякувати треба кому, а не кого. Сю помилку, дуже поширену серед українських письменників у Росії, довелось зустріти в одного дуже видатного галицького письменника: «дякувати когось». — III. Оженити ся, одружити ся з ким треба, а не на кому. У Галичан сієї помилки не бачив, а письменники з України російської раз-у-раз пишуть: «Василь оженив ся на Галі» замість: «Василь оженив ся з Галею». — IV. Пишуть: «Книга написана (промова сказана) на українській (німецькій і т. и.) мові». Се цілком по московському; по нашому треба: українською мовою. Нотую сі помилки, бо вони дуже в нас поширені. Добре булоб, колиб кожен, хто помітить і певне собі доведе про яку поширену в нас помилку, подавав се до друку. — Ще одну увагу, про різниці в мові. Суть слова, що на Вкраїні російській мають одно значінне, а в Галичан иньше. Напр., у одного велми талановитого галицького письменника (д. Стефаник) стріваєть ся слово бахур: мати каже так про свого маленького сінка; видимо, що се значить: хлопець; а на Вкраїні рос. бахур — розпустний чоловік. Можна зрозуміти, як се вражає російського Українця! Певне і в нас (рос. Українців) суть такі слова, що вражають Галичанина та Буковинця. Требаб якось умовити ся, щоб їх не вживати.

Микитовича Вітряка, героя твору, оповідає про його життя. Сусід сей, чоловік дуже побожний, порядний господар і йому дуже до вподоби Максим Микитович. Бо се чоловік також вельми порядний, чесний, побожний, невсипущий господар; своїх синів навчає завжди на добре, на Бога за лихо й нещастя не ремствує, хоча на його, як на того Йова біблійного, падає лихо за лихом; начальства слухаєть ся і так велить робити й синам. Взагалі се тип не новий: се тип кремазного, твердого в своїй моралі, певного в своїх учинках і часом високого душею селянина старого заповіту. Ми вже стрівали його в Квітки, — він тоді звав ся то Наумом Дротом, то Тихоном Брусом. Да тількиж коли в Квітки він ще панує на сьому сьвітї, живе й має жити, у д. Яворницького він виходить перед людські очи, щоб попросити ся на віки зі сьвітом і, намучивши ся від сьвітового лиха й зла, лягти в домовину, щоб більше вже не встати ніколи, бо вже тепер йому нема на цьому сьвітї місця, тут панують иньші люде, йогож власні діти...

От через сих же то дітей усе й лихо склало ся. Були вони хлопці дуже гарні: і робочі, і чесні, і розумні, та тільки та біда, що їх посїла темнота. Максим Вітряк і сам це розуміє, що треба їм сьвітла, та колиж його нема? І ото одного сина занашує ся темрява одним способом, другого з'їдає через салдацьку службу, третього через жадобу до великих достатків, а четвертий обдиваєть ся від рідного гурту, пішовши до штунди. І всі, окрім першого, (той не встиг, бо рано вмер), денационалізують ся, всі зрікають ся свого села, свого народу. Неосвіта, салдацька цивілізація, жадоба прибутку, грошей, і релігійна блуканина — ось ті лиха та зла, що їдять, точуть наш народ, не дають йому розвивати ся. Таке говорить автор своїм твором і говорить правду.

І до чогож довела Максима Микитовича Вітряка його побожна мораль? Він проповідав синам чесність, а життя взяло та повернуло їх до гріха, до нечесности; він велїв синові-салдатови слухати ся начальства, а начальство взяло та й зробило з парубка ледащо, морального каліку; він хотїв школи, письменства, а письменство відвернуло його сина від сього та й привернуло до штунди. Що правда, з погляду морального сей син не погіршав через те, а навпаки — поліпшав, але з погляду національного — він загинув, бо зденаціоналізував ся. І ще добре, що з ним так обійшло ся, бо як би він учив ся не в панича, а справді в сьогочасній школі, то певне з його був би не тільки зденаціоналізова-

ний, але й здеморалізований пройдисьвіт, каліка розумом і серцем, бо таких найбільше випускає та чужомовна школа, яка тепер є серед нашого народу. Тут і розум нічого не пособляє, бо певна річ, що всі три менші сини Вітрякові були розумні хлопці і саме розум і пособив їм швидче перейняти все те, що вони, на лихо собі й батькови, переняли. Таким побутом уся стара побожна мораль Максима Микитовича виявилась такою крихкою, такою погтілою, що росипала ся в душах його синів зараз же; скоро до них доторкнули ся нові обставини нового життя. В сі діти Вітрякові стоптали батькову мораль і пішли своїм, несподіваним і не бажаним, робом.

А в тім — ні! Була ще в нього дочка Орися. Ця не поламала батькової науки, пішла за батьковим приводом, згнітвши своє серце, зламавши свою душу, пішла і — загинула. Вітрякова мораль казала йому, що пани — одно, а мужики — друге, що не можна єднати мужичку з паном; він корив ся цій моралі, примусив і дочку їй скорити ся, і ця мораль в останнє й добила його, положила його в тісну труну, в сиру землю. В його особі лягла стара генерація нашого селянства, щоб дати місце генерації новій, але не кращій..

Дак не вратувала і не може вже вратувати нікого стара мораль Вітрякова. А деж поратунок? Не можемож ми погодити ся з тим, щоб наш народ перевів ся на таких запаморочених волів, як Охрим, таких салдатських ледацюг, як Яким, таких пройдисьвітів, як Петро, таких чужинців, як Шавло, і таких покірних жертв, як Орися! І коли Вітряк ліг у труну і не вериєть ся, і коли треба, щоб було щось иньше, а не те, що єсть, то яким же робом досягти цього иньшого, відкіля виглядати поратунку?

Чи не від ученого (здаєть ся, професора) Івана Крачка? Се такий „інтелігент“ є в д. Яворницького, „позитивний“ тип. Блідий він, сей добродій, як і всі наші позитивні типи не то в письменстві, а і в житті. Та дарма: Подивимось уже, який він є.

Він виріє на селі, бігав із мужичатами, а в університеті бувши, придбав демократичні погляди. Приїхав до дому та й закохав ся в Орисі. Батьки (з обох боків) розвели його з дівчиною, він поїхав кінчати університета, потім за кордон, три роки не бачив Орисі і нічого не робив, щоб її побачити. Повернув ся тоді, шукаючи її, але зустрів лихо...

Ненатурально се, що молодий закоханий чоловік міг і пальцем не кивнути, щоб побороти ся з перешкодами, або щоб хоч мати звістку про свою кохану та й їй подавати про себе вісти. Але дуже вся ця історія з Орисею підхожа до алегоричного малювання відносин нашого інтелігента до народу. (Треба сказати, що взагалі вся повість по трохи не ладує алегорію). Ох, колиє і він, цей інтелігент, примиляв ся до народньої душі, хотів із нею поєднати ся... Се було ще давно, дуже давно, як він був молодий, — трохи чи не за часів Хмельнищини та зараз після неї. Та потім забув за се, „потурчив ся, побуеурменив ся“ —

Для роскоші панської,
Для лакометства нещасного...

А тепер схаменує ся, згадає покинену душу народню, заболіло його серце і схотів він до неї вернути ся... Колиж гляне, а душа потьмарилася вже, до великого занепаду дійшла...

І Орися вмерла, а „наш молодий учений“ заприсяг ся „усю свою міць, усю свою кебету, усе своє життя посвятити рідньому, українсько-руському людови, його освіті, його справі, його потребам“...

Заприсяг ся...

Боже, Боже! І скільки їх було таких, що заприсягали ся!
А тоді...

А тоді знов —

Для роскоші панської,
Для лакометства нещасного!..

А тоді кар'єра, велика плата, панська обстановка, панські напитки та наїдки, панські убрання та забавки... І блідне, блідне в згадках тая присяга, і зрадник не почував вже, що він зрадник... Хиба тільки иподі, на старість уже, „як стануть умисли козацьку голову розбивати“, як озветь ся його совість, як стане йому сумно-тяжко і холодно в душі, подумає він, як той лях-потурнак нещасний, нікчемний:

„Господи! єсть у мене що іспити і ісходити,
Тільки ні з ким об вірі християнській поговорити“...

І як лях-потурнак, приплентаєть ся він, стара руїна, як ласки благаючи, щоб Кішка Самійло кубок дорогого напитку з ним випив, „об вірі християнській“ поговорив.

То Кішка Самійло по два, по три кубки в руки брав
То в рукава, то в пазуху, скрізь хусту третій до долу пускав...

Не схотів бенкетувати з потурнаком... І згинув потурнак...

Потурнак згинув... Але щож народ буде робити, коли всі будуть потурнаками? Деж Кішка Самійло?

Нарікає наша інтелігенція, що народ денационалізується. А хтож тому винен, як не сама ця інтелігенція?

Кажуть, — обставини. Обставини — се правда, алеж і обставини не булиб такі, колиб інтелігенція не була такою!

Народ переймає чужу мову через те, що він бачить, що ся мова єсть мовою культурних кляс, які вже вибороли собі краще становище. І коли культурні кляси, задля цього кращого становища, покинули свою мову, своє національне я, то якеж право, яку підставу вони мають забороняти се народови? Не то звичайна обмоскалена інтелігенція, а навіть (опріче не багатьох винятків) і наші „українофіли“, „свідомі Українці“, „українські патріоти“ хіба вони самі своїми вчинками не подають народови прикладу, як треба денационалізувати ся і деморалізувати ся? Вони самі ні в громадї, ні в сім'ї, ні часом навіть у літературі не вживають рідньої мови — сеж вони дають народови приклад, як треба поважати ту мову. Адже вони зі своїх дітей чужинців викохують, чужинців серед ріднього народу, на рідній землі — сеж вони народ навчають, як йому свої діти викохувати. І через віщож їхні діти можуть виростати „потурнаками“, а темний салдат Яким не має права переняти салдатську „культуру“? Різниця тільки в тім, що вони вивчають ся добре говорити по московському (чи по польському, чи по волоському, чи по малярському), а Яким говорить мовою ламавою, а **суть** тут одна! І лицемір або нерозумний той, хто буде казати ильше...

І далі. Через віщо нашому „інтелігентови“ вільно продавати свою мову й інтереси свого народа за велику плату чи за великопанську посаду, а Петрови Вітряченкови не вільно своїм робом добувати собі гроші, достатки? За те, що зробив темний Петро, карають Сибіром, а за те, що роблять наші „потурнаки“ не карають, а хвалють, гудить же рідко хто, та й той нишком. Але хіба і там, і тут **суть** не одна? І там, і тут плата своєю совістю, найкращою частиною своєї душі за „роскоші панські, за лакомство нещасне“...

І через віщо другий Вітряченко Павло, пішовши в штунду, повинен був не забути свого рідного („неначе він овсі і не знав ні свого уставу, ні своєї дідівської віри, ні своєї української справи“, — каже про його автор)? Адже й інтелігенцію не вдовольняє стара ортодоксія, — чогож би вона мала вдсвольняти Вітряченка? Адже й інтелігенція, хоч і знає про „свою українську справу“, та не дбає про неї, а Вітряченко-ж про неї й не чув!...

І коли професор Іван Крачон обвинуватить Вітрякових синів, що пусто вони пішли, то можуть вони йому дуже легко сказати:

— А ти що зробив із нашою сестрою Орисею? І тепер що ти робиш? Де твої заходи на просвіту народню? Де твої клопоти про добробут народній? Де твоя присяга?

Та вони сього не скажуть: одніх проковтнула яма, других — темрава.

Вони не скажуть, але хтось же мусить сказати!

„Наша доля — божа воля“ — так моралізував Максим Вітряк, і ся мораль довела його сімю до загину. Підхоже до того міркує собі й наша „свідома“ інтелігенція, сподіваючи ся, що рух історії сам виведе на шлях добра наш нещасливий народ. Даремна надія! Доля кожного народу — його власна воля і цілком залежить від суми тих заходів, змагань, праці, які виявить народ і його інтелігенція в боротьбі за свою долю.

Тільки той достойний щастя, хто вмів його добути.

І коли ми здобути його не зумієм, то й не варті його.

А здобути його можна тільки тяжкою, невсипущою працею, тільки щирістю до справи, тільки ворогуванням до всякого лицемірства.

Так, ворогуванням до лицемірства, якого так багато у нас росплодилось, бо хибаж се не єсть страшенне лицеміство казати одно, а робити друге? Проповілувати любов до рідного народу й його мови і жити чужинцями на рідній землі і денационалізувати свої діти? Говорити про народній добробут і вганяти за тисячами, потрібними на роскоші великопанського життя? І все наше лихо вияснити якимись „обставинами“, якимись „перешкодами“!

Наша доля — божа воля — се мораль пригноблених невольників. А закривання своєї власної нікчемности „обставинами“ — се неморальність лицеміра. Не єднаймо в собі сих обох річей до купи і ворогуймо з обома!

Наше духовне рабство — от що не дає нам робити діла, а не „обставини“!

Колиб не се духовне рабство з дитиною своєю лицемірством, то не гинув би наш народ серед убозства, деморалізації й денационалізації! Тодіб знали ми на яку працю мусимо віддавати свій розум, всю свою силу, тодіб і тисячі грошей, колиб ми їх мали, ішлиб не на „лакомство нещасне“ пікчемного панства, а на цілонародні національні діла, на поміч рідньому народови в його тяжкому лихолітті.

І хто не зрозумів цього або зрозумівши, не зробив так, як зрозумів, а говорить, що він любив свій край і народ, — той говорить неправду.

1901, IV, 16.

Вільхівський.

ФРІДРІХ НІЦШЕ.

Від якогось часу зачинають появляти ся в українській літературі слабкі проблески модернізму. Наші молоденькі модерністи висувають несьміливо ще свою „голу душу, голу індивідуальність“, яка може творити лише в хоробливій, нервовій, горячквій стадії, окружена сонними, галюцинаційними привидами, візнями викликаними алькоголем, пончем, абсинтом, змісловим розбурханєм, безсонними ночами, неправильним житєм. Несьміливо висувають мабуть тому, що не мали ще нагоди познайомити ся докладно з писаннями модерної породи, лише поверхово, фрагментарно. З огляду на сю новітню появу у нас задумали ми спершу подати коротко історію модернізму, вказати на суть його світогляду, його філософії, розібрати важніші його вицвіти, як от: *A rebours*, *Là bas*, *Le roman d' une nuit*, *Un homo libre*, *Le jardin de Bérénice*, *L' ennemi des lois* і инь. Але опісля залишили ми се, бо всі характеристичні риси модерних напрямків і відтінків сходять ся у філософії Ніцше, яку вважаємо теоретичною синтезою модернізму.

Писаня Ніцше, як і писаня иньших модерністів, се божевільні оргії безоглядного, крайного індивідуалізму; се наруга над нормальним людським духом і його чинниками, над здоровим розсудком (*le bon sens*); се знехтованє психольогічних і льогічних правил думаня. Тут повна анархія в науці, філософії, етиці, релігії; тут погорда для угнетених, пригноблених, неосьвідомлених мас, тут іронічно-саркастична насмійшка над демократично-поступовими стремліннями і прямованянями; тут повна воля невгамованих інстинктів і диких, иноді варварських забаганок одиниці. Але не випереджаймо нашого погляду, аби нам не закинули односторонности...

Фрідріх Ніцше родився 15 жовтня 1844 р. в селі Рекен, Саської провінції Пруссії, де його батько був пастором. По родинним традиціям предки його мали походити з польського шляхетського роду, що під натиском релігійного гнету як протестанти мусли покинути коло 1715 р. Польщу і шукати нової вітчизни в Німеччині. Робить се прадід Фрідріха Готгельф Енгельберт Ніцше, син якогось Нецкого. Про се згадує сам Ніцше в автобіографічному нарисі з 1883 р., де між иньшим ось що пише: „Любив я думати про право польського шляхтича, що своїм одним veto уневажнював постанову цілого збору“. В 1849 року помер батько, а мати з сином і молодшою о три літа донькою Елізабетюю переселила ся до близького містечка Наумбурґа. Тут Фрідріх скінчив міську школу, інститут Вебера і ходив до тамошньої гімназії. Як гімназист любив дуже музику, головно інтересували його класики: Моцарт, Шуберт, Гайдн, Мендельзон, Бетовен. Під їх впливом почав і сам компонувати; замілюване до музики не покидало його й пізніше; він скомпонував навіть оперу. В 1858 р. прийнято його до школи в Шульнфорті, звідки виїшли голосні письменники, як Кльоппшток, Шлегель, Фіхте, Ранке і инь. Шість літ пробув у тім заведеню з військовою карністю. Читав багато приватно. Вже тут проявив нахил до класичної філльоґії. Під кінець гімназійних студій розчитував ся в творах американського філософа Емарзона, що легковажить історію, а головну вагу кладе на права індивідуальности. Се мало опісля великий вплив на його світогляд. Рік 1864 посвятив приготуванню до матури; в осени того року зложив іспит зрілости. Вволяючи волю родини слухав у першому році (1864 - 1865) на Боннському університеті викладів теолоґії і філльоґії, та невдовзі залишив богословські науки. Опісля провів чотири семестри (1865 - 1867) на університеті в Липську на ненастанній філльоґічній роботі, що швидко звернула на него увагу визначного професора класичної філльоґії Рітшля. В осени 1867 р. пішов відбувати військову службу, яка промайнула для нього не без пригоди. Сідаючи на коня роздер собі два грудні мускули. Се було причиною тяжкої хвороби. За те пустили його скоріше на волю в ранзі резервового офіцера. В жовтні 1868 р. вертає на університет, аби приготувити ся до докторату. Одначе зайшли такі обставини, що промоване зробили зайвим. В Базилейі завакувала катедра класичної філльоґії. Професор Вільгельм Фішер відніс ся до Рітшля, чи не

можна би покликати Ніцше на се місце. Рітшль горячо припоручив молодого вченого. Вкортці іменовано його професором Базилейського університету з річною платнею 3000 франків. В половині цвітня мав зачати виклади, не ставало йому отже часу, аби міг виготовити докторську дисертацію, а без докторату по прийнятому звичаю якось ніяково було вказувати ся на катедрі. Липський університет прийшов йому з підмогою в тім клопоті. На основі до тепер написаних праць признав йому титул доктора.

Десят літ (1869 - 1879) професорської діяльності, яку зачав 28 мая вступною промовою „Гомер і клясична філльоґія“, провів доволі приємно відповідно до стану свого здоровля; увійшов у приявні відносини з істориком Буркгардом, Фішером, з теологом Овербеком, з Ваґнером і його жінкою Козімою, що жили у віллі коло Люцерна. В марті 1870 р. став звичайним професором: платня збільшилася з 3000 на 4000 фр. Німецько-французька війна перервала наукову його роботу. Добровільно за дозволом власти йде до війська, аби доглядати хорих. Одначе конституція його організму не дала йому довго прожити у воєнному шумі. Ся служба підкосила його здоровля. Розхорував ся і мусів вертати до дому. Від сеї хвилі знемагав чим раз більше з кожним роком. Мучать його часті і сильні болі голови. Через них мусів покинути 1879 р. катедру раз на все і пробувати по ріжних лічничих заведених. Стан свого здоровля описує Ніцше в листі до Брандеса з р. 1888 ось як: „Коло 1876 р. погіршило ся моє здоровля. Провів я тоді зиму в Соренто. Не поліпило ся. Нечувано болюче і уперте терпіне голови підкошувало всі мої сили. Згодом дійшло до так безмежного, постійного болю, що рік мав тоді для мене 200 днів. Хороба мусіла мати причини вповні місцеві, при браку всякої невропатологічної основи. Не мав я ніколи проявів умового заворушення: навіть горячки, ані омліня. Мій живчик був тоді так повільний, як живчик Наполеона I. (60). Моєю спеціальністю було витримати нечуваний біль з повною свідомістю через два до трох днів по черзі, при чім викидав я заєдно флегму. Розповсюджено поговірку, що я в домі божевільних (і що я помер навіть там). Се була крайня нісенітниця. Навпаки, мій ум досів навіть в тім страшнім часі. Свідчить про се „Денниця“, яку написав я в протягу невимовно страшної зими в Генуї, подалеки від лікарів, приятелів і кривних. Ся книжка — се рід „дінамометра“ для мене, написав я її при мінімальному напруженю сили і здоровля“.

Від р. 1882 зачало моє здоров'я поправляти ся, очевидно дуже повільно: здавало ся, що минув крізіс (мій батько помер дуже молодо, як раз у тім самім році жита, в котрім був я найближше смерті). І ніні ще мушу бути нечувано обережний; певні умови кліматичні і метеорологічні для мене доконечні. Не з вибору, але з примусу проваджу літо в Енгадіні, зиму на Рівієрі... Зрештою хвороба принесла мені найбільшу користь — визволила мене, привернула мені віру в самого себе... І я з інстинкту хоробрий звір, навіть військовий. Довгий опір привів до розпуки мою гордовитість. Чи я філософ? Але щож кому де того!« Періодичні болі голови закінчили ся нещасливо. В 1889 р. Ніцше збожеволів. Ніч божевілля не розвидвила ся вже більше для нього. Дня 25 серпня 1900 р. смерть визволила його від того нещасного стану.

Життєніс Ніцше не багатий виїшніми подіями. Внутрішніх трагічних конфліктів, як впевняють його прихильники, було багато. Та ми не вдаємо ся в здогадний психологічний аналіз біографічних подробиць, лише беремо під розвагу те, що полишив нам автор. Уся суть його душі, його індивідуальности, ціле її єство проблискує з його писань. Згадаємо лише, що як чоловік він був дуже ввічливий, ніжний, обережний, мовчазливий, вразливий на красу. Дуже вважав на зверхню корекність, на аристократичний товариський „добрий тон“, тим то все елегантно одівав ся і прибирав ся в противність иньшим ученим. Любив жіноче товариство, хоча на феміністичний рух накладав ся мокрим рядом. Коротко: зверхне його поведєне ярко відбиває від проголошуваної ним етики.

Вчені, що писали про Ніцше, ділять його роботу на три періоди. Проти сего виступила недавно сестра Ніцше. Вона признає лише два періоди: „Першій, в якому Ніцше дійшов до своєї питомої волі. Я рахую перший період від осені 1865, коли зачав ся вплив Рітшля і Шопенгауера, та коли музика Ваґнера опанувала вже його смак, аж до року 1879“*), значить до появи творів „Подоржний і його тїнь“ і „Денниця“. Нам оба сї подїли видають ся невідомими. Годї робити розмежуваня, бо зміст творів Ніцше вповні безсистемний. Одно й те саме повторюєть ся

*) Die Philosophie Friedrich Nietzsches von Henri Lichtenberger und Elisabeth Förster-Nietzsche. Dresden u. Leipzig 1899.

в різних його писаннях, а се повторюване не прояснює справи, не реасумує погляду, але сповиваєть ся суперечностями, заперечуваннями попереду сказаною, туманністю і містикою. Тут стрічаємо конглюерат усіх і всього. На першому пляні етика, відтак іде штука, історія, культура, природа, наука, релігія, філософія, жіноцтво, політика, державний устрій, суспільно-економічні питання, всякі житєві проблеми і прояви. Що лише виринуло в голові, все те без звязку списував автор. На гордовито проголошуваних сентенціях не дає ніяких доказів, навіть не трібує сего, про логіку не заходить ся. Уривково кине афоризм, тезу, приповідку і йде прискорено далі. Говорити тут про розмежування його діяльності, по нашій думці неможливо. Що тикаєть ся поділу пані Ферстер-Ніцше на два періоди: залежності й незалежності, скажемо, що Ніцше ніколи не був самостійним, незалежним. Його твори — се повторюване з ріжними змінами і комбінаціями ріжних поглядів філософів і учених, понайбільше із старинної грецької науки і філософії. Розумієть ся, Ніцше запозичені думки, висновки й гіпотези накручує на свій лад, иноді перевертає до гори ногами, ставить противенство висловленого иньшими, аби лише показати себе оригінальним.

Безсистемність, брак логічного звязку в обговорюваному матеріалі, швидкі, немотивовані перескоки з одного предмета на иньший, часто повторюване з суперечними комбінаціями і варіаціями, а відтак уривковий, афоризмовий спосіб писання, отсе переповни, задля яких творів Ніцше не можна переходити й розбирати в хронологічному порядку. На се обережно й делікатно натякають його прихильники, пр. Брандес (*Menschen und Werke*). Ми піднесемо лише найважніші риси його світогляду, чи як иньші хочуть, його філософії.

Крім чисто філільогічних статей, як от: *Zur Geschichte der Theognideischen Spruchsammlung*; *Der Danaë Klage von Simonides*; *De Laërtii Diogenis fontibus*; *Beiträge zur Quellenkunge und Kritik des Laërtius Diogenes*; *Analecta Laërtiana*; *Certamen, quod dicitur Homeri et Hesiodi e Codice Florentino post Henricum Stephanum* (критичне видане); *Der Florentinische Traktat über Homer und Hesiod, ihr Geschlecht und ihren Wettkampf*, вийшли з під пера Ніцше сї писання: „Гомер і клясична філільогія“ (*Homer und die klassische Philologie* 1869), вступна промова в Базилейському університеті; — „Про будуччину наших

освітніх заведень“ (Über die Zukunft unserer Bildungs-Anstalten 1871—1872); „Замітки не в пору“, в чотирьох частинах (Unzeitgemässe Betrachtungen 1873—1876: 1) Dawid Strauss, der Bekenner und Schriftsteller. 2) Von Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben. 3) Schopenhauer als Erzieher. 4) Richard Wagner in Bayreuth); — „Людське, надто людське, книжка для вольних духів (Menschliches Allzumenschliches, ein Buch für freie Geister 1876 u. 1877); продовжене сего твору є „Vermischte Meinungen und Sprüche 1876—1878; Der Wanderer und sein Schatten 1879); — „Денниця, гадки про моральні забобони“ (Morgenröthe, Gedanken über die moralischen Vorurtheile 1880 u. 1881); — „Весела наука“ (Die fröhliche Wissenschaft — La gaya scienza, написана 1881 і 1882); — „Так проговорив Заратустра — книжка для всіх і для нікого“ (Also sprach Zarathustra — Ein Buch für Alle und für Keinen 1—4, 1883—1885); — „По той бік добра і зла“ (Jenseits von Gut und Böse 1885—1886); — „Причинки до генеалогії моральности“ (Zur Genealogie der Moral. Eine Streitschrift 1887); — „Ваґнеріанізм. Музикантський проблем“ (Der Fall Wagner. Ein Musikanten-Problem 1888); — „Сумерк між божками, або як філософується молотом“ (Götzendämmerung, oder wie man mit dem Hammer philosophiert 1888)*); — „Воля до власти. Проба перецінованя всіх вартостей“ (Der Wille zur Macht. Versuch einer Umwerthung aller Werthe). Ніше задумав написати обширний твір у чотирьох частях: 1) Der Antichrist. 2) Der freie Geist. 3) Der Immoralist. 4) Dionysos. Тут хотів автор подати історично-генетичний звязок моральних понять; хотів піддати безоглядній критиці, а зглядно злобним, шовіястичним насмішкам етичні вартости, хотів понизити вартість етики, яку признає людськість. Одначе не здійснив того, що задумав. Захопила його віч божевілля. Скінчив лише першу частину п. т. „Антихрист“, у якому офірою його цинізму стає християнство. Годить ся ще згадати статю з грудня 1888 р. „Ніцше проти Ваґнера“ (Nietzsche contra Wagner) і „Поезії“ від 1871—1888 р. (Gedichte).

*) В творі „Die Götzendämmerung, oder wie man mit dem Hammer philosophiert“ розбиває молотом свого пера філософічні системи, науку вчених і погляди різних письменників, розбиває культури народів. Але се розбиванє є тільки безкритичною ненавистю до всего великого, та глупою насмішкою з того, що в світі придбало собі сяку-таку пошану.

Читаємо часто і чуємо вислови: Ніцше філософ — філософія Ніцше. Скільки в тім правди? Ми скажемо: Нічоґісінько. Кождий філософ, що проголошує свою науку, намагається подати на її правдивість логічні, розумові і досвідні докази, аргументи. Туманність, містику, езотеризм, символіку полишає на боці. Ніцше робить противно. Вже самі наголовки, та титули його писань вказують на якусь неясність, фантастику, парадоксальність, на хмарне поетичне віщоване і пророкованне, а не на філософію в правдивому того слова значіню. Що се значить: „Так проговорив Заратустра — книжка для всіх і для нікого“; — „Сумерк між божками, або як філософується молотом“; — „По той бік добра і зла“ і инь.? По думці Ніцше, філософія не є логічним, системним, розумовим доказом якоїсь правди; філософія — се суб'єктивна заява того, чого бажають, чого домагаються інстинкти чоловіка. „В кожній філософії є пункт, де „переконане“ філософа виходить на сцену: або сказати словами давньої містерії: *Adventavit asinus — pulcher et fortissimus*“, значить, усі філософи „увяляють собі, немов би вони відкрили і дійшли до своїх власних гадок саморозвитком холодної чистої, божесько безжурної диялектики... У філософа нема нічоґісінько неособового“. Ніцше каже, що філософія вказує, яким є її автор — „значить, в якому розмежованю поставлені до себе внутрішні інстинкти його природи“. Він признає тільки філософію інстинктів і ся філософія творить світ з його моральністю на свій лад. „Філософія — се самий тиранський інстинкт, найбільш духова воля до влади*), до „сотвореня світа“, до *causa prima*“. Вулич-

*) „Воля до влади“ Ніцше — се відміна „волі до життя“ у Шопенгауера. Для Шопенгауера „рiччю самою в собі“ (*Ding an sich*) у фізичному світі і в духових областях є воля. Інтелект — се тільки знаряд волі, яким вона користується ся кожної хвилі. Розуміється, се хибно, бо кождий знає з власного досвіду, що інтелект визволюється ся іноді з під власти волі. Світ отже і все, що на світі, по думці Шопенгауера, є впливом якоїсь безрозумної, безпланової „волі до життя“. Погляд Шопенгауера зродив ся з волюнтаризму, що голосив і голосить ще й до нині (Паульзен), що головним чинником і основними умовами цілого духового життя, є прояви волі, як от епочування, нахили, афекти, пристрасти. Одначе Шопенгауер і иньші прихильники волюнтаризму не дають нам ясної дефініції, що треба розуміти під волею. Ніцше хотів щось нового сотворити, тим то перемінює „волю до життя“ на „волю до влади“. Але ся новість дуже наївна і примітивна. Ніцше обожає силу, могутність, змогу панувати; сила фізична на першому місці. Хто сильніший, може істнувати на світі,

ними епітетами обкидає філософів, що інакше розуміли своє завдання. Те саме робить і з науковими повагами. „Що таке чоловік науки? Се неаристократичний рід людей без авторитивних і категоричних прикмет; в нього є працьовитість, терпливе порядковане і розмежоване, рівновага і міра в діянню і бажанню“, нема скажених оргій уяви і догматичних парадоксів. Для Ніцше певністю є лише його „я“ і його інстинкти. Понад своє „я“ не визнає нічого, тим то для нього не існує се, над чим трудилися людські уми, як от: Бог, правда, дійсний світ, річ сама в собі, обовязок, сумління. На перекір людськості, яка визнає, що є на світі дещо правдиве і добре, ставляє безоглядний скептицизм. „Хто вірить у правду — сей не вольний дух... Могутність і воля духа виринають із його сили і надсили, та проявляють ся в скептицизмі“. Люде признають се правдою, що можна доказати чи то досвідом, чи розумовими заключениями. Кождий філософ і пересічний чоловік хоче пізнати правдиве, хоче зійти до правди, а Ніцше сі заходи найменує „забобонами філософів“. „Ми отже хочемо правди: Чом радше не неправди? Непевности? Навіть незнання?... Признавати неправду як умову життя — се філософія по той бік добра і зла. Неправдиві правди потрібні до життя... Що таке правди чоловіка? Се брехні, яких годі опрокинути... Воля, що змагає до правди, то закрита воля смерти... Виповісти правді послух се свобода духа“. Вкінці категорично приказує, що головним правилом життя повинна бути реґула кровожадного ордену Ассасинів: „Нема ніякої правди, все дозволене“. Все отже на світі брехня, лише парадоксальні афоризми Ніцше правдиві! Хто так дивить ся на філософію і хто так її розуміє, як Ніцше, годі найменувати його філософом, а афоризмову, бездоказову науку філософією. В реченю: „Нема ніякої правди, все дозволене“ містить ся цілий світогляд Ніцше як поета-мораліста. Слова мораліст ужили ми не в філософічному розумінню, але радше в проповідницькому значінню. З одного боку зазначено тут скрайній скептицизм і повну неґацію всего, а відтак проголошено модерну етику. Тепер зупинимо ся при сій етиці.

а все слабе най пропадає. Він ентузіазмуєть ся нормою „сила перед правом“, якої головним речником філософ Гартман. Се правило є підвалиною усеї етики Ніцше, а се нічого иншого, як комбінаційна сумішка „волі до життя“ Шопенгауера і „боротьби за існуванє“ Дарвіна. Так виглядає ориґінальність писань Ніцше.

Сучасні моральні вартости в Європі аномальні, тим то забираєть ся Ніцше зробити „переціноване всіх вартостей“. Переціноване зачинає запереченєм загальних правд. Як є ріжні люде, так і ріжні правди. Все на сьвітї повстає припадково. Нема ніякої причиновости, ніякої мети. „Сном здав ся менї сьвіт і поемою Бога. Сей сьвіт, вічно недосконалий відтиск“. А на иньшому місці: „Спільний характер сьвіта у вічність є хаос, не в розумінню недостачі конечности, але в недостачі порядку, подїлу, форми, краси, мудрости“. Тим то Ніцше вважає хаотичність, нелогічність, неправильність, помилність житевою конечністю. Що лише є на сьвітї, — се вплив доконечности. Богів не має — „боги померли“. Бог — „божевільний твір чоловіка... Біль, неміч, утома сотворили всіх богів і всі позасьвіти.. не треба пхати голову в пісок небесних річей, але свобідно її носити, голову землі, що творить змисл землі“. Немає вольної волі. Чоловік отже не відповідає за свої вчинки. „Залізні руки конечности“ стоять в тісному звязку з припадковістю“. Кермуючи ся такою метафізикою, для Ніцше певністю є лише його „я“ і його інстинкти. „Я є тільки тілом вповні і нічим понад се; а душа лише словом для чогось на тілі. Тіло — се великий розум... Знарядом твого тіла — твій малий розум, се, що ти найменуєш духом“. Інстинкти — причина морального і фізичного діяня. Вони — норма і законодавець усього. Кождий повинен собі творити мораль, відповідну до своїх інстинктів. Чоловік не повинен кермувати ся ніякими загально-людськими моральними переконаннями, бо вони фальшиво побудовані. „Переконання — тюрма“. Людей з моральними переконаннями не годить ся брати в рахубу при оцінці етичної вартости. „Аби мати право говорити про стійність і нестійність, треба глядіти на пятьсот переконань під собою і на стілько за собою“. Придержувати ся моральних принципів — се глупота і перепона в забаганках одиниці. „Завірити своєму чутю, значить, слухати більше свого діда і своєї бабки і своїх прадідів, ніж богів, що є в нас, нашого розуму і нашого досьвіду“. Автор впадає в суперечність. Раз ставить висше тіло з інстинктами, раз знову сьвідомість волі, значить розум. Таку суперечність додачуємо ще і в иньшому місці, а то, коли говорять, що про кінець життя має рішати розум. Розумна смерть — се добровільне самоубійство; нерозумна — недобровільна, природна смерть. Призначаючи іноді сьвідомість волі заперечує тим самим повну недостачу волі

і невідповідальности. Але Ніцше сам не знає, чого бажає. Йому байдуже суперечність в поглядах. Ніцше квестіонує етичні вартости, перед якими людськість клонила голову. Критика дуже на-тягнена. Надія — найбільше лихо, бо вона спинає нуждаря на-ложити на себе руку і вкоротити своє жите. Справедливість — се проворне, еґоїстичне вирахованє. Безсторонньої справедливости нема. Чоловік хоче обезпечити свою позицію, тому входить у зно-сини з иньшими. Правдомовністю послугують ся люде з огляду на вигоду, бо при брехні, скритости, хитрости треба більшого на-пруження, більшої застанови і роздумуваня. Сучасна мораль має на оці всіх людеї, а се аномально. В Европі заходять ся, аби всі люде мали однакові, рівні права, а Ніцше хоче кастовости; хоче панства, тиранства і невольництва; девятнацятье століте — століте маси. Його мораль — „озвіренє чоловіка до ступня звіря-карлика рівних прав“ (Verthierung des Menschen zum Zwergthiere der gleichen Rechte). Все тепер хоре, німечне, несамостійне. Одна частина сучасної людськости повинна пропасти, а на її трупах має народити ся „надчоловік“, себто новий рід людеї-аристократів, упривілейованих оліґархів; одна знову частина мусить стати невільниками оліґархів. Теорія „надчоловіка“ основуєть ся на половому доборі і на переміні по-род Дарвіна, хоча Ніцше відпекуєть ся анґлійського натураліста руками й ногами, бо хоче бути ориґінальним. Але сю теорію „над-чоловіка“ не попирає ніякими доказами анатомічними, фізіоло-гічними, ембріологічними, географічними, геологічними, палеон-тологічними, як се робить Дарвін із теорією натурального добору і переміни пород. Надчоловік має о стілько перевисшати тепе-рішнього чоловіка, скілько сучасний чоловік перевисшає малцу, або инакше, сучасна людськість є „мостом-переходом“ між звірями і надчоловіком. Чоловік мусить пропасти, щоб народив ся надчо-ловік. Заратустра подає нам близші звістки про сего надчоловіка, про його етику і про чинники, з підмогою яких появить ся „воль-ний дух будуччини“. „Коли Заратустра мав трицять літ, полишив свою вітчину і пішов у гори. Тут пробув десять літ на самоті роздумуючи про самого себе, про моральні вартости і людські відносини. Набравши великої мудрости, вертає в долину, заходить до міста, де застає багато людеї, і проповідує їм свою науку. „Учу вас надчоловіка. Чоловік, се те, що мусить бути пере-можене. Що зробили ви, аби його перемогти? Усі сотворіли со-

творили доси щось більшого від себе: а ви хочете бути відпливом сього великого припливу і вернути ще радше до звіврати, як церемогти чоловіка? Чим є малпа для чоловіка? Насьмішкою або болючим соромом. Як раз тим має бути чоловік для надчоловіка: насьмішкою і болючим соромом. Зробили ви дорогу від хробака до чоловіка, а багато в нас іще хробака. Колись були ви малпами, а ще й тепер чоловік є більш малпою, ніж яка-не-будь малпа. І наймудрійший між вами — се лише суперечність і мішанина рослини і привида. Та чи я накликаю вас, аби ви стали привидами і рослинами? Гляньте, я навчаю вас надчоловіка! Надчоловік є зміслом землі (der Sinn der Erde). Хай скаже ваша воля: надчоловік буде зміслом землі. Заклинаю вас, мої братя, полишіть ся вірними землі і не вірте тим, що говорять про надземні надії! Вони отруйники, свідомі або несвідомі. Се згїрдники тіла, морітурі... Колись проступок супроти Бога був найбільшим проступком, але Бог умер, а з ним повмирили сі проступки... Колись гляділа душа згїрдно на тіло: і тоді була ся погорда чимсь найвищим: вона хотіла бачити його худим, поганим, виголоднілим. А скажіть мені: що каже тіло про вашу душу? Чи не є ваша душа вбожеством, брудом і нужденним вдоволенєм? Справді, чоловік — се брудний потік. Мусить бути море, що прийняло би брудний потік, не закаламутивши себе. Дивіть ся, я навчаю вас надчоловіка: він є тим морем, у якому зможе поринути ваша велика погорда⁴. Ніцше подає нам у надчоловіці образ будучого покоління, повного невгамованої сили, без ніяких моральних переконань, яке має повну волю і повний дозвіл вдоволяти свої інстинкти, примхи і забаганки. Се покоління настане тоді, коли людськість не буде придержувати ся ніякої етики, лише прийме лікарську рецепту Ніцше. Головні підвалини народин „надчоловіка“ є жадоба і „воля власти“, та значний, багатий, надмірний засіб сили. Ніцше освячує підступ, жадобу крові, хижість, невмолимість, суворість, очернене і иньші такі влочини, коли се стає підмогою власти, сили і приємністю інстинктів. „Мій брате, війна і боротьба — злі річі? Але конечно се зло, конечно задрість, недовірчивість і очернене між твоїми чеснотами“. До народин „надчоловіка“ потрібний поділ людськості на дві категорії: на панів-аристократів, що мають силу і власть в руках, і на рабів-невільників. Перші можуть робити все по своїм уподобаням; другі мають без ніякого протесту слу-

жити першим і сповняти все, що прикажуть перші. З незвичайної, могутньої, першої категорії народить ся „надчоловік“. Кожде ви-висшене типа „чоловік“ — се діло аристократичної суспільности, яка має здвинути ся на трупах слабих, понижених, підлих (gemein), спокійних, тихих. У витворенню сеї суспільности не може бути ніякої гуманности. По думці Ніцше, кожда висша культура не є ділом гуманности. Аристократична каста виросла з варварства. „Люде природною ще природою, варвари в найстрашнійшому розумінню слова, хижакі, ще в посїданню невлонаних сил волі і жадоби власти кинули ся на слабші, більш обичайні, спокійні раси“. Сі варвари були „більш цілі люде“, а „се значить, що були більш цілі бестії“. Аристократ повинен виховувати в собі „бестію“, бо вона родить свідомість своєї сили, підносить на „найвисші вершини“, звідки може глядіти відважно, безжурно, насмїшно, грізно... на все драматично-трагічне“. Вона витворює пику і гордовитість, що додають субектови зверхнього блиску. „Найгірша зараза не могла би стілько нашкочити людськості, як коли-б одного дня пропала з землі пиха. Без пихи і самолюбства, що були-б тоді людські чесноти?“ Ся бестія, найгарнійша і найбільш величя прикмета аристократизму, „довершує страшні вбійства, пожежі, насильства, торттури, своєвільно, з повною рівновагою духа, немов би се були студентські збитки“. Вона дає дозвіл похваляти різню, вбійства, рабунки, коли „діяч учинку“ (That-Thäter) може се зробити, коли се його вдоволяє, бо „міцна, повна природа не бере серіозно своїх злочинів“, бо „душа злочинця хотїла крові; його палила спрага за щастем ножа“. За се не має права ніхто його судити, бо він сам себе судить. „Судді, що за-суджують злочинців, не мають ніякого почутя для краси їх учинків. Тип злочинця — се тип сильного чоловіка, тільки що пробуває в неприязних відносинах“, бо не має захистних скритків. Обожає для власти і сили так заслїшило Ніцше, що підносить до незвичайної величини найбільших злочинців, пр. братство Ассасинів, що поклало собі метою вбивати і рабувати кого захоче, що на своїому прапорі виписало: „Нема ніякої правди; все дозволене“. Для Цезара Борджія, поганого тирана і кривдника, що поповнив багато потайних убийств, не знаходить досить слів похвали. „Вповні не розуміють хижих звїрят і хижого чоловіка ті, що добачили якусь хоробливість в тому найздоровійшому із усіх

хижих звіврів". Се звір аристократичного типа, з якого вийде надчоловік та „вольні духи будуччини“.

Ідімо далі за прикметами оліґархів. До тепер „псевдовільні духи“ проповідували „рівність прав“ і „спочуте для кожного терпіння“. Фільософи будуччини думати-муть инакше. „Невмолимість, насильство, невірність, небезпека на вулиці і на вкруги, скритість, стоїцизм, спокуса і різного рода чортівства, все зле, страшне, тиранське, хиже, звіврське і гаспидське в чоловіці служило до вивиснення типа „чоловік“. Ми зовсім не те, як „libres penseurs“ — „liberi pensatori“ — „вольнодумці“ і як усі ті славні речники „модерних ідей“ люблять себе іменувати. Сі духи згідно дивлять ся на масу; не входять в ніякі зносини з нею. Вони називають її „глупою чередою“. Аристократам годить ся знущатись над слабими, коли їх терпінє і муки зможуть вдоволити могутного кривдника. „Яке се приємне чутє показати без застанови свою силу на слабому. Яка розкіш de faire le mal pour le plaisir de le faire! Що за втіха в знасилуваню!... Не робити собі нічого з того, коли заподієть ся кому яке терпінє — се щось велике, се належить до величини“. Апотеозуючи звіврства, опрокидує і висьміває Ніцше етику милосердя. Перевертає до гори ногами тезу Шопенгауера: *neminem laede, immo omnes, quantum potes, juva*. Шопенгауер признав чутє милосердя за головний чинник людського розвитку. Ніцше добавчує в милосердю багато еґоїзму. Робимо иньшим добре тому, бо се збільшає в нас почутє власти, а до того ставляємо в залежність тих, для кого ми милосердні. Иноді нудьга наклонює нас до того. Милосердем побільшаємо терпінє сьвіта, бо горюємо не лише своїм нещастєм, але й нещастєм наших близьких; тим вменшаємо охоту до життя. Милосердні ми тому, бо жахаємо ся, аби коли не впала на нас нужда; горе окруженя псує нам веселій настрій, отже намагаємо ся віддалити від себе сумний вид. „Милосерде — се симпатія деґенерації“, бо збільшаємо і піддержуємо число хорих і слабих. Марнуємо свої сили на пуждарів, замісь трудити ся над придбанєм сили у аристократії. Все, що хоре, найпропадає. Треба бути „невмолимим“. Підпомагаги нещасливій череді панам не годить ся. Правда, коли такий чоловік милосердний, що „з природи є паном“, то його милосерде може мати ваґтість. „А що з милосердя тих, що терплять!“ Між аристократами нема знову милосердя, бо *inter pares* нема „ласки“. Милосерде і взаїмна підмога може бути тільки між упривілейованим поколі-

нем будучини, між тими, що „мають один біль і одну надію“. Помагати можна „тільки таким робом, як ти сам помагаєш собі“. А зрештою могутні аристократи почувають себе до обов'язку лише „для своїх рівних“, а проти осіб „низшої ранги“ поступаєть ся, „як серце захоче“. Коротко, по думці Ніцше, сучасна християнсько-демократична мораль милосердя є признакою дегенерації і упадку Європи. Вона зі своєю любовю і охороною слабих і угнетених є реакцією проти міцних, могутних, що мають дозвіл робити все, навіть мордувати, рабувати, тішити ся мартирологією темної „череди“. Адже все підле, пересічне, нужденне, хоре най щезає з землі. В „Антихристі“ горячо припоручає і приказує новим філософам нової суспільности „надчоловіків“ нищити все, що не підходить під рівень аристократизму. „Слабі і невдачні повинні пропасти: се перша заповідь нашої любови близьких. До сего треба їм ще допомогти“. Тільки цікаво знати, хто тоді служити-ме аристократам? хто буде їх невільниками?

Для тих двох категорій людей творить Ніцше дві моральности: „аристократичну, панську і невольницьку“ (Herren-Moral und Sklaven-Moral — Jenseits von Gut und Böse). Взаїмно вони собі ворожі. Обі дивлять ся крізь инший призма на світ; обі мають відмінні понятя добра і зла. „Що таке добро? Все, що збільшає почуване власти і сили в чоловіці. Що зло? Все немічне“. Добре отже є се, що може вдоволити інстинкти, а зло, ще стає перепорою в їх забаганках. Крім сего, що ми вже згадали, головнішими чинниками панської етики є сі приписи: „Чи зможеш сам надати собі норми добра і зла, а свою волю вчинити собі законом? Чи зможеш бути судиею і местником свого права? Робіть, що хочете, але будьте тими, що можуть хотіти. Будь паном. Будь заєдно першим, не дай себе випередити нікому. Будь нестрашимим, а при тім страшним. Будь без журби, циніком і напастником! Сього домагаєть ся мудрість; се женщина, що любить тільки борця. Хто хоче бути творцем, мусить бути тим, що нищить. Твоя воля най буде тобі правом. Воле моя, будь невмолима в перемові, скоро нищити в побіді. Чи ти є новою силою і новим правом? Чи ти сам є мотором руху? Чи зможеш змусити зв'язди, щоб ходили навкруги тебе? Моїми товаришами мусять бути душі творчі, триумфатори, що збирають плоди. Не прив'язувати ся навіть до наймилішої особи (бо вона тюрмою), ані до вітчизни, хоча-б найбільше була нещаслива і потрібна помочи; ані до

милосердя, знання, ані до своїх чеснот. Треба знати себе охоронити: найміцніша проба незалежності. Мій суд — є моїм осудом: до сього кожному зась. Треба раз позбутися лихого смаку, хотіти бути однакового переконання з багатьома. „Добро“ не є вже добром, коли й сусід так говорить. Вкінці мусить воно все так бути, як бувало: великі річі для великих, усе незвичайне для незвичайних“. Се були-б важніші приписи панської етики. Яким робом витворила ся мораль аристократів по поглядам Ніцше? Ми вже згадували, що культура почала ся тоді, коли варварська раса зробила нахід на спокійну, тиху, слабку расу, що займала ся ховом худоби, продажею виробів, та перемогла її і насильно зробила своїм невільником, а чуже майно своєю власністю. Так повстали грецька і римська культура, а на їх трупах культура Германів. Сі варвари-аристократи маючи силу і владу у своїх руках кермували переможеною суспільністю, видавали закони по своїй вподобі; були мірилом моральної вартості, а навіть її творцями. Аристократ осуджує, що „шкідне йому, се шкідне само в собі“; він є тим, що надає міру річі. Все, що стояло на нижшому ступені розвитку і було слабше від него, та підчинене йому — се зле, простовате, низьке. Таким робом виринули прикметники: добрий і злий. „Добрий“ значить тільки, що панський, аристократичний, вищий; „злий“ — се „низький“, простакуватий, слабкий, невільник. Свої погляди намагається Ніцше поперти доказами з етимології, але ся науковість побудована на крихких основах. У аристократичній моралі „на переді стоїть чуте повноти, влади, що хоче розляти ся, свідомість богацтва“; у моралі знасилених, слабих, угнетених на першому місці виписана „пессимістична злоба“ на ціле положенє чоловіка. Невольницька мораль — антитеза аристократичної. По тій моралі „злим“ є се, що викликає острах: невгамована сила, гордовитість, суворість, невмолимість, ненаситність, насильство, вбийство, рабунок, катованє, знущанє; — „добрими“ є сі прикмети: милосердє, сердешність, лагідність, терпеливість, підмога. Ся мораль — се „мораль користи, позиточности“. Невільник глядить ненависно на прикмети аристократа, скептично і недовірливо на все „добре“, що поважається в горі. Він не здібний сам для себе встановляти моральну вартість; він має придержувати ся сеї, яку йому дали пани. „Се виключно право панів творити вартості“. Неволь-

ницькій моралі авторитативну санкцію надали духовні, що поставили собі за завданє взяти в оборону „глузу череду“ угнетених і покривджених перед визиском аристократів. Найперше жидівські духовні, а опісля християнство стало боронити слабих; за християнством пішли демократично-поступові змаганя, що теж мають на меті „череду“. Ніцше доволі швидко реферує історичві події. Метод витвореня Атенської культури упривілейованою верствою при підмові невільництва ставляє як доконечний взір культурного розвитку в иньших часах. Кожному ознайомленому трохи з історією звісно, що культура не завсїди розвивала ся так, як сего хоче Ніцше. Бувало й таке, що як раз невільники і угнетене та переможене суспільство давали почин культурі. А скільки знову людей визначних, що надавали напрям епохам і цілим столітям, походило з найнижших верстов. Зрештою кожний, хто думає здраво, вважати-ме аристократичні забаганки Ніцше при нинішних обставинах божевільною утопією. Проповідуючи панську мораль він ворожо глядить на сучасні демократичні змаганя. Його обурює до нестями рівність усіх людей перед правом. У тих словах містить ся „плебейська ворожнеча проти всего упривілейованого і самовеличного“. Тут розходить ся про „*ni dieu ni maitre*“. Се негация самого жита. „Воно звучить так, наче-б хто приобіцював віднайти жите, що здержувалось би від усіх органічних функцій“. Він падькає, що нині кожний може навчити ся читати і писати, та сим робом користати із освітних здобутків людського духа. Давнїйше читанє і писанє було власністю богів, опісля зійшло до вибраних, а нині до „череди“. „Суспільний устрій без кастовости неможливий, бо успішне жите домагаєть ся авторитету. „Богато придбано, коли вкінці великій многотї впоєно се чутє, що вона не може дотикати ся всего“. Але тим авторитетом можуть бути лише аристократи. „Признака доброї і здорової аристократії, коли вона чує себе не функцією (королівства або чого инь.), але його зміслом і найвисшим управненєм — що тому вона в доброму сумліню бере як офіру велике число людей, яких за для себе зсуває до невільників“. Вони мають пильно глядіти, аби „своїх обовязків не знизити до обовязків для кожного: свої права і їх виповненє вчисляти до своїх обовязків“. Вони повинні вірити, що суспільність існує не для суспільности, лише як підвалина, на якій має побудувати ся аристократія. Сього повинні як найпильнїйше берегти, бо в противному разі переможе „чередна мо-

раль", значить, милосерде одного для всіх і всіх для одного, та загальне братерство і загальна взаємна підмога, а се спинить на-родини надчоловіка і розвиток аристократичних пород. Ніцше найменує корупцією компроміси царів, самовладників і олігархів із „чередою“. Демократичний рух — се симптом упадку і де-генерації сучасної людськості. Таким самим симптомом декаден-тизму є феміністичний рух. Ніцше вважає жіноцтво безрозумними сотворіннями. Женщину ціхує глупота навіть в кухні, де одинокє її призванє. „Nec Rhodus, hic salta!“ „Коли-б женщина вмїла ду-мати — була-б як куховарка від тисячних лїт винайшла найбільші фізіологічні факти і взяла би у свої руки медицину“. Жінка не розуміє, що таке страва? Лихі куховарки і їх повна недостача розуму в кухні спинили розвиток чоловіка. „Нїщо не є жєнщинї більш чужє, осоружнє, ворожє як правда, — її найбільша штука брєхня, її найвисша справа — позїр і краса“. Жїночий рух — се щось „вїчно-скупнє в жєнщинї“. Еманципацийнї змаганя жїноцтва належать „до найгїрших поступїв загального опоганєня Европи. Бо щож зможуть виявити сьвітови недоладнї спроби жїночої на-уки і самовїдслони?“ Ніцше сумнїваєть ся, чи женщина, коли пише про жєнщину, хоче визволення — і чи може хотїти... Він пи-таєть ся: чи сама жєнщина признала коли жїночїй голови глибину, жїночому серцю справедливїсть? Жєнщина доси була найбільш зневажавана самим жїноцтвом. Він похваляє церков за її висказ „mulier taceat in ecclesia“, Наполсона за його „mulier taceat in politicis“, а вкїнцї заявляє, що „справдешнїм приятєлем жїноцтва є сей, що кличє до них: mulier taceat de muliere!“ Се признака корупції інстинктїв, коли женщина покликаєть ся на паню Ro-land, на паню de Staël або на George Sand. Сї три є „комїчними жєнщинами — нїчо більше — і найлїпшими аргументами проти жїночої еманципацийї і самовеличности“. Мужчини трактували жї-ноцтво до недавна як птахїв, що заблудили до них з якихось гїр: як щось лїшого, вразливїйшого, дикїйшого, чудовїйшого, солод-шого, але також як щось такого, що треба замкнути, аби не втекло. „Жїночї еманципатори не йдуть в рахубу“. Мрїти про рївнї права, про рївне вихованє, рївнї домаганя і зобовязаня — се типїчна признака плосколєбности. Такий чоловік дуже „ко-ротко“ думає про всї головнї питаня жита. Чоловік знову, що має глибину духа, тїлько орієнтально може думати про жєн-щину; він мусить почимати її як власнїсть, як щось призначенє

до послуги. Приване мужчини: „Я хочу“; доля жінчини: „Він хоче“; значить, жінчина сотворена для любови, послуку і повної зависимости від мужчини. Чоловік повинен стати по стороні азийського розуму; повинен поступати по прикладу Греків, що з прибільшуванем культури від Гомера до Перікля острійшими стали проти жінчин. Се було „конечно, льогічно, по людськи“. Де тільки промисловий дух переміг військового і аристократичного, там жінчина стремить до економічної і правної самостійности „комісу“. „Жінчина як коміс“ стоїть на воротах модерної суспільности. Визволена жінчина перестає бояти ся мужчини, а через те вона дегенерує ся. Еманципация проявляє себе поступенним ослабленем і притупленем усіх найбільш жіночих інстинктів. Еманципаторів жіноцтва найменує плосколобними приятелями жінчини, ученими ослами, бо освіта робить жінчину нездібною до першого і останнього її призваня — родити сильні діти. „Мужчину треба виховувати до війни, жінчину до достатченя жовніра: все иньше дурниця“. Сучасне подруже — се „вопеутий конкубінат; вбожество душі в двійку, бруд душі в двійку, нужденне вдоволене в двійку“, значить, подруже є обмеженем волі. „Змисловість — райське щасте землі“ мусить мати у панів-аристократів повну волю, бо инакше не народить ся надчоловік. Висьміває тих, що закаувають чужоложити і використувати жіноцтво для вдоволення розбурханих інстинктів. Ніцше отже засуджує жіноцтво на повсякчасних невольниць аристократичної суспільности. Зрештою нічого дивного, бо невольництво, по його думці, доконечна условина висшої культури. А що тепер иньший рух виринув на дневний порядок — се признака, що Европу сповили декадентизм, дегенерация, пересічність, нудьга, вивисшене „невольницької моралі“. Сю мораль підпирало і підпирає християнство, тим то безмежна аристократична ненависть і злоба подиктували Ніцше обсіпати християнство брудною лайкою, цинізмом і наругою, а не безсторонньою критикою вчинків християнства. Се признають навіть прихильні оціники писань Ніцше. „Тепер не оперує вже аргументами, але лайкою, аби зробити християнство чимсь згідним і закликати маси до його знищеня. Фальшує, перевертає до гори ногами і заперечує дійсність, дає вираз найглибшому невдоволеню з природного світа; закид сього odium generis humani, що піднесено в цісарському Римі проти жидівства і християнства, повер-

тає тут знову^{*)}). Антихрист — се збірник вуличних епітетів на християнство. Ніцше вважає християнство „появою великого, найглибшого зопсуття, безсмертною поганю людськості“. Християнська релігія „виповіла війну на жите і смерть висшому типови чоловіка, проклинаючи основні інстинкти сього типа найменшавши їх злими“. Вона спиняє милосердем, любовю близьких, поняттями гріха, грижою сумління розвиток сили і волю власти у вибраних. Християнство було-б тоді йому до вподоби, коколи-б на апостольськїм престолї царствували такі злочинці, як Цезар Борджія; тоді могли би кровожадні і невгамовані інстинкти погуляти собі доволі, тоді „більш цілі бестві“ привели-б на сьвіт надчоловіка.

На тім кінчимо короткий нарис про „фільософію“ Ніцше. Ми старали ся понайбільше власними його словами схарактеризувати замітніші риси з патологічної творчости його духа, аби охоронити себе від закиду „упередження“.

Як найменувати етику Ніцше? Правду сказати, вона сама про себе видає осуд. Його „переціноване моральних вартостей“ є негациєю всіх етичних поглядів і напрямів, бо хто не признає ріжницї між добром і злом, або хто так розуміє понятя добра і зла, як Ніцше, сей тим самим не признає ніякої етики. Таким робом квестионує ся сьвідомість волі, що може рішати про моральні питання. Етичні принципи „вольних духів“ — се принципи варварства, звірства, насильства і дикої змисловости. Послухаймо, що говорить прихильник Ніцше, Гальвіц про сю етику: „Мораль Ніцше хоруг на одну невлічиму рану. Вона хоче стояти в службі жита і провадити людськість до висшої осьвіти. Кождий з осібна в тому полишений Богом і людьми: Бог умер, а на повнорозумову співроботу і керму иньших людей ніхто не може і не повинен рахувати. Кождий сам своїм розумом мусить витворити моральне унормоване сьвіта і піддати себе похибкам і іллюзії, аби могли продовжувати своє жите з дня-на-день.

Дійсний сьвіт одначе, якому Ніцше відмовив вповні розуму, метить ся добрим юмором на своїому згїрднику. Ніцше може навіть оспорювати кожду його обективну причиновість, одначе мусить сконстатувати мудрість і гармонію в цілому ходї дотеперішнього розвитку сьвіта, яких і людська сьвідомість не може

*) Friedrich Nietzsche. Ein Lebensbild von Hans Gallwitz. Dresden und Leipzig 1898.

прослідити. Неровум хаоса розумнійший в кожному разі, ніж наймудрійший мислитель на світі... Ніцше, що теоретично заперечує кожде плянове впорядковане і причиновість поза людською свідомістю, замотуєть ся всеюди у своїх дослідах в тенети найвлучнійших і наймудрійших причин, він не може втекти від сеї чудової гармонії, що розляла ся над сим хаосом світа... Не вдало ся Ніцше відбудувати сеї світ, який зруйнував, він вносить суперечність свого нутра до внішнього світа, коли правдомовність змушує його частійше визнати слово Павла: „божеська глупота мудрійша, ніж люде“¹⁾.

Під кінець скажемо дещо про стиль і форму писань Ніцше. Послухаймо, що говорить сам автор, що говорять иньші вчені, а відтак скажемо від себе дещо. „Афоризм, сентенція, в яких я перший між німецькими майстрами — се форми „вічності“; моя се гордість, сказати в десятиох реченях, що другий скаже в цілій книжці. Я дав людськості найглибшу книжку, яку вона має, мойого Заратустру“. Так говорить сам автор. Д. Гальвіц каже, що в писанях від 1878 до 1886 повно звучности, образности і колірив; писаня з останніх літ писані немов би „розжареним пером, як у дропасниці сказаной пристрасти“²⁾. Др. Л. Штайн пише: „Мова Ніцше має поетичний запах, що пестить змисли, уяву сповиває млою, а з початку навіть спинає здоровий розсудок. Ніцше — се правдивий геній афоризму. Його твори з літературного боку належить до зайзаметніших і найліпших у всесвітовій літературі“³⁾ Брандес називає його форму „пристрастною“ і „вповні оригінальною“ (Menschen u. Werke). Нам припадає найбільш до вподоби оцінка Нордауа: „Коли читаємо його писаня одно по одному, дізнаємо вражіня від першої до останньої сторони, немов би ми чули божевільного чоловіка, що з горючим оком, дикими рухами і спіневими устами випльовує оглушливий потік слів, а иноді то засьмієть ся божевільним сьміхом, то кидає ганебні наруги і проклятя, то підскакує в заворотно швидких скоках, то кидаєть ся на спокійного співтовариша з грізною міною і затисненими п'ястуками“⁴⁾. В писанях Ніцше, по нашій думці,

¹⁾ op. cit., ²⁾ op. cit.

³⁾ Dr. L. Stein: Friedrich Nietzsches Weltanschauung und ihre Gefahren. Berlin 1893.

⁴⁾ Entartung II.

повна анархія змісту і форми; хаос в злуді з нервовістю і хоробливістю. Уява не знає ніяких границь, розум не функціонує, брак гармонії і композиції та концентрації. Все шумить, гучить, блискає, дрожить, летить нерозважно і без застанови. Божевілля і більш нічого! Такі наші вражіння із творів Ніцше...

Яворів 1901 р.

Юрій Клім.

Друга вистава образів Ів. Труша.

Півтора року тому читачі Л.-н. Вістника читали замітки мого впов. товариша дра Франка з поводу першої вистави образів, урядженої д. Трушом в салі Львівської Постійної Вистави Штуки в падолисті 1899 р. В половині минушого червня урядив д. Труш в тім же сальоні другу виставу своїх образів, котрої вражіннями хочу я тепер з ш. читачами поділити ся. Досі маємо так іще мало малярів з талантом і серіозним змаганнем до самостійної, оригінальної артистичної творчости, які-б маніфестували себе Українцями, так що їх імя входила-б, що там скажу, до національного нашого інвентара, — що така вистава як д. Труша має для нас загальнійший культурний інтерес.

Насамперед треба сконстатувати, що ся друга вистава образів не розеднувала фахових і нефахових глядачів. По тих гучних похвалах, якими була стрічена перша, се богато значить. Д. Труш підтримав вповні свою репутацию незвичайно пильного робітника й серіозного артиста, що не позволяючи собі скрутити на дорогу „хлібного“ заробітку та зробити з себе ремісника-продуцента в тій сфері своєї творчости, яка здобула вже признання й критики й публіки, — працює неустанно над розширеннем круга своєї творчости та ставить собі нові проблеми штуки. І порівнюючи сю нову виставу з попередною, кождий мусить признати, що артист зробив в сїм напрямі великий крок наперед.

На виставу дав він трицять і кілька образів. Є тут три великі, двометрові полотна — красвиди, три меньші, чотири портрети і двадцять вісім студий і шкіців ріжної великості. Все се — роботи сих останніх півтора року. Коли додати ще друге стільки образів і шкіців, артистом невивставлених, — хоч не оден з них мав значний інтерес і артистичну вартість, — то будемо мати проречисте свідощтво интензивної енергії й плідности майстра. Зміст, вибір мету вивставлених образів значно відмінні від попередньої вистави. Не кажу вже, що в них бачимо зовсім иньший терен — на попередній виставі мали ми Галичину, на сій — Україну, переважно Київ і Київщину, — се річ більше випадкова. Важнійше, що артист вибирає иньші теми, шукає зовсім відмінних ефектів

в порівнянні до попереднього. На попередній виставі панували огородні цвіти, що звернули загальну увагу свою пишною кольоратурою й виразністю красок. На сій виставі пригадує сей улюблений мотив артиста тільки шість шкінів з цвітучих дерев, гарних, хоч поцтованих невідповідною оправою, — вони на сій виставі одначе займають вовсім другорядне місце. На сій виставі першу роль грають далековиди — образи з далекою перспективою — види Дніпра. По попередніх роботах д. Труша, де далека перспектива не грала ніякої майже ролі, так що йому робили закиди з сього, таке форсування далекої перспективи на сій виставі явило ся повною несподіванкою. І дійсно, ся перспектива на цілім ряді образів артистї удало ся дуже добре.

Три найбільші образи теперішньої вистави всі мають темою далеку перспективу Дніпра — се могила Шевченка, пам'ятник хрещення Руси в Київї й Дніпро під Київом при заході сонця. На мій погляд артистови найбільше удав ся перший образ: краєвид взято при півнім заході, в темно-фіолетових (може де-що пересинених) тонах; на першій пляні рівне поле, ледви оживлене кількома кущами, в центрі образа могила і за нею перспектива Дніпра; дуже невдячна з артистичного боку тема, якою є могила Шевченка від поля, тут тоне в краєвиді і прегарно гармоніює з далековидами Дніпра. На грутім краєвиді, на мій погляд, композиция вже меньше щаслива, корчі переднього пляну ялось не вирізняють ся від дальшого пляну — групи дерев, що окружують пам'ятник хрещення, а сї дерева де-що занадто закривають перспективу Дніпра й група їх здаєть ся де-що важкою. На третім головний інтерес лежить у сьвітляних ефектах заходу сонця на водній поверхні Дніпра, але сї ефекти ялось не дають ілюзії, і за ними слабне вражінне від далекого Подоля й гарно скомпонованого переднього пляну.

З тих трох образів тільки сей остатній пригадує сильні кольористичні ефекти — спеціальність майстра. В повній силі виступає вона на двох менших образах: київська церков св. Андрія в сильнім сончнім осьвітленню (*plein air*) і калабанька, окружена кущами й деревами, з околиць Гадяча. На першій головний інтерес має сильно осьвітлена срібна бляха церкви, що мов горить і пускає проміння від себе; сей ефект рішучо псує кілька неестетичних домів коло церкви: артист, не позволяючи собі змінити краєвида, задержав їх, і вони, на мій погляд, поцсували сей зре-

штою дуже інтересний образ. На другім дуже гарно віддано контраст жовто-зеленої ростиности й темно-синьої води і рефлекси на її тлі; образ дає невний, дуже приємний настрій. Дає його також і третій з сих побільших краєвидів: могила Шевченка зблизька, серед голого гречаного поля, в полудневім сонці — тема в високій мірі невдячна, але, як я вже сказав, оживлена дуже гарними кольорами хмар, дає вражінне самотности, спокою.

Такі більші образи — взагалі новина у д. Труша — все робота остаточної весни. Артист очевидно що йно вправляється в техніці таких більших композицій, і переважно вони випали дуже добре, хоч роблені за допомогою дуже малих шкідів.

Кілька прекрасних далековидів знаходимо серед маленьких, можна сказати мініатюрних шкідів (яких 15 см. довжини); такі маленькі шкіді також явилися уперше на сій виставі п. Труша, й між ними багато прекрасних, вповні артистичних річій; про образки цвітучих дерев я вже згадав; ще ліпше випало кілька видів Дніпра й інших київських краєвидів, з прекрасною перспективою, повною повітря.

Новиною також були два шкіді жанрові — гагілки під церквою й великодня процесія з Гуцульщини. Спеціальне уподобання до мертвої природи, неохота до фігур були досі прикметами автора; було-б дуже мило, коли-б сі два шкіді віщували розширення сфери творчости артиста і в сім напрямі. Розуміється, й по за чоловіком штука має свої великі, безмежні простори, невичерпані скарги краси, але все таки вінець артистичної творчости — се чоловік і його житє; в додатку у нас Русинів для жанра зроблене так мало, що було-б дуже пожадано, як би здобув він собі таку визначну силу, як д. Труш. Два шкіді виставлені ним тепер, се властиво ще тільки натяк на жанр: людська юрба трактована з чисто кольористичного становища — се тільки група кольорових плям, але вона віддає людську юрбу, її рух і пестрі убрання дуже живо й гарно. В творчости д. Труша у всякім разі се новина дуже мила.

Портретів д. Труш виставив тільки чотири — проф. Антоновича і Лесі Українки (власність Наук. товариства ім. Шевченка), п. А. Драгоманівни й мій. Недокінченим і невиставленим лишився прегарний портрет Лисенка, що заповідав ся (о скільки міг я судити з невикінченої роботи, бачивши її в робітні д. Т.) ще далеко ліпше, ніж зроблений для Товариства ім. Ш.; а також не виставив д. Т. і декотрих інших, дуже гарних своїх портретів з музею

Тов. ім. Ш. — вибір його з поміж них був рішучо за острій. З виставлених звертав на себе особливу увагу дуже ефективний портрет п. Драгоманівни; незвичайно живим виразом визначає ся портрет проф. Антоновича. Що до сеї живости — треба запримити нову подробицю в манері д. Труша — в остатніх часах він віддає фізіономії в руху — з усміхом, або навіть підчас розмови (як портрет проф. Антоновича); се, розумієть ся, незвичайно збільшає ілюзю життя, живости, але може трохи за дешевий ефект для такого серйозного майстра як, д. Труш, тим більше що й без сього ефекта він уміє надати жите й душу портретови. Шкода, що на виставі не було портрета Нечуя-Левицького, що просто, без усяких ефектів, але прекрасно віддає індивідуальність особи.

В сумі нова вистава п. Труша, як бачимо, дала не тільки цілий ряд гарних образів, не тільки показала в артисті крок наперед в розв'язуванню технічних і артистичних проблем, але й представила зовсім нові сторони, нові напрями в його творчости. Се дуже втішно, бо не тільки підтримує, а й збільшає ті надії, які обудила перша вистава. Побажати тільки, щоб автор в дальшій можливо розширив круг своєї обсервації: при його змаганню до нових сфер, нових доріг у своїй творчости се, на мій погляд, було-б в високій мірі корисно для нього.

Вкінці маленька замітка *pro domo nostra*. Образи, виставлені д. Трушом, писані на українські теми; деякі представляють місця особливо дорогі кожному руському серцю. Але ці образи, очевидно, підуть в чужі руки, як пішла переважна маса образів з попередньої вистави. Між покупцями образів усього 2—3 руські імена, переважна маса його робіт іде в чужі руки. В нашій суспільности ще нема попиту на штуку, і в тім один з неприємних проявів малокультурности, міщанського філістерства, з котрого, треба признати ся, наша суспільність не встигла ще вповні виволити ся. Скільки маємо у нас руських заможних, навіть багатих домів, де на стінах не стрінете й штиха артистичного пензля, хіба друки, або якісь богомази. Виправдування нашої бідністю — що нам не до роскоші — тут не допоможуть: штука належить до перших потреб чоловіка, і коли в домах, де не жалують соток і тисяч на ріжні quasi-потреби культурного життя, жалують ся на штуку — се не свідчить добре про нашу культурність.

М. Трушевський.

Хроніка і бібліографія.

I. Літературні вісти і уваги.

Інтелігенція і село. Від д. Кирила Геніка з Вінніпегу в Канаді одержуємо ось який лист: «Як знаєте, живу я вже пятий рік у Канаді покинувши рідний край. Не маю причини жалувати, що покинув свій край; лише того жалувати-б, як би я не міг ніколи вернути назад. Чоловік живучи в ріднім краю ані вартости його не може знати — не втративши його, ані бачити таких подій у світі, чого там уздріти годі. Однак думка моя вєє про рідний край, доказом того, що я свою сімю післав назад, а сам лише на якийсь час лишив ся. Повернувши, питаю часто себе самого: що почати? Маю одну свою гадку піддати під Вашу розвагу, над котрою звольте застановитись, чиби її не мож впровадити в жите. Думаю, що вся наша робота, значить ся, інтелігентів, позбавлена всякої реальної підстави, бож результати її дуже сумні. Без живого прикладу годі що вдіяти, а люди навіть широї волі через не-свідомість предмету попадають у суперечність; зміркувавши се нарід тратить довіре і сьмість ся з боку. По моїй гадці треба би робити таку роботу, котра би і в теорії і практиці згоджувалася, а тою роботою, думаю, була-б управа рілі. Край чисто рільний лежить облогом; праця на полі понижена, інтелігенція відвернулає цілком від сего занятя, а як де тращить ся, то робить лише не своїми руками. Се страшний блуд, за котрий народ мусить сильно покутувати, а збаланчучений навіть і сего не бачить, що власних дітей робить собі ворогами посилачи їх в інтелігенти. Роблячи се не лько тратить робучу силу, але що гірше,

вивчивши ся фальшиво, його дитина стає ся пасожитом власних братів. Се факти, яких годі заперечити. Отже по моїй гадці чи не можна би оснувати Земельне Вольне брацтво? Думаю що коли би нашло ся 20 людей з капіталом 5.000 гульд. кожний, то можна би купити масток за 200.000. На такім мастку можна би завести спільне брацьке вольне, на свободі оперте жите. Щоби нічого не мати з властями церковними, мусіло-б бути безконфесійне. Коли-б Ви думали, що гадку мож би впровадити в жите, порадьте ся правників, на якій підставі се основати, щоб не впасти з властями в колізію. Коли-б удало ся впровадити діло в рух, можна би провадити господарство спільникам самим, приймаючи бідних людей, а узисканим капіталом творити дальші осади, даючи жите незможним. Се лише контура моєї гадки, яку можна би обговорити опісля і уладити як би вважалось за добре. Се поле широкої свободи і практики житя, де чоловік може стати на тих ідеалах, що дорогі всякому чесному чоловікови.

Кирило Генік.

Уважаючи справу піднесену д. Геніком дуже важною для дальшого розвою нашого народа і для здорового зросту нашої інтелігенції, я при тім уважаю себе некомпетентним розсуджувати про її практичні основи і для того замість приватної відповіді д. Генікови подаю його лист до прилюдної відомости. Нехай ширший круг наших освічених людей подумає про сю справу. Я від себе додаю лише, що коли-б діло можна було покласти на практичний ґрунт, то се було би велике добро, був би завязок справді

незалежної руської інтелігенції. Кожному, хто придивляється ся тепер нашому публичному життю, ясно відразу, що найбільшим нашим лихом єсть брак — не інтелігенції взагалі, а незалежної інтелігенції. Учителі, професори, урядники, навіть лікар і адвокат — усі вони залежні від свого уряду, від клієнтелі і дуже часто в народніх справах не можуть виступити так, як би їм хотіло ся і як диктує їх сумління. Праця на рилі в умовах відповідних середньому рільному власителю західної Європи або американському фермерови дала-б їм не тільки суцільність ідеалів і житєвої практики, але також економічну і соціальну незалежність. Що-ж до побоювання д. Геніка, чи церковні власти не робили-б яких перешкод, то се мені видаєть ся безпідставним. Не з боку церковних, а з боку фіскальних властей таке братство стрігло-б найбільші перешкоди, а вивішене стягу безконфесійности без потреби відчуило-б його від руського селянства.

I. Ф.

Земство й українські книжки. Нам пишуть із Лубен: Шкільна рада при Лубенській Земській повітовій Управі, заведена в 1898 році, за останні два роки предложила земським зборам де-скільки способів розповсюдження серед селян книжок. В 1899 році шкільна рада признала бажаним уладити виставу книжок у помещканню Управи в вітринах і найти книгоношу. Рада шкільна гадала, що книгоношу можна буде найти без трати на це гроший земством, даючи тому чоловікови, котрий згодився-б розвозити по повіті книжки, в позичку 100 карб. на купно коня, воза, упряжі і т. ин. Земські збори прийняли пропозицію шкільної ради, а Земська Управа почала шукати книгоношу. Такий чоловік найшов ся, його порадила звісна діячка на земському полі пані Забіліха і земство видало йому 100 р. в позичку та дало на кредит із свого складу книжок рублів на 15 та на таку-ж суму иньшого товару. Завідуючий земським книжковим складом передавав нам, що чоловік сей зовсім не зацікавлений в розповсюженню книжок між народом і земською позичкою покористував ся за для розширення своєї власної торгівлі і за пів року не продав ні жадної книжки, не повернувши земству ні позички ні тих гроший, на які взяв у земському складі книжок та иньшого товару.

Де хто подумав би, що селяне не почуввають потреби своєрідної книжки, тому то земський книгоноша й не мав

успіху в продажі їх. Але ця думка була-б великою помилкою. Книжковий склад при Земській Управі, хоч поставлений дуже не взірцево, з успіхом торгує українськими книжками в протилежність російським, яких за останній рік дуже мало продано, і хоч купує книжки українська інтелігенція, одначе чималий відсоток падає і на селян. Цей відсоток значно-б побільшав, як би Земська Управа добре виконувала постанови Земських зборів та хоч виставила у себе в помещканню книжки в вітринах, щоб ті люди, які бувають у земстві за ділом (а їх бува кожний день чимало) бачили, що єсть книжки і свої рідні, а не тільки ті, які їм доводилось читать у школі або в земських книгозбірнях, та певне й купували-б їх. Не виконана й досі Земською Управою постановою Земських зборів з 23 вересня 1900 р. про доповнене шкільних книгозбірень українськими книжками, які дозволено мати там. Дехто з учителів ремствує на неї за це, загубивши всяку надію коли небудь давати дітям рідну книжечку. На великий жаль, хоч Управа й розішле по школах дозволені цензурою книжки, давати читати все таки буде нічого, бо таких дозволених книжок дуже мало, здаєть ся тільки брошури Чкаленка. Підняти Земську Управу до виконання постанов Земських зборів повинна Ревізійна комісія, але в Лубенським земстві ця комісія тільки ревідує грошеві рахунки та иноді дає внесок видать то тому то другому земському служажці нагороду «за плодотворную діяльність», кермуючись в таких випадках більше власною симпатією до такого плодотворного діяча, ніж оцінку його діяльности.

Не виконана також постановою зборів 1900 р. про вишуканне другого книгоноші з платою 200 руб., та се діло байдуже, як би ця постановою й не виконувалась. Річ в тім, що як би й найшов ся такий чоловік, який би був зацікавлений в розповсюженню між народом книжок на таку суму, яку одержить собі за труди, то все таку продажу книжок можна організувати краще, ніж через книгоношу і ті 200 руб. які земство думає тратити на це діло, не пропали-б даром. Цими грошми треба скористувать ся цілком. Ми чули, що один із Земських лікарів згодив ся продавать книжки у себе в амбулаторії. Гадасмо, що згодить ся се робити не один лікар і фершад, тільки треба вміти скористуватись услугою цих людей, між якими

може є такі, що й зацікавлені сим ділом. Всякому звісно, що українська книжка значно дорожча від тих любочних Русланів Лазаровичів, яких розносять по селах російські коробейники, і для того, щоб вона була доступна нашому селянину, треба, щоб Земство подешевило її значно, а це воно може зробити за тих 200 р., які єсть у його на книгоношу, попросивши будучі Земські збори перейменувати сей кредит «на діло розповсюдження між народом книжок». Навіть найкраще було-б, як би земство за ті гроші накупило популярних книжок по медицині і сільському хазяйству і поручило лікарям, фершалам і вчителям роздавати безплатно. Де хто з приводу сього висловлює такий погляд, ніби то селяне, як давай їм даром книжку, скоріше її порвуть на цигарки чим прочитають, але се дурниця. Ми по собі знаємо, що бува зовсім навпаки. Де хто з селян, одержавши даром книжки, купували вже самі за гроші, бо були зацікавлені ними. Треба тільки не помилити ся, яку дати книжку. До речі буде згадати, що Лубенська повітова Управа виписала від Ананєвської Управи видані нею листки на українській мові про всякі заразливі хвороби, для безплатної роздачі їх селянам. А. Ж.

„Хахли“ і „препятствія“. Нам пишуть із Полтави: Іноді наше суспільство і хоче як небудь стрепенути ся і зробити що небудь, але тут зустрічає такі перешкоди, що й Боже мій. Так наприклад, товариство аматорів-акторів, яке складало ся переважно з простого люду, хотіло ще торік поставити українську пєсу; пєса

була заборонена. З початком сего року теж товариство спромогло ся і вивчило драму Карпенка-Карого «Сто тисяч», сподіваючись, що коли у Полтаві є «просвітний будинок-театр імені Гоголя», то дума шире віддасть їм залю на що виставу. Аж ні! Дума заклочила такий контракт із директором російської трупи Карамзіним, що він один панує в театрі і що хоче те й робить. Коли він дознав ся, що «хахли» хочуть грати «Сто тисяч», наперекір назначив на сей час оперу Гальку. Відні аматори, які з великою турботою вивчили ролі, уриваючи час від своєї важкої праці, не знали що й робити. Потрібно було аж через адміністрацію вплинути на Карамзіна і примусити його зняти «Гальку» і впустити у театр «хахлов». Але ті «хахли» так грали свої ролі, що театр дрозжав від оплесків публики, яка заповнила усї місяця, і що сам Кропивницький та Карпенко-Карий похвалили-б їх за виконанне їх типів. М. Р.

Переклади українських творів. Віденська „Arbeiter Zeitung“ подала в ч. 182 переклад Стефаникового оповідання «Синя книжечка» пз. „Das blaue Buch von Stefanyk“.

Carmen saeculare, ода написана папою на закінчене минулого віка, появилася тепер окремою книжкою в 31 перекладах на різні мови. Між ними є й руський переклад, зладжений питомцем руської колегії Петром Карманським п. н. «Бажаня во Ісусі Христі на новий рік. Латинський стих Папи Льва XIII.» Усі перекладники дістали від папи срібний ювілейний медаль.

II. Нові книжки.

Звіт Дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за рік шкільний 1900 1901. У Львові, 1901. З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка. Накладом фонду наукового. Ст. 1—48+1—60, 8°. В першій частині отсеї брошури подана праця директора Едварда Харкевича п. н. «Хроніка львівської академічної гімназії», в якій наведено найдавніші звістки про сю школу аж до найновіших часів (1382—1901 р.). Звістки ті до 1849 р. дуже скупи, стають опісія що-раз повніші; від часу, коли розпочато оголошувати річні справозданя, стають вони ще докладніші і доступні для публіки. З них

видимо, які метаморфози переходила ся школа, поки дійшла до теперішнього стану: ніяка школа в Галичині не мала їх стільки, що академічна гімназія. Викладну мову латинську, німецьку, польську, руську. — не багатьом науковим закладам доводить ся переходити. Тепер розвиток її запевнений і більше подібних експериментів, як давніше, не буде з нею. — У другій частині, урядовій, подані дані за 1901 шкільний рік. Ми наведемо тут дещо важніше. Учителів у гімназії було 24 (разом із директором). Учеників записало ся з початком року 594+9 приватистів, разом 602. З кінцем другого

півроку динило ся 512 публичних учеників, і 9 приватистів, разом 521. Виступили протягом року 82 ученики, значить сема частина всіх вписаних. Ми не знаємо причини, задля якої вони виступили, але в кождім разі зазначуємо се число тут, бо воно занадто велике, аби не могло вдарити в очи. Чи не можна би в будучности подібним фактам якось зарадити? Стипендії побирали 15 учеників в сумі 3060 корон; пересічна квота на одного ученика виносла 204 корон. Як видно, то під сим зглядом була гімназія дуже упростіжена. З виїмкою одного римокатолика і двох православних, усі иньші ученики були греко-католики, руської народности. Такої одностайности, національної і конфесійної, нема в иньших гімназіях галицьких, крім руських. Що до місяця побуту родичів, то на місто Львів припадало 60, а на львівський повіт 65 учеників; решта походила з иньших повітів Галичини. Що до стану родичів, то було: селян і міщан 219, священників 142, народ. учителів 42, державних урядників 37, державних слуг 15, ремісників і промисловців 18, дяків 3, приватних слуг 4, зарібників 10, приватних офіціалістів 7, автономічних урядників 2, адвокатів 3, нотарів 3, літератів 2, лікарів 2, властителей 2, архітект 1. Як видно, руська гімназія львівська є найбільша між руськими гімназіями, а польських не багато перевиспує її числом учеників. Маємо надію, що се число буде в будучности постійно зростати. **В.**

Звіт Дирекції ц. к. гімназій в Перемишлі за рік шкільний 1900—1. Накладом наукового фонду. В Перемишлі, 1901. 3 печатні Н. Джулинського. Ст. 1—33+1—44, 8^о. — В першій частині отього «звіту» надруковані «Вибрані оди Горация» в перекладі Б. Шурата, про які була мова в попередній книжці. В другій частині подано урядові вiсти з дирекції гімназій. З них довідуюмо ся, що всіх учителів разом із директором було 20. Учеників було з кінцем 1901 р. 489 публичних і 3 приватисти. З того 483' було греко-католиків, а 6 жидів. Що до місяця побуту родичів учеників, то з Перемишля було 65, з перемиського пов. 106, з иньших повітів Галичини 316^а, зі Шлесака 2. Що до стану родичів, було: селян 196, священників 122^а, міщан і ремісників 48, народніх учителів 39, державних слуг 36^а, урядників 25, кушців 8, зарібників 6, приватних офіціалістів 5, лікарів 8, властителей дiб 2. Стипендістів у гім-

назії було аж 22, але сума, побрана ними, дуже скромна, бо виносить ледви 4955 корон; пересічно припадає отже на одного ученика 225 корон. Фреквенція учеників, як видно, дуже значна і вона вказує найліпше, чи треба нам більше руських гімназій, чи був би заповнений їх розвиток, чи не впали би вони з браку учеників, чи навпаки. Зрештою розвиток дотеперішних руських гімназій дає як найліпшу запоруку для тих, що утворили-б ся ще в найближшій будучности. Завважимо ще, що бібліотека для учеників дуже мізерна, коли судити по числі творів; і тій хибі треба-б як найскорше зарадити; купити є вже що й у нас, а про німецькі і польські книжки нема що й згадувати — їх не забраке.

В.

Звіт Дирекції ц. к. гімназій в Коломиї за рік шкільний 1900—1. Накладом наукового фонду. В Коломиї, 1901. 3 друкарні Мих. Бідоуса. Ст. 87, вел. 8'. Отся брошура — се перше річне справоздане третьої повної гімназії з руською мовою викладовою. Тому, що ся гімназія стала окремою від польської доперва минулого року, нагадаємо тут кілька дат із її початків. Цісарською постановою з дня 4 вересня 1892 р. заряджено, щоби в Коломиї основано нову державну гімназію з руською мовою викладовою, та щоби її введено в жите зразу як рівнорядні кляси побіч польської гімназії. На сій основі отворено першу клясу дня 21 вересня 1892, а описля кожного року заведено поступенно нову клясу. До 1894—5 р. були руські кляси під безпосередною управою директора польської гімназії, описля установлено для них окремого директора. Дня 9 марта 1900 р. розпорядило міністерство осьвіти, щоби руські кляси відокремлено від польської гімназії і утворено з них самостійну гімназію з початком 1900/1 шкільного року. Отворене відбуло ся 3 вересня 1900 р. — Справоздане коломийської гімназії складаєть ся, як і кождої иньшої, з двох частин: В першій надрукована статя О. Макарушки п. н. «Олександр Потебня і єго наукова діяльність» (ст. 1—37), в другій урядові вiсти директора (ст. 39—87). Подамо з другої частини дещо цікавіше. Учителів було в гімназії враз із директором 15. Учеників із кінцем другого півроку було 339 і з висмом двох усі греко-католицького обряду і руської народности. Що до місяця побуту родичів учеників, то з самої Коломиї було 59, з повіту коломийського 72, решта з инь-

ших повітів Галичини і 1 з Буковини. Що до стану родичів, то було: селян 132, священників 76, народ. учителів 48, публичних слуг 28, міщан і ремісників 19, державн. урядників 12, зарібників 8, властителей послиостей 7, кушів 4, приватних урядників 3, лікарі 1. Стипендістів було тільки 5, що одержали разом 1.182 кор., пересічно отримав кожний 236 кор. Бібліотека для учителів мала 507 творів у 687 томах; як видно — дуже маленька. Ще меньша бібліотека для учеників (релятивно), бо мала 210 руських, 233 польських і 465 німецьких книжок. Що ж тут мають ученики читати? І чому польських книжок у руській гімназії більше ніж руських? Чи робить ся де навпаки в польській гімназії?

В.

Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Т. XLIII. Накладом Наук. Тов. ім. Шевченка. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Львів, 1901. Ст. 46+66+14+24+41+3, вел. 8°. Ціна 3 кор. Зміст: 1) Ол. П. Стороженко, причинки до характеристики його творів, написав Іван Стещенко. Ст. 1—46. 2) З кореспонденції Дениса Зубрицького (рр. 1840—1853), подав др. Кирило Студинський. Ст. 1—66. 3) Miscellanea. а) Привилеї м. Миколаєва над Дністром, подав М. Мочульський. б) «Хлопська комісія», подав І. Кобилецький. Ст. 1—14. 4) Наукова Хроніка: Огляд часописей за 1900 р. — Часописи видавані на російській Україні. Ст. 1—24. 5) Бібліографія (рецензії й справоздання). Ст. 1—41. 6) В справі музею при Науковім Товаристві ім. Шевченка — відозва до українсько-руської суспільности. Ст. 1—3.

Др. Кирило Студинський. З кореспонденції Дениса Зубрицького. (Рр. 1840—1853). У Львові, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Накладом Товариства. Ст. 66, вел. 8°. Ціна 65 сот. (Відбитка з XLIII т. Записок).

Чорна рада. Хроніка 1663 року. Написавъ П. Кулишъ. Выдання друге. Зъ портретомъ автора и 16 малюнками А. Ждахи. Одесса, 1901. Типографія Е. П. Фесенко. Ст. 252, вел. 8°. Ціна 1.25 руб.

Иван Семанюк (Марко Черемшина). Карби. Новелі із гуцульського життя. (Видавництво акад. тов. «Молода Україна»). Чернівці, 1901. З друкарні тов. «Рускої Ради». Ст. 142, мал. 8°. Ціна 80 сот. Зміст: 1) Карби. 2) Дід. 3) Раз мати родила. 4) Св. Николай в гарті. 5) Хиба

даруймо воду. 6) Грушка. 7) Лік. 8) Злодія зловили. 9) Бабин хід. 10) Зведенця. 11) Основини. 12) Більмо. 13) Горнець. 14) Чічка. 15) На боже.

Оповідання Марка Вовчка. II. Інститутка. (Вид. Руского педагогічного Товариства. Ч. 89). У Львові, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 58, 8°. Ціна 50 сот.

Перша китичка для малих дівчат. Зложила Евгения Ярошинська. (Вид. Руского педаг. Товариства. Ч. 91). У Львові, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 22, 8°. Ціна 20 сот.

Малий сьпіваник. Зібрав Андрій Яворский. (Вид. Руского педаг. Товариства. Ч. 92). У Львові, 1901. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 26, 8°. Ціна 20 сот.

Ярослав Левицкий. Львівська духовна семинарія в літах 1897—1901. Львів, 1901. Накладом А. Хойнацького. З друкарні В. А. Шийковського. Ст. 58, мал. 8°. Ціна 49 сот. (Відбитка з Руслана).

Очерки Лубенской Старини К. П. Бочкарева, вып. I. Москва, 1901, fol. Література про старину України збільшила ся новим виданем: лубенський музей Е. Н. Скаржинської надрукував отсі «Очерки». Перший очерк містить в собі коротенький нарис історії міста Лубен і замка Корибут-Вишневецьких, які володіли містом до Хмельниччини. Внутрішній устрій міста з організацією життя розібрано доволі гарно, як і опис сучасного життя города і Лубенщини по найкращим жерелам. Археологію і памятники теж розібрано красно, а при книжці приложено стародавній плян міста 1746 року з подрібними поясненнями. Не можемо не звернути уваги на закінчення фрази, де автор порівнюючи князя Ярему Вишневецького з його ворогом Богданом Хмельницьким, подає таку характеристику останнього: «Іеремія долженъ ли бытьъ стать подъ знамена Хмельницкаго, не имѣвшиа кромѣ чувства личной мести никакой другой политической цѣли?» Видко, що писати гарні книжки по археології України і мати певне знаття і розуміння її історії — не теж саме. Сама книжка видана чисто і порядно, і при своїому невеличкому обемі читається з цікавістю і користю.

М. Р.

Переселенія изъ полтавской губерні съ 1861 года по 1 июля 1900 г. выпускъ I-й. Полтава. Тип.-Литогр. Л. Флинберга, 1900 г.

Єсть се властиво розвідка, що зробило її статистичне бюро Полтавського губернського земства. Вона займає книжку в 401 сторінку великої вісімки і 118 сторінок додатку до неї, що містять в собі різні статистичні таблиці. Праця ся поділена на кілька періодів і досить добре знайомить читача з переселенським рухом в Полтавщині. Не маючи на меті докладно переглядати усі цифри, що містять в собі та розвідка, — подаємо з них лише ті, що більше цікавлять нас та можуть зацікавити читача, котрий схотів би познайомитись з переселенським рухом, що охопив сю частину України в останню чверть століття. Отже довідуємось з цієї праці, що з року 1861 по 1893 з Полтавщини виселило ся у різні краї 29.125 сімей. Незвичайна більшина цієї цифри припадає на період 1877—1893 р., властиво 22.177 сімей, а в них було душ 119.789. У переселенському русі взяли участь усі 15 повітів Полтавщини і найбільший $\frac{1}{3}$ припадає на повіті Полтавський та Роменський (з першого виселилось за 16 років (1877—1893) 2418 сімей з 13.501 душею, що рахує 95% на 1000 пересічно за усі 16 років, або майже $\frac{1}{3}$ річного приросту в повіті). Найменше виселило ся з Лубенського та Пирятинського повітів (з першого 581 сім'я, а в ній 3287 душ). З таблиці про скількість прохачів о дозвіл виселитись, що зістались через заборону виселитись або дочасно, поки вийде дозвіл, довідуємо ся, що таких було в період 2 $\frac{1}{2}$ років (1891—1893) 8.012 сімей, а в них 50.436 душ. Тут перше місце по кількості зай-

мають повіті Переяславський та Золотоношський (в першому прохало 8.897, а в другому 8002 д.). Лубенський та Пирятинський повіті займають і тут шлнве останнє місце, але найменше прохало о дозвіл виселитись в той період з Кобеляцького повіту — 421. Переглядаючи таблицю про прямування і осілість переселенців бачимо, що з року 1861 по 1893 виселилось найбільше на Кавказ 12.831 сім'я, у Новоросію — 7.369, в Донщину — 1.841, в Заволзькі губернії — 1.204. До Сибіру почали переселятись з Полтавщини, можна сказати, тільки з року 1877. Сей останній напрям дав ось яку скількість по 1893 рік: в Томську губернію виселилось 1520 сімей, на Амур — 1009, до Южно-Усурійського краю — 513 і в інші азійські губернії 178. А з 1861 по 1876 рік виселилось у азійську Росію тільки 7 сімей. Не зупиняючись довше на сій праці мусимо сказати на прикінці, що текстуальне оброблення її, а також статистичні таблиці, зроблено дуже добре, на підставі відомостей, що подавали земські кореспонденти. З текету довідуємось досить докладно про економічний стан життя Полтавця та причини, що примушують його кидати рідний край. Під кінець книжки подано кількадесят кореспондентських відповідей по програмі статистичного бюро, а також 35 листів переселенців: 7 з Южно-Усурійського краю, 12 з Амурського і 16 з Томської губернії; написані вони здебільшого російською каліченою книжною мовою і жадного листа по українськи.

Гр. Ков.-Кол.

III. З газет і журналів.

»Zeit«, віденський гижневник, помістив у числах 355 і 356 статю Ів. Франка »Die Grobstaben des Herrn Bobrzynski«. З нагоди уступлення віцепрезидента красвої ради шкільної д. Бобжиньского з високої посади, яку він займав повних 10 літ, автор роздивляє його діяльність і дає при тім наглядний образ галицького шкільництва. В першій часті статі пояснено те справді загадкове явище, що в останніх 10 роках, не вважаючи на сотки ново заснованих шкіл, на приріст числа вчителів і на дуже значний зріст красвого бюджету на шкільні цілі число

анальфаетів у Галичині не то що не поменьшало, а радше зросло. В другій часті змальовано діяльність д. Бобжиньского і загалом галицької Ради шкільної на полі руського шкільництва: розбито мітичне твердження, буцім то руських народніх шкіл у Галичині більше, ніж польських (виключно руських нар. шкіл у Галичині нема зовсім ніяких, а схиба утраквістичні, натомість виключно польських є що найменше стілько, як показуєть ся в рахунках), пояснено феномени шкіл недіяльних, некваліфікованих учительських сил і т. д.

IV. Персоналія.

Вечерниці в пам'ять Михайла Драгоманова відбули ся у Львові дня 13 липня в салі готелю «Belle vue» старанем молодіжки, на які зложили ся хори, гра на фортеп'яні, деклямації, промова і відчит. Вечерниці розпочали ся народним гимном, а закінчили ся відспіванем пісні «Не пора, не пора». Найцікавішою частиною вечерниць був відчит д. Па-

влика про Драгоманова, в яким порівнював він його з Шевченком, вказував на причини, задля яких культ Драгоманова не приймив ся у нас так, як культ Шевченка, та звертав увагу на те, чоґо Русини мають учити ся від Драгоманова. Старших Русинів на вечерницях було дуже мало.

В.

V. З науки і штуки.

«Союз Боянів». Сього року минуло десять літ від часу, як засновано у Львові перше співацьке товариство «Львівський Боян», що вже й обходив — власне минулого місяця — ювілей десятилітнього свого існування. За прикладом Львова позакладано «Боянів» також по провінції, але вони не мали ніякої спільної організації і йшли всі окремими дорогами. Доперва 29 червня відбув ся з'їзд делегатів усіх «Боянів» (з винятком Березан і Тереховлі), на яким перейшло внаслідок дра Кормоша, аби вибрано комітет для виготовлення статута і предложено сей статут усім «Бояном»; коли вони його приймуть, а опісля міністерство затвердить, то комітет має ввести в життя нове товариство, що буде лучити всіх дотеперішніх «Боянів» разом. До комітету ввійшли: В. Шухевич, др. Ст. Федак, О. Нижанковський, Яр. Вітошинський, Філ. Колесса і О. Людкевич.

В справі ширення книжок у народі.

У нас звикли нарікати на труднощі ширення книжок по селах; раз-у-раз доводить ся чути скарги на те, що уряд не дозволяє користних книжок до читальень та сільських бібліотек. А про те єсть добрий спосіб ширити книжки в народі, поминаючи бібліотеки та читальні. Се завдання як найкраще розршило останніми часами саратовське губернське земство, з організувавши «спілки книгоношів». «Сей спосіб розповсюдження книжок виявив ся остільки вдатним, каже д. Фесенко в «Биржев. Вѣдом.», що деякі книгоноші протягом двох місяців розпродували книжок більш на 200 руб. Народ полюбив книгоношів. З заснуванням спілки книгоношів обіг складу книжок зріс до 85.000 р. на рік». Чи не

час би і нашим земствам на Україні взятись до розповсюдження книжок серед народа вище наведеним способом? Даліби, більш буде користи від того, ніж коли ми будемо сидіти склавши руки та охляючи сподіватись тільки, коли то нам сама впаде з неба конституція!... Г. Ков.-Кол.

Боротьба з анальфабетизмом на Україні. Брак добрих книжок на селі спонукав одеську земську управу заснувати книгарні по всіх земських больницях і амбулаторіях. Спочатку продаж книжок ішла дуже гарно; але після неврожаю, що був по всій губернії, продаж дешевих книжок заверла; біднота селян відгукнула ся й на ній. Тепер, аби постачати селянам матеріал для читання, одеська земська управа почала уладжувати при кожній земській уряд. школі, крім бібліотек для учеників, також і бібліотеки для дорослих, причім книжки видають до дому. На се діло асигновано 2.400 карб. Задля поменшення «рецидивізму неписьменности», що розвиває ся в народі через брак книжок на селі і слабкий розвиток загальної освіти, три роки тому назад в одеськім повіті були улажені на пробу кількоразові курси для дорослих, на що було призначено 600 карб. Досвід удав ся; швидко прийшло ся асигноване побільшити до 1.000 карб. Тепер курси для дорослих відчинено при 18-ти школах.

П—о.

Голос про народні школи. Газета «Вольнь» в числах 57 і 58 надрукувала широку розвідку про народні школи в Росії взагалі і на Україні з особна. Порушаючи се питання, газета в «Насущнихъ вопросахъ народнаго образования», в тій часті де питання торкаєть ся України, каже: «Велика більшість насе-

лення південно-західних губерній — Українці. Усі вони говорять на рідній мові, дитина до вступлення до школи не знає жадного слова по російськи і вчителю, коли він не Українець, доводить ся дуже тяжко при виконанні свого обов'язку. Як-би вчитель не старав ся, хоч як він будь досвідчений педагог, але обійтись без помочи рідної дітям української мови йому не можливо. Невозвіль живання шкільних книжок на сій мові, хоча б за дия низчих клас, кінець-кінцем недобре відбиваєть ся на науці дітей». Кажучи про те, що дитина кінчає курс в школі всетаки незнає руської (російської) мови о стільки, аби могла розвиватися далі по російським книжкам, газета завжди каже, що «тут необмежене допущення перекладів російських авторів на українську мову відіграло б важну роль. Адже коли мати одну конечну і єдину важну ціль просвіти по-за школою — піднесення культурного і інтелектуального рівня населення, то з сього боку майже однаково, на якій мові воно станеть ся. У всякім разі се станеть ся скоріш, коли народня мова того чи другого «українаго» населення буде зрівняна в громадянських правах із державною; о стільки-ж користним уважаємо й дозволити читати для народу в наших губерніях на приступній для слухачів і зрозумілій їм мові». Кажучи далі про допуск українських книжок до бібліотек та читальень газети нарікає на те, що «вони (книжки) підлягають дозволам двох цензур: мійської адміністрації і «главного управління по дѣлам печати». Такої подвійної цензури не знає жадний народ окрім Українців; увільнити українську літературу від сего, зрівняти її з «общерусскою», польською, жидівською та ин. нам здаєть ся, — каже газета, — було б справедливо і завчасу». Повідомляючи про те, що Житомирський повітовий «Комитетъ попеч. о нар. трезвости» порушив питання про допуск до читальень та сільських народніх чайних де-яких користних українських книжок, автор статі каже: «Селяне нашої губернії не мають змоги навчитись чомусь з російських книжок. Селяне балакають виключно по українськи, а недовгочасне буття у школі не прищиплює їм знання російської мови. Наслідком того єсть, що селяне не тільки не користають ся з російських книжок по тех-

нічним та прикладовим знанням, а й взагалі не читають подібних книжок. Через те було б дуже жадано й користно дати доступ до сільських бібліотек кращим взірцям російської красної словесности в перекладі на українську мову, а також творам видатних українських письменників і усім книжкам по прикладовому знанню і популярно-науковим на рідній мові». Автор закінчує статю покликом на відомого знавця справи народної просвіти Левасера, котрий каже: «Народня школа повинна бути національна. Денаціоналізувати школу — рівно тому, що відняти у неї всі живучі сили, заморити життя не давши йому регулярно розвиватися». Голос сей цілком розумний і правдивий і чуюмо такі здорові розуміння вже не вперше, та й саме питання старе, як божий світ, але щось користи з тих покликів і досі невбачасмо. Певно, що тим, хто вбачає власну користь із людської темноти, не чує сіх голосів (може позакладало?) і лунають вони яко «глас воішого в пустині»... Г. Коз.-Кол.

Польсько-руський утравізм у Бразилії. Утравізм, заведений в багатьох школах Галичини з тим, аби ученики слухали викладів у польській і руській мові, і зведений до того, що виклади відбувають ся тільки в польській мові, — почав ширити ся вже й за далеким морем, у Бразилії, де доля звела з собою Поляків і Русинів. Як відомо, в П'юрані існує велика руська колонія Прудентополіс, що числить 8000 душ Русинів. Побіч них живе також там 2000 Поляків (чи се справді Поляки, чи Русини латинського обряду, яких нані побратими без пардону зачисляють до себе — не знаємо за дия браку певних відомостей). Як довідусмо ся тепер із куритибської „Prawdy“, оснував там Васильянин о. Кизима утравістичну польсько-руську школу, до якої вписало ся 14 руських і 6 польських дітей. Виклади відбувають ся по польськи і по руськи. Не знати тільки, чи дового потреває та рівноправність і чи не перемінить ся та школа в найкоротнім часі на чисто польську. Численні приклади з Галичини кажуть догадувати ся того. Невжеж так велике число Русинів не може вдержати своєї власної школи, що пускає ся аж на утравістичні експерименти? В.

VI. Із суспільного життя.

Засідання Виділу Наукового Товариства імені Шевченка.

XIV зас. дня 3 липня. 1) Принято до відомости, що вже піднесено частину позички і ухвалено перевести її на рахунок камениті. 2) Принято до відомости справоздане дра М. Шухевича з проєктованої реформи діловодства і з переведеної контролі за перший піврік 1901 р. 3) Принято до відомости пояснення голови в справі діловодства і упрощено дра М. Шухевича, аби на найблизшій засіданню предложив внесення що до його уліпшення. 4) Ухвалено ремунерувати праці, що мають друкувати ся також на чужих мовах, по половині ціни звичайної норми. Рішено також закомуникувати сю ухвалу секціям, аби вони повідомляли про неї авторів. 5) Ухвалено закупити до музею старинний образ за 20 кор. і до бібліотеки папери по Федьковичу за 50 кор.

XV зас. дня 10 липня. 1) Надано три стипендії на 1901 р.: С. Томашівському — 800 корон; В. Гнатюкови — 400 корон; Г. Гарматіви — 200 корон. 2) Принято до відомости ухвали Етногр. Комісії з дня 8 липня і поручено їй аби застановила ся ще над способом видання нар. мільод «і. 3) Призвано відпустки: В. Гнатюкови — півторамісячну, п. Левитській — місячну, д. Беднарському двотижневу. 4) Принято до відомости резигнацію д. К. Панкевичевої з управительки книгарні та постановлено розписати на її місце конкурє із терміном до 15 серпня. 5) Ухвалено дати монтерови, що уставляв нову машину в друкарні, 50 корон нагороди. 6) Увільнено з друкарні двох хлопців, якими Виділ опікував ся: Білецького від 1, Мулярчука від 15 липня. 7) Передано на час вакацій касу дру М. Шухевичови. 8) Принято в загальних нарисах реформу діловодства, предложену дром М. Шухевичом і вибрано комісію, що має зайняти ся введенням її в життя. До комісії увійшли: М. Шухевич, І. Кокоруд, І. Макух, С. Томашівський, Е. Бурчинський. 9) Принято двох нових членів.

XVI зас. дня 12 липня. 1) Принято до відомости, що С. Томашівський зрезигнував із уділеної йому стипендії в сумі 800 корон. 2) Постановлено скликати комісію для реформи діловодства на засіданні дня 15 липня. 3) Не при-

нято до відомости резигнації голови і рішено просити його, аби остаточну постанову в тій справі полишив до повороту з вакацій.

Поміщики і селянські спілки. Наші земства на Україні багачко вже назбирили матеріялів, яких цілі купи надрукованих і писаних лежать по земських архівах, чекаючи, коли який політико-економ збереть ся обробити їх. А поки-що нам приходить ся тільки читати про наш аграрні відносини з книжок, що трактують про східню Европу, а як у нас іде аграрний рух, якими законами він кермуєть ся, які форми життя викликає — не знаємо, не чуємо. А нашій інтелігенції, нашій молодіжці, та ще й нагчим земським діячам таке знання будо дуже користне, скажу більш — необхідне при сучасних обставинах селянського життя. І досі нам треба лічити за відповідні дійности слова Гоголя: «Велико незнаніє Росії вь Росії»; через те й інтелігенція наша працює в темноті, з завязаними очима, і що 5—6 років зміняє свої програми, а робучому народови через те не легше живеть ся. При цікавості до справжнього життя ми би не покладали таких надій, як де-хто з нас, на вплив лятіфундій на сільські посілости, і та ворожнеча між поміщиками та селянами, що тепер викликає спеціальні закони, не буда б фразою. Ось і приклади сеї «любовної згоди» яка існує по думці де-кого між «культуртрегерськими» великими маєтностями і дрібними ґрунтами. В с. Берласному і інших селах трапляло ся мені балакати з селянами про те, чога вони не арендують ґрунтів спільно, як радить д. Левитський, і не обробляють в купі. Діло виясняєть ся дуже просто: поміщики не дають арендувати ґрунтів спільникам через те, що вони вже в спілці не так легко задіжуть до його у ярмо та у «кабалу». Спілка, маючи більш сили і грошей, хоче звичайно і може арендувати кращий і більш родючий ґрунт у великому пматку (20—30 десятин), а поміщик пильнує завжди віддати в аренду погані маленькі пматочки по 1—2 десятини. А коли бідний селянин підвищує сам уже й без того високу платню і просить кращого ґрунту, віддич не дає йому і відмовляєть ся дуже озверто: «Як я добі дам в аренду кращу землю, тоді ти через 2—3 роки підправивши свої діла, купиш

на власність ці дві десятини і до мене вже не підеш прохати; а на сій землі, що я тобі даю, ти не тільки не підправиш господарство і свій добробит, а все більш і більш будеш мені винен за аренду і мусиш до кінця життя арендувати у мене і платити мені гроші і відробляти і відсотки вносити та ще й не вибиратимеш ґрунту, а мусиш арендувати ту, що я схочу. А спілку не дам ніколи, та й спілку вигадали мої вороги мені на горе, їй уже ґрунту від мене не дістати». От так почувхає селянин собі потилицю і арендує шсок, та поганий ґрунт, а крапцу землю поміщик обробляє сам. Отсей приклад може зараз розвіяти ті мрії, які кохають наші інтелігенти-буржуа, коли кажуть, що інтензивне хазяйство «навчас» селян обробляти землю. Ну, а на наш погляд ся наука в горлі стоїть ученикови, а наслідки її примушують тікати за Амур, а земствам та урядови платити силу грошей за прогорм «населенія», що «посьтиль недородь».

М. Р.

Підручники для нар. шкіл. Полтавський губ. земський збір роздивляв справозданне Управи (викликане «Ходатайством» лохвицького повітового зібрання) про видання підручників за для шкіл народніх. Губерська управа підтримала се «ходатайство», бо в значній мірі відчувасть ся потреба таких підручників, відповідних до відмінности народньої мови та побуту. Деякі з гласних, обстаючи за справозданнем Управи, звертали увагу зібрання на неспридатність урядових підручників, де багато слів незрозумілих не тільки школярам, а й учителям. Зібранне, ствердивши доклад Управи, вибрало комісію для розгляду підручників, що будуть надсилатись до Управи, і ухвалило видати нагороду за кращі підручники, коли будуть затвержені міністерством. «Ходатайство» Лохвицького повіт. Земства варте всякої похвали, більш ніж його химерна хіть заводити в повіті телефони... для кого і для чого? Телефони — річ гарна без сумніву, але для нас поки що завчасна, бо не викликаєть ся сучасними потребами народніми. Ті копоти, що підуть на телефони (а вже стверджено губернатором видаток на сю справу в сумі 18.000 рублів, а ще треба буде коло 70.000!)... краще було-б ужити на заведење шкіл, читалень, бібліотек, підручників, пристосованих до потреб нашого люду, на заведење лаштунків для народніх вистав (у нас сили знайдуть ся, на жаль бракує засобів на лаштунки та «балагани» (буди...);

на заведење адвокатури по селах (потреба дуже велика!); на побільшенне платні вчителам народнім та фершалам, що оплачують ся дуже мізерно і т. д.

Закопані таланти. Багацько приходить ся чути і бачити іздаючи по нашій Полтавщині — іноді гірке і дуже зле, а іноді й таке приємне, що хочеть ся подати про се звістку. Надруковано було в дрібних звітках у X книжці Літ. Наук. Віст. з 1900 р. про народню творчість, що не помірає не вважаючи на всякі деморалізаційні обставини, а іноді вибухає так, що примушує й скептиків подумати і звернути увагу на ті народні сили і таланти, що ховають ся під сільською стріхою. Якось приходилось мені їздити по Полтавщині за всяким ділом, та потрапи в кременчуцький повіт у одне село. Подивав я там простого такого собі хлібороба. Дивлось, на стінці у нього годинник якийсь чудний, весь із дерева. Питаю, хто зробив і де купували його? І що-ж ви думаєте? Сам хазяїн зробив годинника вже шість років назад. Простим ножом та шилом змайстрував увесь механізм — усі коліщата, всі гвинтики і гайки, все з дерева. І шість літ ідуть ті «часи», тільки, як каже сам автор їх — сирости боять ся «треба в сухому місці вішати». Десять років ніхто не знав про такого самовитого майстра та й сам він власно не почував у собі талану. Де небудь у Америці, чи Англії з його зробив ся-б велитень-механік, а у нас у темноті так і пропадає без освіти, без науки. Давлють нашого мужика з усіх боків хто може і хто хоче, а іноді й він себе покаже, так що декому й сором стане за свою вченість. А отсе вже зарозом і ті гіркі події, що трапило ся слухати та бачити. Іду степом — біля дороги хрест. Питаю: що таке? чого хрест поставлено в глухому полі? Оказуєть ся, що тут убито старшину якогось за несправедний суд. «Скаржив ся чоловік на другого, що переорав його межу, а той старшина взяв хабаря, тай присудив той клаптик ґрунту другому» — розказує візник — «ну, то той чоловік підговорив брата, пиймав отут старшину, одтяв у його всі пучки, щоб і на тім світі не писав по кривді рішниців, тай убив його після. Так от тут і хреста поставлено, щоб люде згадували!»

А отсе вже здаєть ся анекдотом, а про те чиста правда. Є в Градишску, Полтавському заштатному городі «іконошисці», чи як їх тут звуть богомази,

тілки, як кажуть «казна — що», і ось через що. Загадав один чоловік намалювати одному богомазови Миколу Чудотворця літнього, а «він зробив зимнього. з рукавичками на руках». Прийшло ся нашому чоловікові доплачувати полтинника, щоб зняв рукавичі з чудотворця. *Р.*

Лист із півночі. Нам пишуть із Томська: Не завжди гарно там, де нас нема... Той рік (1900) до Сибірі завтав, непроханий гість — голод, від котрого найдужче терпіли переселенці, не встигнувши розжити ся на новій оселі. Я маю можливість подати де-які відомості про се лихо в Тобольській губернії, до осілось багато переселенців із України. По весні, себто від 20-го мая до 20-го червня не було дощу, лише після Петра денед побризкали дощики: розуміть ся, — хліб не встиг порости, а вкінці серпня ранішні морози подавили молодий колос. Лишилось хліб покосити на сіно. В перших днях жовтня у трьох волостях Тюкалинського повіту сієї-ж губернії деякі лише хазяїни мали хліб, як ласощі, а не як необхідну страву, тоді вже половина переселенців їла одну бараболо. Ось що каже автор статі «Рятуйте!» (Сибир. Вѣст. № 2-6). «Я бачив, з яким задоволенням їли хліб із бараболі, я бачив, як 2-х 3-х-літня дівтора хльобала сироватку з під сепаратора, заїдаючи тією-ж бараболою». При таких лихих обставинах життя годі й казати про боротьбу за істнуване хоча-б з природою... Люд вимирає... Медична статистика виявила, що за рр. 1897—99 в 113 семействах одної слободи на численність 610 душ (чоловіків та жінок) народилось 138, — умерло 30 душ дорослих людей (з них 2 діди), дітей до 10 літ — 112; усіх умерло 142 — виходить більш ніж народилось, в рахунок не ввійшли померші в дорозі. Дівтора більш умирає від обкладок, різачки й сухот, а дорослі від запалени легких.

Що тут може вдяти один лікар на обсяг в 200 верст...? Яку він може дати запомогу своїми ліками, коли тут треба хліба... й хліба...? Треба, щоб пузата дівтора з голоду не каччала, тоді й сухот і різачки менш буде...

Більшість новосельців живе не в хатах, а в землянках, витримуючи в таких будівлях напад ворожих сил північної природи.

Дивно, що в такому сумному економічному стані новосельць почуває потребу грамоти, освіти. В одній слободі-новоселівці автор згаданої раніш статі бачив

гарний шкільний будинок, котрий на тлі землянок здавав ся палапом. На жаль сей будинок уже 5 літ даремне пустує — нема учителя, нема необхідних приборів шкільних, щоб розпочати вчення; тепер у нім живуть мулярі, що будують церков. Пишменних таких, що вмють трохи читати та писати, знайшлось на 610 душ лише трое.

Уявіть собі, що робить ся там, де так багато мерзне... пухне й конає з голоду живих людей, в пору, коли на всім обсягу «несходимої» Сибірі лютує немилосерна владарка півночі — зима, стискаючи у своїх холодних обіймах природу, коли шадіє хуртовина, засипаючи сніговоцею землянки новосельців... Часопись «Сибирекій Вѣстник» зібрала де-скільки грошей на хліб сим нещасним, але що можна зробити на яких-сь там 800 карб... Ні, краще своє гірше, ніж чуже иньше...!

Юхим Павловський.

З'їзд абітурієнтів відбув ся дня 14 липня у Львові, на яким явило ся понад сто абітурієнтів із усіх сторін Галичини і Буковини, значне число студентів університету і дівчат із недавно основаного «Кружка». Перший реферат виголосив студ. В. Старосольський п. н. «Огляд діяльності української молодіжи за минулий рік», другий студ. Мелень про «Відносини інтелігентної молодіжи до старшої суспільности». Дальше промовляли: студ. В. Темницький про вибір факультету і про самоосвіту в часі університетських студій, студ. Посацький про те, аби устроювано в часі вакацій відчити по селах, а кількох абітурієнтів промовляло за працею над освідомленем сільського народа. Вечером по вічу відбув ся комерс з промовами. *В.*

Ремесницькі спілки. Відомий організатор хліборобських спілок у Херсонщині, Микола Левитський, останніми часами звернув свою увагу на заснування по городах ремесницьких спілок, аби забезпечити тим трудящий люд від визиску хазяїнів робітень. Так через осінь м. р. за приводом Миколи Василевича склались у Херсоні 4 робітницькі спілки, а саме: 1) дамських кравців і модисток, 2) мужеських кравців, 3) перешетників і 4) столярів та майстрів, що будують та наплавляють кораблі. В Одесі теж заснувалось скільки подібних спілок. Було-б бажаним, щоб наше суспільство шідримало сей симпатичний почин як гіршими, так і своїм приводом та працею, доки спілки не стануть на ноги та вберуть ся в силу. *В. Я.*

VII. Від Редакції.

Д. М. Р. у Полтаві. Всі прислані Вами звістки і дописи будуть надруковані. І на будуче просимо звертати увагу на те, що найцікавіше Вам. Наша «Хроніка» хоче бути вірним образом укр. життя в різних його проявах, а не прикроювати те жите до якихось своїх шаблонів. Одного тільки просимо у Вас, як і загалом у всіх шан. кореспондентів: писати по змозі виразно (особливо імена власні і назви місцевостей), кожду звістку окремо, на однім боці паперу, правописом як мога зближеним до того, який уживає ся в Вістнику. У нас праці багато, а коли задля «Хроніки» нам приходить ся вибирати між такими матеріялами, що написані виразно і надають ся до друку, без ви-

правок, а такими (як Ваші), які треба задля друку майже переписувати на ново, то зрозуміте, що ми по неволі відкладаємо такі звістки з нумеру на нумер, особливо тоді, коли нема страху, щоб вони перестаріли ся. Вп. **М. О. Переклад** «Кирила» не буде надрукований. Рукопис можете собі відібрати. — Вп. **Л. К—й в К.** «Гріхи гетьманські» непридатні для нас. Рукопис звернемо по надісланю марок на поштову оплату. — Вп. **К. К—а в О.** З віршів може що вибереть ся, але будьте ласкаві потеріти трохи; в нас дуже мало на них місця. — Вп. **К. Бідолаха.** «Несподіванно» непридатне для нас. — Вп. **Т. Пол—ук в Ал.** «Тетяна» непридатна для нас.

5 ps

W6692

1901-8